

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 39

*Історія та культура Полісся й України
в сучасному науковому сприйманні*

Ніжин – 2007

УДК 821. 161. 206+94/477/"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №2 від 27.09.2007 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових
видань, публікації яких зараховуються до результатів дисерта-
ційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. –
С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – №2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник –
докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф.
О.Г.Астаф'єв; докт. філол. наук, проф. Н.І.Бойко; докт. філол. наук,
проф. З.В.Кирилюк; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт.
філол. наук, проф. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф.
А.Я.Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко;
докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф.
В.М.Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук,
доц. О.Г.Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт.
істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.До-
рохіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук,
доц. Л.Л.Матвеева; докт. мистецтв., ст. наук співроб. О.С.Найден;
докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан,
докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; докт.
мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 39: Історія та культура
Полісся й України в сучасному науковому сприйнятті / Відп. ред. і
упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім.
М.Гоголя, 2007. – 168 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007
© Самойленко Г.В.

В.М.Пащенко, В.М.Бережняк

Декодування мовних засобів ліризму у творах Л.І.Глібова

Леонід Іванович Глібов – видатний український байкар, український Крилов [1, с. 125], талановитий письменник др. пол. ХІХ ст., автор реалістичних творів, класик української літератури Полісся.

Життя і творчість Л.І.Глібова завжди цікавили і цікавлять дослідників. Їх вивченням займалися М.Бондар [2], І.Бугаєвич, І.Зайченко [3], Б.Гур'єв [4], Б.Деркач [5], В.Косяченко [6], С.Зубков [7], П.Колесник [8], С.Марценюк [10], А.Мовчун [11], І.Пільгук [12], Н.Руденко [13], М.Сиваченко [14], Ю.Степанишин [15] та інші учені.

Ліризм – особлива індивідуальна риса Глібова-байкаря. Ліричні мотиви зустрічаються також у Крилова і Гребінки. Проте тільки у Глібова ліризм набирає характеру тенденції, він спрямований передусім на поглиблення основного змісту байки.

Коли читаєш твори Л.І.Глібова, чується голос народу, звучить барвиста і соковита мова, в уяві виникають реальні образи, за допомогою яких він гостро засуджував жорстокість, деспотизм, сваволю, оспівував трудовий народ, його мрії, болі, страждання, віру в краще майбутнє, любов до своєї батьківщини, до людей, праці. Л.Глібов виявив себе уважним художником, знавцем суспільних явищ сучасної йому дійсності, зумів засобами поетичного слова передати значні зміни, що відбувалися в соціально-економічному житті країни напередодні та після реформи, зокрема класове розшарування на селі, занепад поміщицьких господарств.

Глибокий ліризм усіх творів письменника – це не забаганка, а риса творчості, показник її зв'язку з піснями, думами, прагнення байкаря силою слова вплинути на маси, засудити все підле – жорстокість, деспотизм, сваволю, возвеличити кращі риси людської поведінки.

Л.І.Глібов як письменник формувався під впливом творів Г.С.Сковороди, І.П.Котляревського, Є.П.Гребінки, Т.Г.Шевченка, О.С.Пушкіна, М.Ю.Лермонтова, І.А.Крилова та інших видатних

майстрів слова. Ліризм байок і віршів поета – найкращий показник його невіддільної любові до трудового народу – виразно проявляється в умілому використанні Л.І.Глібовим мови, що до безмеж витончена, стисла і, як століттями відшліфована народна пісня, милозвучна, поетична.

Письменник-гуманіст уміло використав живу народну мову, старанно добирав з неї все потрібне, творчо добирав лексико-фразеологічні, художньо-зображальні та граматико-стилістичні засоби української мови. Характерно, що ліризмом обумовлений не лише вибір потрібних лексичних одиниць – емоційно-оцінних слів, певних форм, а й своєрідна манера побудови байки чи вірша, характер структури речень, вживання вставних слів, звертань, намагання письменника показати, що поряд із читачем присутній представник народу – оповідач, а тому те, про що йде розповідь у байці, не викликає ніяких сумнівів. Байкар уміло вживав народнопоетичні засоби мови. Усього лише кілька слів – і неперевершений художній образ, опис, малюнок, що правдиво і переконливо відтворює різноманітні картини суспільного життя, постають перед читачем. В уяві виникає опоетизований, художньо розгорнений опис тихого гаю – райських умов життя пройдисвітки Лисиці:

У тихому гаю Лисичка щастя мала,
Як у своїм добрі, жила, гуляла;
Ніхто її там не лякав,
І вдень, і ввечері там соловей співав.
І пташки пурхали, зозуленька кувала... [16, с. 135].

Іноді письменник витончено, стисло передає досить широке узагальнення. Так, усього речення потрібно було йому для того, щоб засудити шахрайку Лисицю:

Був гріх, – частенько бачив я
У тебе пір'ячко на пиці... [16, с. 134].

І оте влучне "пір'ячко на пиці" не потребує вже ніяких пояснень і коментарів – то найкраща характеристика нечесної людини.

Ліризм поезій і байок поета виразно виявляється у ставленні до описуваних ним явищ, подій, картин. Після Т.Г.Шевченка

Л.І.Глібов був першим, хто так уміло використовував живу народну мову, добирав з неї все потрібне, творчо осмислював лексику, фразеологію, творив народні образи, метафори, епітети, порівняння, черпав багатства народнорозмовного синтаксису.

Емоційна наснаженість мови – то найвиразніша риса ліризму всіх творів поета. Не можна не замилюватися чарівністю, ліризмом, глибоким філософським змістом поезії "Журба", що ще за життя Л.І.Глібова стала народною піснею.

Ліризм, своєрідна манера розповіді сприяють тому, що при читанні будь-якої байки в уяві постають яскраві людські образи тогочасного суспільства – Ведмеді, Вовки – пани, експлуататори, нероби, паразити; Лисиці – шахраї, казнокради, злочинці; Хоми, Яловці, Осли – ліниві, нерозсудливі поміщики й чиновники; Попухи, Жаби, Будяки – хвастливі нероби.

У багатьох творах постають прекрасні образи чесних, відданих патріотів вітчизни, відображена глибока любов до свого народу, до Батьківщини. Повагою до свого краю, до чесних працівників, до свого рідного народу сповнені всі його твори для дітей.

Л.І.Глібов був дуже чесною, сумлінною і вимогливою людиною, він так щиро любив свій народ, для якого й створив неперевершені, високопоетичні, серцем зігріті твори. Для його байок та віршів властиві простота і ясність викладу, відсутні надуманість, нежиттєві описи. Навіть фантастичні образи у його творах набувають чуттєвих, реальних рис: омріяна в народній уяві Доля – неперевершений поетичний малюнок, що сприймається як жива особа:

Аж назустріч із-за жита
Вийшла Доля грошовита,
Любо-мило засміялась
І до його обізвалась... [16, с. 112].

Поет добре знав життя народу, його мову, вміло "типизував" явища громадського життя своєї епохи і поглибив реалістичні традиції Крилова і Гребінки" [16, с. 17].

Характеризуючи мовні засоби ліризму байок і віршів поета, відзначимо найхарактернішу їх рису – старанний добір емоційно забарвленої лексики. Л.І.Глібов уміло вживав кожне слово, зважаючи на його найменші відтінки, так, щоб вплинути на читача, щоб забезпечити ліричне сприймання твору. Цьому підпо-

рядковане емоційно-оцінне використання іменників. Серед них треба назвати іменники з такими лексико-граматичними суфіксами: -ик: вовчик [16, с. 36], вівчарик [16, с. 31], баранчик [16, с. 31], хабарики [16, с. 33], братик [16, с. 30], снігурик [16, с. 104]; -ечк-, -очк-: батечку [16, с. 29], сонечко [16, с. 29], биструшечка [16, с. 104], вертушечка [16, с. 104], стежечка [16, с. 11]; -оньк-, -еньк-: кумасенька [16, с. 33], головонька [16, с. 135], дівчинонька [16, с. 110], дівонька [16, с. 110], голубонька [16, с. 112], зозуленька [16, с. 48], вовченько [16, с. 29], недоленька [16, с. 48], правдонька [16, с. 111], зіронька [16, с. 48]; -атк-, -ятк-, -ат-, -ят-: поросятко [16, с. 29], ягнятко [16, с. 29], мишенятко [16, с. 47], лишенько [16, с. 35]; -усь: котусь [16, с. 29] і багато інших.

Усі зменшено-пестливі іменники у байках і віршах Л.І.Глібова перелічити важко, бо довелося б переписати більшість слів його творів. Але із названих лексем бачимо, що такий відбір був обумовлений прагненням поета писати для народу мовою, близькою до розмовної, а, по-друге, називаючи хижаків – Вовків, Ведмедів, Лисиць – емоційно забарвленими іменниками, письменник створив невідповідність, контрастність між підлим, жорстоким, грубим хижакком, описаним у творі, і на цьому ґрунті декодував риси персонажів, яскравіше показуючи їх хижі звички та дії. Це сприяло увиразненню образів, подій, явищ.

Поет уміло використовував і прикметники, які несуть у собі ознаки народнописенної мови, наприклад: більшенький [16, с. 35], раденька [16, с. 45], тонесенький [16, с. 48], малесенький [16, с. 48], скупенький [16, с. 53], п'янений [16, с. 59], страшений [16, с. 63], здоровенний [16, с. 63], старенький [16, с. 67], ріднесенький [16, с. 89], старенька [16, с. 138] тощо.

Своєрідним для байок і віршів поета є вживання дієслів і прислівників, що також сприяло інтимізації творів, їх ліризму, наприклад: тихесенько [16, с. 31], смирененько [16, с. 31], хорошенько [16, с. 31], жалібненько [16, с. 48], їстоньки [16, с. 48], питоньки [16, с. 48] та ін.

Ліризмом обумовлене вживання вузькопобутової лексики, наприклад: ламанці [16, с. 112], міхonoша [16, с. 112], торбина [16, с. 112], непереливки [16, с. 114], уминать [16, с. 47], шкапа [16, с. 53], базікати [16, с. 53], проява [16, с. 55], шаплик [16, с. 67], розчовпати [16, с. 71], кишіти [16, с. 74], рогачі [16, с. 77], чванитись [16, с. 77], капшук [16, с. 77] та ін.

Кожне слово письменника, чи то в авторській, чи то в мові персонажів, дібране з метою правдивого відображення життя та відповідно до ідейно-тематичних настанов твору.

Загальновідомо, що Л.І.Глібов у байках засуджував несправедливість тогочасного суспільного устрою, показував безправність селянства, сваволю панів та інші вади життя. І для того, щоб "олюднити" алегоричні образи Вовків, Лисиць, Ослів, Щук, він уміло вводить у тексти байок такі слова, словосполучення і речення, які допомагають під маскою алегоричного "героя" бачити тих, кого висміює поет. У байці "Вовк і Кіт" – це речення "Чого ж ти, братику, сюди і забігав?" [16, с. 30]; у байці "Вовк та Ягня" – це не лише початок:

На світі вже давно ведеться,
Що нижчий перед вищим гнеться... [16, с. 63],

а й тон мови Вовка, що повністю відповідає мові великого пана:

– Так себто я брешу? – тут Вовк йому гукнув. –
Чи бач! Ще і базікать стало...
Такого ще поганця не бувало!.. [16, с. 63].

Ліризм байок та віршів досягається умілою індивідуалізацією мови персонажів, що є другою важливою рисою творів поета. Характерно, що і авторська мова, і мова персонажів підпорядковані ідейному спрямуванню твору. Так, мова Вовка пересипана грубими, лайливими словами – "собачий сину" [16, с. 63], "поганець" [16, с. 63]; мова Лисиці – емоційно забарвленими словами, що так чудово відтворюють лицемірство, хитрість, підлабузництво – "і їстоньки не їм, і питоньки не п'ю" [16, с. 48].

У байках поета є немало слів, широко вживаних у діалектній мові: кунделі (собаки), хвинтив (гуляв), згодя (потім), проява, покіль, буцімто та ін.

Мова байок Л.І.Глібова характеризується наявністю різноманітних синтаксичних конструкцій – від одночлених до різних типів складних речень, у яких, як і в розмовному мовленні, зустрічаються повтори, імітація живого мовлення, розповідь про бачене, почуте або те, що сам пережив, наприклад:

Лисиця десь м'ясяця дістала [16, с. 35].
Одваживсь Вовк у Лева попросити,
Щоб старшиною до Овець
Наставили його служити.
Лукавий молодець! [16, с. 97].

Як і в розмовному мовленні, речення у байках письменника насичені звертаннями, повторами, тавтологічними словосполученнями, що також надають мові своєрідного ліризму, наприклад:

Куди се ти, кумасенько, біжиш?
Даєш, неначе з ляку, драла, –
Гука Ховрах, – ні на що не глядиш,
Мене б то й не пізнала! [16, с. 33].

Млин у Мірошника був водяний.
Мірошник той Хомою звався... [16, с. 37].

Добривечір, сусіде мій!
Чи всі ви живі та здорові?.. [16, с. 45].

У байках часто вживаними є речення, у яких роль присудка виконують емоційно-експресивні слова вигуків типу:

Доля тихо засміялась...
Торба трісь – і розірвалась...
Лап та лап – скрізь моріжочок... [16, с. 113];

А той круть-верть, неначе у капкані... [16, с. 116];

А Жаби з переляку: – Ух! [16, с. 127].

Досить часто у байках Л.І.Глібова трапляються складні синтаксичні конструкції з різними типами зв'язку, наприклад:

У полі Орачі на ярину орали,
І Муха там була,
І хоч її, непрохану, ганяли,
Одначе крадькома і їла, і пила,
Бо звикла змалечку кохаться у чужому [16, с. 172].

Ліризму підпорядковане вживання звертань, побудова діалогу, наявність окличних речень та ін.

Отже, всі мовні засоби байок підпорядковані ліризму, використані Л.І.Глібовим для того, щоб краще передати свої ідейно-тематичні задуми.

Література

1. Білецький О.І. Зібрання праць: У 5 т. – К., 1966. – Т. 3. – С. 125.
2. Бондар М. Леонід Глібов: Негативи, позитиви, маски // Слово і час. – 1997. – №4. – С. 52–61.
3. Бугаєвич І., Зайченко І. Нові матеріали про Л.І.Глібова // Українська мова і література в школі – 1985. – №8. – С. 15–18.
4. Гур'єв Б. Леонід Іванович Глібов // Глібов Л. Твори. – К., 1964. – С. 3–28.
5. Деркач Б. Леонід Глібов: Життя і творчість / Худож. Г.Балюн. – К., 1982. – 252 с.: іл.
6. Деркач Б., Косяченко В. Жанр байки в українській літературі // Українська байка. – К., 1983. – С. 20–45.
7. Зубков С. Видатний байкар // Глібов Л. Байки. Поезії. – К., 1991. – С. 5–24.
8. Колесник П. Творчість Леоніда Глібова // Глібов Л. Твори: У 2 т. – К., 1974. – Т. 1. – С. 5–25.
9. Колесник П. Український байкар // Гребінка Є., Глібов Л. Твори. – Донецьк, 1986. – С. 125–126.
10. Марценюк С. Слово і час Леоніда Глібова // Дивослово. – 1996. – №9. – С. 60–61.
11. Мовчун А. Леонід Глібов та його твори у шкільному вивченні // Дивослово. – 2000. – №2. – С. 44–52.
12. Пільгук І. Леонід Глібов: До 150-річчя з дня народження. – К., 1977. – 48 с.
13. Руденко Н. Вовки та Ягнята. Ті та не ті... // Всесвіт. л-ра в серед. навч. закл. України. – 1996. – №6. – С. 36–38.
14. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов: Дослідження і матеріали. – К., 1969. – 289 с.
15. Степанишин Ю. Розвиток українського байкопису: Від Г.Сковороди до Л.Глібова // Укр. л-ра в загальноосвіт. шк. – 2000. – №3. – С. 58–62.
16. Глібов Л. Твори: У 2 т. – Т. 1. – К., 1974. – 240 с.

**Жінка у візіях чоловіка (Гендерна інтерпретація
оповідання Михайла Коцюбинського "Сон")**

Відомий чеський критик В.Харварт писав Михайлу Коцюбинському про його оповідання "Сон": "Давно уже не читал я такого великолепногo рассказа. Вы художник par excellence. Только для Вас должен всякий учиться украинскому языку" [1, т. 3, с. 470].

Оповідання "Сон" сьогодні цікавить багатьох дослідників. Критики Т.Бобровська, Б.Кир'янчук, Т.Саяпіна, аналізуючи оповідання, наголошують, що Антін є високодуховною особистістю. Хоча чоловік і є жертвою сірого, буденного, одноманітного життя, однак саме він здатен творити хоча б уві сні, коли дійсність вдовольняє поетичну душу. Він розуміє, що "поезія жити не може на смітнику, а без неї життя – злочин". А образ Марти, дружини Антона, розглядається як образ приземленої жінки, самостійно нездатної на духовний розвиток. На нашу думку, такий підхід до аналізу образів не може бути єдиноможливим, бо яскравим у творі є не лише чоловічий образ, але й образ Марти. Взагалі бачення жіночих образів у прозі Михайла Коцюбинського відмінне від його попередників: це вже не ті жінки, що оплакують свою тяжку долю, а дієві та активні будівники власного життя. Ці зміни диктує сам час. У літературі кін. ХІХ – поч. ХХ ст. жінка "із других ролей впевнено переміщується на перший план і стає повноправним партнером чоловіка із відчуттям власної ідентичності й свободою вибору" [2, с. 10]. Змінюється інтелектуальний рівень героїні, її характер "розвивається у напружених розумових пошуках, у зіткненні філософських та естетичних поглядів, у внутрішній суперечності. Прийоми психологічного аналізу, нечутна внутрішня мова, що відбиває невимушений, але прихований для стороннього ока хід думки, мистецтво психологічно забарвленого портрета, буденний, але з багатозначним підтекстом діалог, – всі ці та інші засоби зображення внутрішнього життя героїні увіходять в плоть і кров цього періоду" [3, с. 14].

Актуалізація проблеми фемінного у житті і мистецтві знаходить свій вияв у активізації гендерних досліджень. Гендерні дослідження на сьогодні надзвичайно популярні у різних галузях життя: у науці, літературі, культурі, мистецтві, і навіть у політиці

та економіці. Ґендерна рівність вважається сьогодні не лише необхідним елементом демократичних процесів, а й важливою складовою економічного розвитку. За визнанням Всесвітнього банку: "досягнення ґендерної рівності стає нині центральним моментом розвитку. Воно здатне посилити спроможність країни до економічного зростання, ефективності державного управління та до зниження рівня бідності" [4, с.148].

Тому і розгляд літератури крізь ґендерну призму надзвичайно актуальний та цікавий.

В оповіданні "Сон" – два світи: світ Антона та світ Марти. Для оточуючих (людей, дітей, зрештою, спочатку і для самої Марти) ці два світи не мисляться окремо, всі вважали їх союз ідилічним: "Вони не сварились, люди їх поважали, у них не було навіть довгів!" Життя текло спокійно, тихо, розмірено. Але чи ж можуть два світи – чоловічий та жіночий – повністю взаємно переплестися, злитися в один? Напевно, що ні! Як не можуть наблизитися одна до одної планети Марс і Венера, так не можуть повністю розуміти одне одного жінка та чоловік. Фальшива ідилія легко руйнується і, можливо, розсіяння всіх ілюзій ще зможе принести якусь справжню радість.

Але крах ілюзій завжди болючий, і виникає питання: хто винен? Марта, занурена у сіру буденність, чи Антін, що "затаїв скарб, цінне щось, на що мала і вона право"? Розгадку цієї проблеми на нашу думку варто шукати у сфері оніричного.

В оповіданні "Сон" М.Коцюбинський описує два сновидіння – сон Марти та сон Антона. Дослідницяка увага часто звертається до сну героя-чоловіка "Його [Антон] фантастична втеча від "безбарвної міської нудоти", "від города-калюжі" на "високий, прекрасний, гордий острів" – є не тільки свідченням розвитку уяви філософа-мрійника, а швидше всього – прагнення реалізувати свої людські потенції заради блага, заради ідеї гармонізації усього суцього" [5, с. 37–38]. Але чи ж справді лише заради "ідеї гармонізації усього суцього" творить свій сон Антін, чи не розкривається у сновидінні якась прихована сторона душі героя?

Сон чоловіка виростає з ранкового сновидіння дружини, певною мірою зі, але певною все ж і на противагу.

Марті сниться, "ніби вона доїть корову. Одтягла дійки, а що сикне в дійницю, то на споді не молоко, а чиста вода" [1, т. 3, с. 117]. Бачимо, що жінку й уві сні не покидають думки про господарство, вона доїть корову. Дійсно, той факт, що для

чоловіка сон є одним із засобів реалізації високодуховного (на перший погляд) ідеалу, а для його дружини – він – лише відгук повсякденних турбот, якими наповнене все її життя, ніби й підтверджує перебування Антіна на вищому порівняно з Мартою щаблі духовного розвитку. Але разом з тим видно, що дружина, а не чоловік, за роки подружнього життя зуміла зберегти щирість душі, адже їй сниться чиста вода – символ духовної непорочності, невинності. Згодом у сновидінні Антона ця чиста вода перетвориться на синє море. Але його думки не такі безневинні, як у Марти. Він бачить не тільки синяву неба та моря, у сні чоловік зраджує жінку. А потім, прокинувшись, він ще й звинувачує її у цьому: "Ти хотіла б, щоб я навек зацікавив, неначе камінь, неначе ти... Можливо, що уві сні він був собою, що він здатний на такий вчинок, але винна в тому вона..." [1, т. 3, с. 138–139]. Але ж чи дійсно це так? Чи не втомилася і Марта від щоденного клопоту? Звичайно, так! "Їй було душно од вічних турбот". Антін звинувачує дружину в тому, що, турбуючись лише про тіло, вона забуває про душу. Але про чиє тіло дбає Марта, чи про своє? "Вічна турбота про тіло! Щодня, роками, вона тільки і дбала про його тіло: щоб мав що їсти, щоб мав вигоди, доволі одяжі, не застудився. Не жаліла для нього ні часу, ні праці. Се був її обов'язок, такий натуральний, що перестав бути навіть важким" [1, т. 3, с. 135]. Такий бо був статус жінки. "За неписаними законами "чоловічого суспільства" жінка існує не для саморозвитку, а для самозречення" [6, т. 1, с. 197].

Чи відмовляється Антін від жінчиного піклування? Ні! А чи дякує? Ні! Навіть повністю розбита, знівечена після слухання розповіді сну, Марта все ж виконує свій звичний обов'язок, "присуває до чоловіка печеню і вибирає кращий шматок" [1, т. 3, с. 130]. Чи відмовляється від буденного Антін? Ні! "Він їв її швидко, хоч неохоче" [1, т. 3, с. 130]. Тож чи не він винен у тому, що з роками Марта стала звичною, зрозумілою, передбачуваною, доступною, а тому небажаною?

Відповідь на питання про статус жінки намагається дати Людмила Таран: "утвердити жінці власну трансцендентність заважає чоловік, намагаючись перетворити її на об'єкт споживання" [7, с. 200].

Ще раніше Олена Теліга у статті "Якими нас прагнуть?" виділила такі жіночі типи в літературі: "1) жінка-рабиня і 2) жінка-вамп"

[8, с. 86]. Антон уже має слухняну жінку і не розуміє, що перетворившись на "рабиню", Марта вже не стане "жінкою-вамп".

Сімона де Бовуар говорить: "Уже одне те, що чоловік використовує жінку, руйнує її найцінніші чесноти: обтяжена вагітністю, вона втрачає свою еротичну привабливість" [9, т. 1, с. 170]. Здавалося б, Антон все ж має бути хоч вдячний "жінці-рабині", жінці-матері, але навіть картина сімейного життя ("Кипить самовар, діти п'ють чай з молоком, а жінка плете щось гачечком" [Т. 3, с. 119].) дратує його ("На нього війнуло, як з гнилого болота влітку" [Т. 3, с. 119]). Антон не любить власних дітей! У цьому ми переконуємося іще в одному епізоді. Заслабла дитина – це лише "щось нове", яке, на жаль, "мало кінець".

Століттями виховувався "шанобливий страх" жінки перед чоловіком. І Марта трепетно ставилася до чоловіка, "вона тремтіла, щоб його не збудити", а коли "неприкрита нога Антона вибивалась з-під ковдри, Марта обережно намагалася її закутати". А що робив Антон, чи піклувався він про дружину? Він лише скаржився на буденність світогляду Марти, відсутність квітів, недосконалість тіла. Він і думки не припускав, що квіти має дарувати чоловік, таким чином вносячи свіжість у стосунки. Йому не подобається біле тіло Марти, але чи їздили вони до моря? Про все має піклуватися дружина. Навіть розповідаючи сон, Антон підсвідомо говорить: "Коли б *ти* могла створити важке склепіння з литого срібла, ...коли б *тобі* вдалося зібрати з неба і з моря усю блакить, ... *ти* мала б щось слабо подібне до тої гроти" [Т. 3, с. 134–135). Антін не розповідає безвідносно до особи, бо він звик, що жінка завжди щось робить, і робить сама. М'якому характеру Марти протиставлено жорстокість Антона. Розповідаючи сон, "чув, що її ранило, й жорстока радість од того солодко тріпалась в ньому". Щирості почуттів жінки, її чесності – фальш та вміння брехати чоловіка. Марта не вміє обманювати, в цьому переконуємося, коли вона починає виправдовуватись перед Антоном:

" – Треба було купити дещо в крамницях.

Краска залягла її обличчя. В руках у неї нічого не було" [Т. 3, с. 132].

Нахабно ж фальшивими є слова чоловіка " – Що ти? Марточко... Марто! Не треба... Ну що ж ти ... се ж тільки сон..." [Т. 3, с. 138], промовлені відразу після того, як він був, немов щось "жорстоке і гостре, як наточений ніж, шиплячий бажанням зранить" [Т. 3, с. 138]. Антон забуває, що саме сон відкриває

реальні прагнення, думки, але про це добре пам'ятає і Марта, і Михайло Коцюбинський.

Жінка замислюється, хто винен, що кохання переростає у сіру буденність: "Роками вони ділились лиш тілом, оддавали його один одному для грубих втіх, для радощів піклування, дрібних турбот, німуючи духом. Може в тім була її вина? Може в тім було прокляття життя?" [Т. 3, с. 132].

Від себе додаємо питання: а може, винен Антон? Він звинувачував Марту у бездуховності, але у духовності його незнайомки зі снів теж можна засумніватися. Однозначно, не багатий внутрішній світ, не захоплення блиском сонця, морською та небесною синявою зводить з розуму Антона. Його не цікавить незнайомка як особистість, йому навіть не потрібне ім'я: "Я не знав, як її звати, – і від того вона вдвічі мені миліша" [Т. 3, с. 124]. Це лише новий непізнаний звабливий об'єкт. Тож прагнення Антона – це не прагнення чогось високого, а лише бажання чогось іншого. Йому подобається не високодуховна жінка, а лише "вінок золотого волосся, важке срібло полинів на одязі, маки і ще щось: очі – два озерця морської води". Саме тому незнайомка – це струнка білявка з яскраво червоними губами та червоними квітами (колір пристрасті).

Золотоволоска зі сну зникає як індивідуальність: все – коди, що означають її як привабливу особу жіночої статі. Сімона де Бовуар звернула увагу, що функція жіночих прикрас (коштовностей, квіток, хутра, макіяжу) – "завершити перетворення жінки в ідола" [10, т. 1, с. 168]. Безіменна, емоціональна, а не раціонально мисляча жінка, стосунки з якою ні до чого не зобов'язують, яка зникає так легко, як і з'являється, є предметом поклоніння Антона. Саме в ній для нього криється таємниця жіночої сексуальності.

Прагнення Антона пізнати цю таїну, яка замість тхнути спокоєм, пробуджує нестримний шал, бажання того, що лякає, ілюструють в оповіданні і гроти: "В них було *темно, але гарно*. Але доволі було зворухнуть тільки той чорний сон, як він будився цілим пожаром, снопами іскор і перетворював воду у зоряну ніч" [Т. 3, с. 137]. Антону обридла впокорена дружина, він шукає повстанку, марно чоловік захоплюється: "Вона була, здається, з Кавказу. Принаймні я зрозумів, що під час революції вона билась там з військом" [Т. 3, с. 136].

І все ж, хто винен, що сімейне життя стало руїною? Чому Антон так швидко розгадав таємницю жінчиної сексуальності, втратив до неї інтерес? Винні одноманітність життя, його сірість. Почасти саме вони зробили з Марти дружину, що погрузла у побуті та хатніх спідницях, а Антона позбавили творчого натхнення. Про яку творчість може йтися, коли Антону "не треба дивитися на місто. Він може глянуть в калюжу і побачити город: важкий білий собор в шапці зеленої бані, цегляний будинок управи і жовті стіни суду. Все змістилось в одній калюжі", світ буденний, людське існування одноманітне. "Як у калюжі весь город, так в окремому дні він [Антон] бачив ціле своє життя". Утомився чоловік і від традиційного сприйняття дружини, як покірної співбесідниці, матері дітей, хатньої господині. Його втомили стереотипи.

В.Васютинський стверджував: "Від моменту народження і навіть раніше чоловічі і жіночі індивіди розвиваються не як абстрактні людські істоти, а як особи певної статі" [9, с. 11].

"Оскільки справді із соціального погляду чоловіча поведінка визначається сильнішими виявами владності і впливовості, тоді як жіноча, відповідно, підлеглістю та впокоренням, то в масовій свідомості, а відтак, і в культурі закріпилися відповідні стереотипи" [9, с. 13].

Стереотипи чоловік-володар, жінка-підлегла заважають не лише жінкам. Михайло Коцюбинський майстерно показує, що проти них протестує і чоловік. Повністю підкоривши Марту, до кінця прочитавши її, страждає і Антон.

Тому і духовні світи Марти й Антона абсолютно протилежні, їх світоглядні позиції відмінні. У Михайла Коцюбинського жінка свідомо чи підсвідомо кориться чоловікові. Антон своїми діями, словами, думками змушує Марту то жити спокійно, розмірено, годувати дітей, займатися господарчими справами, то знову ставати "жінкою-вампом", вдягатися за новою модою. Позиція Антона підтверджує думку Сімони де Бовуар: "Чоловік "творить" свою дружину не тільки еротично, але й морально, інтелектуально. Він виховує її, викарбовує, накладаючи на неї свій відбиток" [6, т. 1, с. 190]. Але все ж "Сон" Михайла Коцюбинського як представника української літератури кін. XIX – поч. XX ст. засвідчує, що в цей час характер стосунків між чоловіком та жінкою змінюється, руйнується традиційне сприймання жінки чоловічою свідомістю. Марта на наших очах перетворюється із упокороної на дієву

особистість, індивідуальність, яка своєю поведінкою підтверджує філософську істину: ніхто нікому не може належати повністю й остаточно, все потрібно здобувати щоразу заново. Злам у самоусвідомленні Марти відбувається після Антонової "зради". Тільки після цього вона як справжня жінка крізь почуття гордості розуміє, що не є слабшою за чоловіка і може відстояти свою точку зору у "дикій, пристрасній сварці". І саме ця нова якість характеру дружини, "роблячи її трохи чужою для чоловіка", стає "новою принадою" Марти в очах Антона, "відгуком її весни".

Література

1. Коцюбинський М. Твори: У 6 т. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962.
2. Демська-Будзуляк Л. Гендерна інтерпретація жіночих та чоловічих образів в українській літературі кінця XIX – початку XX століття // Слово і час. – 2005. – №4. – С. 10–17.
3. Міщенко О.І. Принципи зображення жінки в українській прозі 20–30 років XX століття: Автореферат дис. кандидата філол. наук. – К., 1993.
4. Стрельник О. Поняття соціального потенціалу в інтерпретації проблеми гендерної нерівності // Соціологія, 2004. – №4 – С. 147–160.
5. Бобровська Т. "Нестаріючі рум'яниці життя...": Спроба сміхоаналізу коди повісті М.Коцюбинського "Тіні забутих предків" через призму меніпеї // Українська література в загальноосвітній школі. – 2004. – №6. – С. 36–43.
6. Сімона де Бовуар. Друга стать: У 2 т. – Т. 1 – К.: Основи, 1994. – 340 с.
7. Гендерна перспектива / Упоряд.: В.Агеєва – К., 2004. – 256 с.
8. Теліга О. "Якими нас прагнете?" // Олена Теліга. О краю мій...Твори. Документи. Біографічний нарис. – К., 1999. – С. 85.
9. Васютинський В.О. Владно-підвладні аспекти статево-рольової і гендерної взаємодії // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №6. – С. 6–16.

О.М.Капленко

Автобіографічність у творах Майка Йогансена як результат суб'єкт-об'єктного статусу автора

Оповідний текст, як відомо, характеризується складною комунікативною структурою. Кожен із рівнів комунікації передбачає наявність двох сторін: відправника і реципієнта. Категорія відправника має три іпостасі ("три складники суб'єкта художнього

мовлення" [6]), наявні у будь-якому оповідному тексті: реальний, *конкретний* автор (титульний, емпіричний), *абстрактний автор* (імплицитний, образ автора) і *фіктивний наратор* (суб'єктивно-модальне значення, суб'єкт речення), до яких може додаватися так званий факультативний рівень, коли задіяні в оповіді персонажі теж виступають як оповідні інстанції. Усі ці три інваріанти авторської свідомості відіграють важливу роль при дослідженні авторської наративної структури. Згідно із визначенням А.Корольової, поняття **авторської наративної структури** можна розуміти амбівалентно: як специфічно організований наративний акт, що складається з сукупності вигаданих ситуацій з послідовним чергуванням різних фрагментів авторського художнього мовлення, та як певний тип наратора, що формує авторську наративну структуру" [6, с. 57]. Отож, всі рівні авторської структури (а саме – естетичний, знаковий, мовленнєвий) злютовані естетичною настановою автора і типом наратора. Спробуємо охарактеризувати категорію відправника у межах аванґардної прози, послуговуючись загальними теоретичними положеннями наратології (перш за все, запозиченими із праць В.Шміда, І.Ільїна та В.Корольової), оскільки спеціальних практичних досліджень з цієї теми відчутно бракує.

Коли стаємо на ґрунт аванґардної прози 20-х рр. ХХ ст., особливо вагомою виявляється теза, що будь-який текст є породженням конкретної історичної доби, а його творець у цьому контексті виступає як носій особливостей цієї ж доби. Письменник, таким чином, обов'язково "включений у певний соціокультурний і літературний контекст" [9, с. 9].

Не викликає заперечень активна громадська позиція аванґардистів у сучасній їм дійсності. Переосмислення функціонального призначення мистецтва спричинило той факт, що літературний доробок митців став продовженням їх громадської активності, а отже – демонстрацією мінімальної відірваності конкретного автора не лише від абстрактної його іпостасі, а й навіть від фіктивного наратора. Усі ці варіанти втрачали розрізнення, межа між ними ставала умовною і несуттєвою. Звідси – іпостась конкретного автора починала навіть домінувати, стаючи таким собі інформаційним джерелом, адже без обізнаності із реальною біографією митця був не до кінця зрозумілим його "паперовий" двійник.

Тут варто обумовити міру і ступінь проникнення авторського "одкровення" у структуру тексту. Іноді ми маємо зразок вражаючої

достовірності і прямого посилання на реалії емпіричного автора, іноді мова йде про псевдобіографічність чи стилізацію, а то й про міфічно-хімерні наративи власного життя, де фактичний матеріал до такої міри трансформований, що складається хибне враження про мимовільні помилки у пам'яті чи себелюбне, нарцистичне викривлення фактів, а іноді йдеться про автобіографічні елементи, які не є ні запрограмованими, ні необхідними, тим не менш вони яскраво виражені у тексті. Залежно від цього мусимо розрізняти власне автобіографію, псевдоавтобіографію і автобіографічність.

Українська аванґардна проза, підтримуючи живий інтерес до цих трансформацій автобіографічного жанру аванґардної естетики у її зрілому вияві (скажімо, "Автобіографія Аліси Б.Токлас" Г.Стاین, "Володимир Маяковський" В.Маяковського, "Це я – Едічка" Едуарда Лимонова, "Каліграфія" П.Павличича тощо) демонструє наявність усіх варіацій жанру, а це в свою чергу є найефектнішим доказом самопрезентації у художньому наративі.

Суб'єкт-об'єктні відношення у творчості аванґардистів дозволяють адекватно відобразити процес консолідації авторських іпостасей, що апелюють до емпіричної особи письменника. Найрельєфніше, мабуть, цей процес демонструє творчість Майка Йогансена, котрий і на образному рівні, і на жанровому моделював вихід на інтенцію власного "я". Чого лише варті його відомі передмови (вони настільки оригінальні, що у виданні його поезій (1989 р.) після текстів були окремо зібрані передмови до книжок поезій). Цікаво, що сам факт існування передмови розглядається як один із антиципаційних позатекстових засобів інтимізації (сюди належать також епіграфи, примітки автора тощо). Сам термін *антиципація* у перекладі з латинської означає випередження, здогад і широко використовується в логіці, риторичі, стилістиці. У межах наратології вона має місце тоді, коли зміст твору якоюсь мірою підказується читачеві ще до його прочитання [6]. Якщо врахувати, що позатекстові засоби розраховані на зовнішню комунікацію, то передмови М.Йогансена слід сприймати як форму інтимізації (не останню роль тут відіграватиме автобіографічний елемент), за допомогою якої твориться позиція *титульний автор / потенційний читач*.

Найбільш канонічним виявом автобіографічних різновидів є його "**Автобіографія**", в котрій додержані основні вимоги жанру: орієнтація на позатекстову реальність; достовірність; авторська

ситуація – тотожність автора (чиє ім'я відсилає до реальної особистості) і оповідача; форма мови – оповідний текст; тема – життя індивіда та історія становлення особистості; позиція наратора – ретроспективна точка зору оповідного тексту тощо.

Даний текст явно орієнтований на позатекстову дійсність, оскільки, як і передбачає чистота жанру, "значення і зміст жодним чином не можуть бути зведені до самого тексту або ж віднайдені в мовній організації самого повідомлення" [7, с. 7]. Відтак, концепція "літературності" є малоприматною щодо адекватного потрактування природи даного жанру. Зважимо хоча б на початок і його ортодоксальний стиль: "Майк (Михайло) Йогансен народився 1895 року в передмісті Харкова 16 жовтня старого стилю. Батько був учителем німецької мови Gervasius Johannsen, він був сином волосного писаря в селі Екау недалеко Мітави. Мати Ганна Федорівна Крамаревська, дочка рахівника, з роду старобільських козаків..." [2, с. 172].

Разом із тим не можна оминати увагою певні елементи тексту, які порушують канонічність стилістики. Йдеться про наступні епізоди: "Славнозвісних людей у роду не було, коли не рахувати баби письменника з батьківського боку, що була жінка дуже хазяйновита, тож, ідучи на базар, брала з собою дві кошівки. В одній кошівці вона несла на продаж брюкву та сельдерей, а в другу збирала по дорозі маленькою лопаточкою коров'ячий та конячий гній, яким надалі угноювала город" [2, с. 173], або "Бувши в гімназії, не пив, не курил і не знав жінок" [2, с. 174]. Ці уривки явно відповідні за стилістикою власне художній творчості митця, хоча не скасовують позатекстовості самої автобіографії. Тому можна кваліфікувати їх як ігрові вкраплення, що забезпечують своєю наявністю не літературність даного жанру, але його літературний контекст.

Достовірність автобіографії Йогансена теж незаперечна. Справа в тому, що "я" автобіографії потребує "не-я" особистості, до якої звертаються, як до інстанції перевірки істинності чи хибності своїх висловлювань. Для автобіографії справді важливо, чи йде мова про переконливу (ту, яку можна перевірити) істину, чи ні [7]. Із переліку усіх достовірних фактів на перше місце висувається принцип тотожності між автором, наратором і основним персонажем. Така тотожність може виявлятися різноманітними способами, але має бути безапеляційною. Таку тотожність ми спостерігаємо у тексті Йогансена, котрий хоча і

використовує принцип семантичного ототожнення "граматичних" осіб, застосовуючи займенник "він" а не "я", все ж використовує його в автореференціальному значенні, де *автореференційність* (від грец. autos – "сам" і лат. referre – "оповісти, вказати на щось" = самооповіщення, вказівка на самого себе) у вузькому значенні означає літературно-художній прийом у сфері метатекстуальності, де автор і його поетика стають предметом його власного тексту [8, с. 187]. Наприклад: "Уже будши гімназистом, писав вірші – російською і німецькою мовою. Ці вірші автора не задовольняли і були спалені купно щось у 1916 році. Року 1918 почав писати вірші українською мовою і знайшов, що вони виходять природніше" [2, с. 174]. Або "І у віршах своїх, і в прозі, і в теоретичних статтях неуклінно старався підняти українське слово до європейського рівня" [2, с. 175].

Не суперечить поетиці автобіографії і форма мови. Перед нами дійсно оповідний текст, який презентує історію. Вона констатує зміну ситуації, а отже характеризуються часовою тяглістю, починаючи від факту народження і завершуючи підсумковими на час написання сентенціями.

Провідна тема життя індивіда та історія становлення особистості якнайгармонійніше переплетені у тексті М.Йогансена. І це показово: адже у визначенні Філіппа Лежена, яким у свою чергу послуговується Магдалена Медарич як основним, зазначено: "Автобіографія є нарративним текстом (recit) із ретроспективною установкою, через їх посередництво реальна особистість розповідає про власне буття, причому наголос робить на своєму особистому житті, особливо історії (histoire) становлення своєї особистості" [7, с. 12]. Історія життя Майка Йогансена не оминає специфічних побутових подробиць, скажімо: "З 1918 року провадив голодне життя аж до року 1922-го – вкупі з батьком садовив картоплю, й нею живилася вся сім'я. Почасти в результаті цієї одноманітної їжі вмерло троє з шести душ сім'ї, а саме батько, брат і сестра" [2, с. 174]. Або: "Що ж до матері, то від неї М.Йогансен дістав у спадщину "...Die Vrohnatur and Lust zum Fabulieren", а також фотографічний портрет Шевченка, гостроносий профіль і блискучі очі" [2, с. 173]. З цих подробиць фактично починають відчитуватися "сліди" формування творчої особистості. Так, ще в дитинстві батько примусив його читати "Фауста" Гете, в гімназії всі науки, окрім математики, яку вивчав, "постигав з читання усіляких книжок", "З 1918-го ж року уперше

зацікавився політикою і почав читати марксистські книжки: читав Плеханова, Маркса, Енгельса, Кавтського, Гільфердінга, а далі переважно Леніна" [2, с. 174], "Узагалі на свої вірші дивився як на юнацькі спроби. Дальшу поетичну діяльність мислив собі в інакшому плані, а саме – замість туманного романтизму намірявся дати яскраві образи "речей", і як підсумок: "Не дбав за гроші, і не дбав за славу, і не шукав дешевих ефектів" [2, с. 175].

Оповідь подано у ретроспективній проекції, про що свідчить минулий час дієслів, котрі використовуються письменником ("народився", "учив", "постигав", "любив", "садовив", "написав", "збирав" тощо). Загальний тон підсумовування теж відповідає принципу ретроспекції.

Загалом, з-поміж усіх українських авангардистів Майк Йогансен найбільше полюбляв оголювати не лише секрети творчої лабораторії, але й власну сутність. Такий момент був особливо інтригуючим, адже початково в авангардному русі прослідковувалось принципово негативне ставлення до тотожності між фактами власної біографії і художніми фактами. Наприклад, у російському авангарді осередки такої антибіографічності (а звідси й антипсихологізму) вбачають у ранньому формалізмі та футуризмі: "Цим виражається своєрідний естетизм, програмне відштовхування від дійсності. Міметичне ставлення митця до дійсності небажане, так само, як і потрактування твору за допомогою "позалітературних" фактів. Літературу, таким чином, ні в якому разі не можна інтерпретувати, беручи до уваги життєвий субстрат, матеріал, закорінений в емпіричному житті прототипів персонажів" [7, с. 14]. Пізніше такі ідеї дістали свою мотивацію в програмі "колективної творчості". Але згодом, уже після розколу у середовищі авангардистів (причини якого описав М.Шкандрій [11]), наратив самототожності отримав нове життя і виявлявся саме у тяжінні до автобіографічності: будучи "нічиєю землею" вона стала "землею для всіх" [7, с. 20]. Саме звернення до автобіографізму і психологізму можна пояснити психологічними факторами: справа в тому, що виділення митцем фактів, джерелом яких є власна біографія, ефектно окреслюється тоді, коли існує естетична заборона (скажімо, йдеться про орієнтацію на масу, колектив, нехтування індивідуальним в ім'я загального тощо).

Це дозволяє зрозуміти, чому більшість передмов до збірок своїх творів Майк Йогансен оформляв у вигляді коротеньких автобіографій, сконцентрованих уже не так на описах свого

життя, як на творчій саморефлексії: "Як усякий сильний поет, я написав багато слабих віршів, чимало середніх і небагато сильних. У цій книжці я зібрав усі. Читаючи її, ви перейдете від стихійної революційності юнацьких літ через манівці романтики чистого слова до балад активного учасника великої соціалістичної будови" [86, с. 169]. Або: "Писав погані вірші і погану прозу до 1928 року. В 1928 р. отямивсь й почав писати хорошою прозою" [2, с. 169].

Дещо інакше потрактування матиме у цьому контексті інший текст, а саме **"Автобіографія Майка Йогансена, того Йогансена, що оздобив прологом, епілогом та інтермедіями 133 книгу "Літературного ярмарку"**. Це не є ортодоксальний варіант автобіографічного жанру (хоча назва вказує на протилежне), адже окрім вказівки на власне ім'я і деякі інші реальні імена, цей твір відійшов досить далеко від відтворення фактуальності. Це скоріше псевдоавтобіографія, де синтезовано інтимність власне біографії з літературністю, химерний профіль якої трансформує оповідь у незвичайне відсторонене ціле. Тут особливо доречним виявляється визначення аналогічного жанру Б.Томашевським. Йдеться про "біографію-легенду" – явище, котре свідчить, що сам письменник робить своє життя "літературою", оформлюючи у такий спосіб свою долю [10]. Можливо, запрограмувавши дату своєї смерті, Майк Йогансен і справді наврочив трагічний фінал, навіть не дочекавшись "чорної" дати 1937 року: "Отже, я, Майк Йогансен, умру в 1942 році і, оселившись в царстві тіней, буду вести розумну бесіду з Гезіодом, Гайне і Мігуелем Сааведро Сервантесом" [2, с. 172].

Не оминув Йогансен й іншої ознаки цього жанру – нарцистичності, що є саме по собі цікавим феноменом для аналізу. У даному тексті ці елементи знову явно забарвлено химерними тонами, авантюристично: "Дід мого діда був, таким чином, за писаря, а мати Ганна Федорівна Крамаревська була старобільська козачка, що дід її діда не був у дружніх стосунках із Тарасом Бульбою і разом з ним не ясирував українських дівчат до Кафи і Стамбулу, до Килії й Козлова. Отже, це було у віки, коли, за словом поета, на Україні "ревіли гармати" і коли безрукий Сервантес... писав свого незабутнього Дон-Кіхота Ламанчського і плакав, згадувавши у самоті днів своїх турецькі каторги..." [2, с. 170]. У такий спосіб, маємо своєрідне поєднання світу свого реального

існування із наративною екзистенцією, що і продукує ідею наративної самототожності.

Саме цей жанр фактично виступає містком між автобіографічними жанрами і поняттям автобіографізму, яке слідом за Магдаленою Медарич визначаємо як "стилістично маркований літературний прийом, котрий являє собою ехо жанру автобіографії; він з'являється у тих текстах, котрі самі по собі не є автобіографіями, не писались і не сприймалися як автобіографії" [7, с. 5]. У них автор свідомо посідає (або принаймні не приховує) позицію емпіричної особи і з'являється у цій ролі в тексті, вказуючи на таку свою позицію читачеві певними сигналами.

Такі сигнали можуть бути оформлені у різноманітний спосіб, але вони завжди підкреслено вказують на емпіричну особу суб'єкта наративу. Наприклад, у Майка Йогансена такими сигналами у **"Пригодах Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших"** є портретні характеристики: "Головна дієва особа, найактивніший герой цього роману – це його автор.

Автор цього роману чоловік, 28 літ, брюнет" [3, с. 163].

Зазвичай грайливий автор у цих рядках виявився аж надзвичайно "чесним": він і справді був чоловіком, брюнетом, і до того ж на час написання роману мав 28 літ (на час першого видання роману Йогансеніві вже виповнилося 29). Можливо, що потім письменник сам злякався такої відвертості, отож у наступних рядках вирішив ненав'язливо спростувати попереднє твердження. Але зробити це не різко (щоби принаймні не бути категоричним), а обережно, задовольнившись рівнем модальності: "Все це цілком можливе й навіть дуже близьке до правди.

Є навіть думка, що це колективна творчість п'ятьох товаришів, і з них три брюнети й два блондини" [3, с. 163].

Отже, на рівні художнього втілення експліцитної іпостасі наратора Йогансен поводить із традиційними способами репрезентації образу оповідача так само, як і з самою традицією. Відомо, що він не заперечував культурних і літературних надбань, а лише творчо "просіював" їх крізь "сито" власного світогляду, а те, що залишалось, використовував як ідеї, оновивши при цьому їх формальний бік. Ось і тут письменник обіграв форму подачі оповідача. Зберігаючи, як правило, імперсональний варіант у вербальному оформленні інформації (тобто такий, що "володіє певним ступенем індивідуальності" [1, с. 168] і подається від першої особи), він "освіжив" інші моменти. Серед них

насамперед слід згадати про ефект так званого "відчуження" реального автора від акту говоріння через посередництво *іншого*.

Щодо традиційних способів втілення ідеї передоручення "голосу", то Н.Кожінова стверджує, що таке "відчуження" оповідача від автора у творі "здійснюється не характером оцінок, ... а самою вказівкою на оповідача" [4, с. 99]. У варіанті Майка Йогансена ми зустрічаємось із дещо ускладненою формою такого "відчуження", а саме – вказівкою не на експліцитного наратора, а на іншого автора. Фактично йдеться про передоручення авторства певної частини роману "Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших", про що Йогансен інформує в "Передньому слові". Звідси – враження деякої неоднорідності тексту роману, адже прикриття маскою іншого (Віллі Вецеліуса) хоча і не охоплює увесь корпус тексту, все ж фактом своєї концентрації на початку виконує функцію "налаштування" реципієнта на сприймання інформації "...початок її (історю Лейнів) написав сам Вецеліус. Без ніяких змін у стилі Вецеліуса зоставлений третій розділ" [3, с. 29]. Решту тексту структурував на основі самостійно перекладеного рукопису сам автор ("той, хто пише ці рядки" [3, с. 29]), а останній розділ є цілком оригінальним твором.

Власне, паралельно із цією інформацією "Передне слово" виконує ще одну важливу функцію. Уже насамкінець автор свідомо, але ненав'язливо ніби обумовлює факт можливого ототожнення емпіричного автора із наратором, зазначаючи, що реально існуюча людина (тут Антон Райнке, 1893 року народження, літературний псевдонім Віллі Вецеліус (Willy Wetzelius)) написав власний твір і в основі одного із учасників "романного" світу – Дюваля – дав деякі риси свого характеру. У передмові, зокрема, зазначено, що "Der Mensch ist der machtigste!" було улюбленим прислів'ям Вецеліуса" [3, с. 29]. Відтак, логічно, що пишучи фінал незавершеного рукопису, вже інший автор немовби "успадковує" аналогічне право зафіксувати свої власні риси в особі обраного персонажа тексту. Таким репрезентантом у фіналі, як ми змогли вже переконатись за вищезгаданим портретним описом, став образ самого автора, ототожнений із реальним. Автор двічі (а отже, свідомо загострює на цьому увагу) вказує на себе: "Цей конкретний епізод, сподіваємось, цілком переконав читача, що автор цього роману не легенда, а "жива людина" або "живі люди", брюнет 28-ми літ або три брюнети і два блондини..." [3, с. 164]. До того ж, саме починаючи із дев'ятого

розділу, у попередньому його змісті з'являється дивний (особливо у контексті відвертості "Переднього слова") пункт "Хто автор роману?" [3, с. 162]. Таким чином, навіть використовуючи форму "відчуження", Майк Йогансен залишає простір для власного слова, не знищуючи традиції і в той же час уникаючи її канонізації, оновлює спосіб реалізації у тексті.

Існує ще один тип відмежування – це "стилістичне "відчуження" голосу автора-оповідача від героїв" [5, с. 10]. На цьому варто зупинитися детальніше, бо Йогансен приділяв цьому типові велику увагу, розробивши навіть власну "алгебраїчну" теорію. У своєму "пораднику молодим прозаїкам" письменник неодноразово обстоює тезу про "основне діло" як прозаїка, так і поета – "володіти язиком і стилем... це значить володіти всіма, а не деякими мовними засобами даного язика... Треба знати мову досить, щоб мати змогу її утворювати" [3, с. 376]. Зі стилістичного боку, на думку Йогансена, наратив будь-якого твору має бути чітко диференційованим за кількістю персонажів, де "першою скрипкою" є "голос" автора: "Насамперед, кожна новела має стільки мов, скільки є в ній дійових осіб + 1. Ця 1 і є автор" [3, с. 376]. Але він іде далі, і ускладнює стратегію стильової диференціації у мовній партії наратора, де "одного стилю... немає і не може бути... Було б величезною помилкою думати, що як тільки автор узяв собі слово, він уже може говорити як псалтир, або дешевий збірник анекдотів, або вчитель словесності. Отут треба найбільше такту і засобів мовних" [3, с. 376]. Така позиція наратора повсякчас знаходить своє втілення у художній прозі письменника. Показова зі стилістичного боку вже сама наявність у прозовому тексті Йогансена поетичних вкраплень.

Теоретична саморефлексія письменника досить рельєфно виділяє його на тлі загального літературно-художнього процесу того часу. Майк Йогансен забезпечив собі статус, так би мовити, фундаментального митця, де отим фундаментом, базою і є його теорія. Це, в свою чергу, знімає із його творчості серпанок експромту і оголює принципові секрети авторської лабораторії.

Обумовлюючи останній штрих тісного зв'язку із емпіричним автором, вкажемо на реальність інших персонажів, заявлених у тексті роману. Таким, безперечно, є образ Сашка (котрий генетично споріднений із постаттю Олександра Довженка, зокрема згадується період його перебування у Німеччині та інші впізнавані ознаки): "художник Сашко служив секретарем консульства УСРР

в Берліні. Художник Сашко – це теж молодий чоловік, літ 24-х, і теж цілком конкретна жива людина, блондин. Коли є гроші, купує сигарети "Нансен", а коли грошей нема, позичає сигарети "Нансен" у товаришів" [3, с. 164]. Показовим моментом є зустріч автора із Сашком, претензія на ілюзію реальності якої безперечна: "Із Сашком автор цього роману (чи його автори) зустрівся в Харкові.

Сашко йшов з якимось білявим, низеньким на зріст чоловіком.

– Ти куди йдеш, Сашко? Вибачте, товаришу!...

– Куди йду? Дай цигарку. Іду до "Вістей"..." [3, с. 188].

Відтак, текст роману оперує достовірною інформацією про автора, що саме собою логічно уможлиблює констатацію автобіографічності, а отже, відкриває простір для простеження лінії автора не лише як суб'єкта, але й як об'єкта наративу.

Література

1. Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. – М.: Интрада, 2001. – 360 с.
2. Йогансен М. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1989. – 198 с.
3. Йогансен М. Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 2001. – 516 с.
4. Кожина Н. О типах повествования в советской прозе // Вопросы языка современной русской литературы. – М.: Наука, 1971. – С. 103–115.
5. Кондольская Т. Рассказчик в немецком романтическом романе // Проблемы личности автора в художественном произведении на материале западноевропейской литературы: Сб. науч. тр. – Владимир: Изд-во ВГПИ, 1982. – С. 3–16.
6. Корольова А. Типологія наративних кодів інтимізації в художньому тексті. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 267 с.
7. Медарич М. Автобіографія / автобіографізм // Автоінтерпретація: Сб. статей. – СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 1998. – С. 5–32.
8. Ораич Толич Д. Автореференциальность как форма метатекстуальности // Автоинтерпретація: Сб. статей. – СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 1998. – С. 187–193.
9. Современный словарь-справочник по литературе. – М.: Олимп: ООО "Издательство АСТ", 2000. – 704 с.
10. Томашевский Б. Литература и биография // Книга и революция. – 1923. – №4. – С. 6–9.
11. Шкандрій М. Український прозовий аван'гард 20-х // Слово і час. – 1993. – №8. – С. 51–57.

Творчість Ліни Костенко в межах сучасного літературознавчого дискурсу

Ім'я Ліни Костенко, "цариці поезії в Україні" (як її назвав Дж.Луцький), лауреатки Національної премії України імені Тараса Шевченка та Літературної премії імені Франческо Петрарки, першої лауреатки премії імені Олени Теліги, почесного професора Національного університету "Києво-Могилянська академія" та багатьох університетів світу, вийшло за межі української літератури. Дослідженням творчості поетеси займаються безліч вітчизняних учених: О.Пахльовська, В.Панченко, В.Моренець, Н.Забужко, І.Малкович, Т.Салига, В.Саєнко, А.Яковець, Л.Брюховецька, Д.Дроздовський, З.Суходуб. Тож спробуємо зробити огляд сучасних літературознавчих праць, присвячених поезії Ліни Костенко. Зокрема, звернемо увагу на дослідників, які розглядають феномен її творчості з етико-культурологічної точки зору.

Валентина Саєнко акцентує свою увагу на поетичній культурології Ліни Костенко. Серед активних центрів художніх творів поетеси вона висунула концепт "культура", представлений у вузькому і широкому значеннях, – як метафора і символ з їх всеосяжністю звучання і семантичного наповнення.

На думку дослідниці, своєрідним знаковим осердям в творчості поетеси є цикл "Силуети", де концепт "культура" представлений в образах героїв і діячів світового мистецтва. Цикл вже своєю назвою тяжіє до певної історичної моделі, за якою розгортається об'ємний значеннєвий образ. Кожна з двадцяти восьми одиниць тексту циклу існує в кількох іпостасях – культурної традиції, суспільних реалій та читацької суб'єктивності, між якими виникає своєрідний діалог. Це, з одного боку, текстуальна інтеракція, котра відбувається всередині окремого тексту, а з другого – спосіб, яким текст прочитує історію. Чим більше нових значень може продиктувати даний текст, тим довше його існування. Внаслідок цього властива "Силуетам" інтертекстуальність є виміром талановитості і протекстів, до яких звертається Ліна Костенко, і створених власних художніх творів із закладеним на довгу дію хронометром віку. Саме звідси феномен поетичної культурології та елітарності, властивий її творчості, яка еволюціонує під знаком власної тези "Поет – це медіум історії" [7, с. 4].

На думку В.Саєнко, образи культури, наділені значимістю кожної з персоналій, що становлять ядро й оболонку "Силуетів", зітканих із поетичного проникнення в сутність непересічних індивідуальностей відомих у світі митців, набувають точності звучання, починаючи від біографічних фактів до їх творчої долі, не тільки згадок якихось характеристичних деталей, але й аналізу колористики чи полотен, коли мовиться про силует художника, або найважливіших рис манери письменника, персона якого окреслюється на тлі епохи чи мистецького напрямку. Так постає не тільки об'єктивно виписаний силует імпонуючого автору митця чи героя, але й суб'єктивно-оціночний флер, яким оточено образ кожного світоча культури, відкривача нових мистецьких горизонтів.

Якщо з цього погляду розглянути поезію "Ван Гог", то постає ситуація: тлумачення твору стає парадоксальним без знання біографії і творчості Вінсента Ван Гога. Великий художник, який, увібравши чимало мистецьких пошуків минулого і сучасного, витворив свій власний оригінальний стиль. У поезії, присвяченій йому, Ліна Костенко виступає не тільки як професійний мистецтвознавець, що добре орієнтується у світі культури, але і як психоаналітик [7, с. 5]. В.Саєнко це підтверджує багатьма фактами. Зокрема, вступні рядки поезії "Ван Гог" ("Добрий ранок, моя одинокосте! / Холод холоду. Тиша тиш"), органічно переростають у словесну картину живописних полотен Ван Гога, діалектику його еволюції: "Вчора я був король королів. / А сьогодні попіл згорання / Осідає на жар кольорів". У поезії з документальною точністю схоплено і відтворено, як і коли змінювалася золотаво-жовта палітра раннього Ван Гога на тьмяну, коли у його творах з'являються, як підкреслює Ліна Костенко, "мертві барви". Та знову виникає експресія кольорових поєднань, які увиразнюють різкі зміни настрою.

В.Саєнко звертає увагу на настроєву гаму поезії. Дослідниця стверджує, що вона вилучена з полотен художника і передана за допомогою алюзії і ремінісценцій: 1) відчай, що співвідноситься з живописним полотном протогогеря "Біля воріт вічності" (1890), постає у формі розмитої цитати "Я – надгріб'я на цьому цвинтарі"; 2) романтичний екстаз стає словесним образом завдяки діалогу картини Ван Гога "Дорога з кипарисами" і рядком костенівської поезії – "Кипариси горять в небозвід"; 3) просвітлення та умиротворення виникає з імпульсу картини "Пейзаж в Овері після дощу" й опрозорюється в рядку: "Небо набрякло грозою". Але гене-

ральний настрій, постійний душевний тон, відчутий, схоплений і відтворений Ліною Костенко, – екзистенційна необхідність [7, с. 6].

Дослідниця звертає увагу і на цитати, наявні у тексті. Цитатність у циклі "Силуети" теж прикметна грань поетики інтертекстуальності, на якій збудовано й окрему одиницю тексту, і систему творів у цілому. Цитатність, яка має найбільший зв'язок із першотекстом, виконує функції і фіксованих культурних символів, і цитати-імпульсу – поштовху до написання твору ("Руан"), і цитати-лейтмотиву ("Прив'яжіть до щогли мене, / коли буде на морі гроза"), і цитати-натяку, що підказує код тексту ("І останні його слова: "Тікати... Доженуть") [7, с. 7]. В.Саєнко вважає, що можна взяти під сумнів вірогідність багатьох цитат, але завданням поетеси була не точність в описових моментах біографії реальних осіб або діячів культури (Жозефа Верне, Лідії Койдули, Данте, Ференса Ліста, О.Пушкіна, Т.Шевченка, Артюра Рембо, Л.Толстого), а дотримання головного принципу – створити образ, силует освіти і оживити його на тлі сучасної епохи, вдихнувши у нього нове життя, апелюючи до текстів-матриць світової культури, залучивши читача до нескінченного ряду одержимих творчістю.

О.Пахльовська, донька Ліни Костенко, професор Римського університету "Ла Сап'єнца", осмислює творчість матері через філософію Кьєкреґора, засновану на принципі "Aut-aut" ("Або-або") [6, с. 37]. В її центрі проблема вибору як основне екзистенційне питання. За Кьєкреґором, як відомо, існує лише два можливих – і в цілому несумісних – вибори: етичний і естетичний, "вибір Дон Жуана" і "вибір Сократа".

Естетичний вибір є категорією позаісторичною. Цей вибір зосереджує буття в теперішньому часі, в ефемерних суб'єктивних трансформаціях, у дисперсивних фантазмагоріях фрагментаризованої психіки. Його вимір – це вимір гедоністичного моменту, історично безвідповідальної гри, вимір, який таким чином паралізує адекватне усвідомлення буття [6, с. 38].

Усвідомлення буття можливе лише в момент етичного вибору, момент катарсисного рішення. Саме етика ставить людину перед проблемою вибору. Відтак етичний вибір є категорією історичною, є результатом належності особистості до суб'єктивної та до об'єктивної історії. За філософією Кьєкреґора, "етична людина" – це людина епічна й універсальна. Почуття обов'язку для неї не є зовнішньо нав'язаним диктатом, а найглибшим виявом власної моральної природи.

Через те етичний вибір не може бути в полоні теперішнього: етичний вибір детермінує майбутнє [6, с. 39]. Дослідниця наголошує, що ця проблема є дуже актуальною для української культури, і саме зараз, у момент її радикальної естетичної переорієнтації вона постала гостро, коли українська література пострадянського періоду опинилася у зловісній пастці штучно сконструйованих та/або некритично сприйнятих парадигм. Основною функцією "радянської мови" було відчуження сенсу від реальності й, відтак, перетворення реальності на фантазмагоричну Фікцію. Звідси культ Слова як історіософії людського часу в поезії Ліни Костенко, як тої генеруючої сили, що зв'язує в суцільну смислову єдність розірвані фрагменти Буття. Тому поет є "алкоголік страченої суті, / її Сізіф, алхімік і мурах" ("Марную день на пошуки незримої..."). Тому "Душа моя обпалена, / і як ти ще жива? / Шукаєш, мов копалини, – / слова, слова, слова! / Оголеними нервами / угадуєш словам / нестачу мікрвольта / і зайвий міліграм" ("Душа моя, знайдібіда") [3, с. 41]. Профетичне слово сплавлює минуле з майбутнім у континуум людського існування, яке дає змогу людині стати "прямим прологом пам'яті в безмежність" ("Буває мить якогось потрясіння..."), збагнути свою органічну приналежність до космічного Буття: "І десь над гранями свідомості / є те, чого ще нема" ("Душа моя, знайдібіда").

Синтез між етичним і естетичним виборами, на думку О.Пакльовської, має вимір екзистенційний, а відтак стає конструктивною проекцією майбутнього, набуваючи перехідного сенсу. У цьому вимірі відбувається сакралізація унікальності особистості й неповторності кожної прожитої нею миті ("І неповторність кожної хвилини / шукає шлях від болю до перлини"; або ж : "Поезія – це завжди неповторність, / якийсь безсмертний дотик до душі" ("Страшні слова, коли вони мовчать...") [6, с. 46]. Цей вимір є історичний і водночас універсальний, оскільки він охоплює і постать творця, і кожне анонімне людське буття. Синтез етичного і естетичного вибору відкриває шлях до складної взаємодії особистості творця з соціумом, генерує їхню спільну енергію перетворення, що ми і спостерігаємо у творчості Ліни Костенко.

Хоча Кьєркеґор і не бачив можливості альтернативи між "вибором Дон Жуана" і "вибором Сократа", але творчість Ліни Костенко довела, пріоритет етичного вибору іманентно інтегрує в себе естетику як один із своїх сутнісних екзистенційних моментів. У поезії Ліни Костенко ми бачимо, що саме через вистражданість

етичного вибору як єдиноможливого способу відрізнити Добро від Зла реалізується несподіваний дар естетики, ностальгійна мрія "срібного олівця" ("Вночі із хаосу безсоння, / коли мій Всесвіт ожива – / як срібні птиці вилітають / ще не приборкані слова" ("Коротко – як діагноз").

Анатолій Яковець, доцент Могилянської школи журналістики, розглядає творчість Ліни Костенко крізь призму національної ментальності, притаманної українцям. Поезія Ліни Костенко, на думку дослідника, – незміряний степ народної душі, серед якого прокладено одну, головну, магістраль. Поетеса розробляє найглибший, ідеєносний шар українського буття – порятунок мови та національної субстанції, без яких усіляка метушня навколо всякого самоздійснення втрачає сенс.

Творча технологія Ліни Костенко відзначена головною рисою – потягом до реалізму, який тривалий час перебуває на маргінесі вітчизняної літератури. Але не класичного реалізму XIX ст., а того, де сакраментальна "життеподібність" набуває нового змісту, втягуючи в своє розуміння інформаційні новації [8, 46]. Справді, скажімо, письменники усіх часів однаково кохаються в рідній природі, але для І.Нечуя-Левицького зелене листячко – це щось інше, ніж для Ліни Костенко, яка знає, що лист має свою математичну формулу, а після спалення не зникає як фізична реальність, а просто стає невидимим оку. Тому й можливий у неї такий образ: "квадратний корінь листя і трави". І можливим стає нове обличчя реалізму – таке, як у віршах Ліни Костенко, де можна знайти й експресивну декоративність, і строгу простоту; кольоровість і чорно-біле креслення; ліричну гіперболу і викривлений часопростір. Проте, як твердить А.Яковець, зберігається переважна тенденція її творчої праці – унормованість уявлень про речі, прозора означеність їх основних вимірів.

Роздуми Ліни Костенко над долею рідної мови невіддільні від її зацікавленість українською історією. Ці теми об'єднуються у творчості поетеси в єдиний ідейно-художній вузол, обростаючи супровідними мотивами: про виродження національної культури, про появу нової генерації українських селян ("Уже немає репаних чухонців. / Цим простим хлопцям розум пройняла / енергія розплавленого серця"), яким уже ніби й ні до чого мораль старого села і які швидко простують до духовного здичавіння ("ми дикі люди, ми не знаєм звичаїв. / Ми нищим ліс. / Ми з матір'ю на "ти"),

врешті – про щезання українського народу як генетичної спільноти ("зникає мій народ, як в розчині кристал") [8, с. 65].

Силкуючись розгадати довічну загадку української історії, Ліна Костенко вигукує: "Як страшно знати правду без прикрас!" А.Яковця вражає майстерність, з якою поетеса барвистим словом, не полишаючи риторико-художніх меж, преображає етнологічний та генеологічний матеріал. Не помилившись, можна стверджувати, що від часів Шевченка в українській прозі ще не лунали інквентиви такої художньої сили проти поневолювачів – і водночас на оборону справи ("Я знаю свій народ. / Кляну його пороки./ Але за нього Господа молю").

В'ячеслав Липинський писав, що без легенд хворі нації "не можуть видужати, вони побіч легенди мусять мати суворий, нещадний і, можливо, точний діагноз" [8, с. 66]. Саме творчість Ліни Костенко є таким жорстким реалістичним діагнозом українському суспільству і водночас поетичним заклик до серця кожного українця: "немає попереду століть, / щоб триста років знов іти по колу". На думку А.Яковця, її творчість підносить українську ідею на рівень світової культурологічної думки, звільняє українську ментальність від постколоніального синдрому національної летаргії, створює нову енергетику "гуманітарної нації".

Дослідник творчості Ліни Костенко В.Моренець має дещо інші погляди. Зокрема, він говорить про відповідність явищ і речей у поетичному світі письменниці.

Автор зазначає, що під кінець ХХ ст. з'являється слово "какби". В.Моренець його навіть не перекладає, бо воно ідіоматичне, неперекладне.

Народжена на розвалинах ортодоксальних ідеологій, ця мислеформа від початку містила в собі дуже серйозний зміст, а саме: публічне відречення від сказаного далі.

На етапі лабораторної роботи між автором і його вербальним втіленням виникають референтні зв'язки. Це той етап, коли літературного продукту як такого ще немає, коли автор ще нічого не дійшов, коли його творчі інтенції ще не вилилися в завершені структури образних значень, коли ще все невизначене: повертай, як хочеш [5, с. 14].

В.Моренець наголошує, що з поезією Ліни Костенко українська література вийшла з пострадянського періоду і почала новий етап, де немає місця слову "какби". Явища і речі у світі Ліни

Костенко є точно там і так, де і як вони називаються. Саме з позицій її письма, де немає відчуження слова від автора на відстань зневіри чи зневаги, оголошується дешева суть позерства, що культивується нині і в житті, і в літературі. На думку дослідника, автор не може бути ані мудрішим, ані точнішим за власне слово, хай навіть він загорнеться у сім сувоїв самоіронії. В.Моренець вважає, що саме Ліна Костенко прагне віднайти ідентичність речей в автентичності власної мови.

Отже, дослідники розглядають творчість Ліни Костенко в межах культурно-естетичного концепту і приходять до філософсько-культурологічних узагальнень.

Література

1. Забужко Н. Вивчення роману Л.Костенко "Маруся Чурай" // Українська мова і література в школі. – 1989. – №12. – С. 11–22.

2. Ковальчук О. "Нехай тендітні пальці етики торкнуться вам серце і вуста" (етико-гуманістичний зміст інтимної лірики Л.Костенко). – Дивослово. – 2000. – №3. – С. 33–35.

3. Костенко Л. Вибране. – К., 1989. – 559 с.

4. Моренець В. Культура "какби" // Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних: Матеріали круглого столу / Редактор-упорядник: Т.Шаповаленко – К., 2006. – С. 11–16.

5. Пахльовська О. Етичний вибір і естетичний вибір: конфлікт і синтез // Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних: Матеріали круглого столу / Редактор-упорядник: Т.Шаповаленко – К., 2006. – С. 37–48.

6. Саєнко В. Поетична культурологія Л.Костенко // Українська мова та література. – 2005. – Ч. IX, березень. – С. 3–7.

7. Яковець А. "Я вибрала... долю, а не вірші" // Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних: Матеріали круглого столу / Редактор-упорядник: Т.Шаповаленко. – К., 2006. – С. 62–68.

А.М.Дяченко

Етика і поетика Ігоря Качуровського

З Ігорем Качуровським – поетом я зустрівся вперше. Раніше знав його і цінував як ерудованого й оригінального філолога, поділяв його розуміння української мови і версифікації як органічної частини всесвітнього словотворчого процесу, а не учнівства

від російського (начебто, якби не було Пушкіна, то не було б і Шевченка).

Така моя думка підтвердилась його власною поетичною творчістю, з якою пощастило познайомитися у книзі "Село і Осінні пізньоцвіти", видану ще 2001 року (Київ, "НІОС"). Це лірика 1990–2000 р. Вона залишилася українською, як і його мова взагалі, хоча на них півстоліття тиснули західноєвропейські мови і середовища у місцях мешкання автора. Більшість ровесників Качуровського не подолали впливу англійської, німецької, інших мов. Так, колишній сусіда по Мюнхену Володимир Старицький писав у 30–40-і р.:

Український Реквієм

Не плачте, дівчата! – Батьки, не тужіть
на згиблих борців домовині...
В ім'я тих Героїв ще більше змужніть
ми духом і серцем повинні!

Хай серце заквилить, зридає душа, –
хай спалить сльозами повіки.
Та вмерлих ідея – живущих зруша,
шлях гордий втворює навіки!..

Це мова українського літератора 1946 р. А це його ж мова після 50-ти років перебування в англо- і німецькомовній спільноті (для перевидання книжки у Полтаві В.Старицький дописав розділ "Моя Полтава", 1993):

"Раптом вже підстолично нас обловили, запроторивши реєстраційно до колонії Макаренка. Його здаля й бачив, та задля матері ще уночі втік, на її обідню юшку встигши, згад про Харків узайвив, її турбот ошаджуючи... потроху ще й примальовував... До карикатурництва тоді ще не дорісши, став і достінгазетно комсоржком приторочений. Від усіх інститутних вищохеміків і фізиків саме профматематик особливо й вивищив мене аналітично та й синтетично, вірно далі спрямувавши до осмислення навіть людських порухів чи то до національних звихів!.." Мені як редакторові книжки довелося в передмові делікатно зазначити, що прозовий розділ написаний "зовсім в іншому ключі... Збережено, за невеликим винятком, характерну манеру авторської сповіді". У Качуровського подібної разучої зміни у мові навіть у найновіших текстах немає. Радує і захоплює простота оповіді, яскрава образність.

Поема "Село", безперечно автобіографічна, має достатньо конструктивний соціально-художній аналіз і високу оцінку в передмові Олександра Мороза та вступній статті Івана Дзюби. До них додати немає чого. Все вірно. З О.Морозом згоден у тому, що "Село" – твір "дивної краси і сили художніх здобутків убивчого викривального змісту", що все висвітлено, "не спекулюючи трагедією", як у нас в 90-і рр. було модно і багатьом вигідно заради власної кар'єри. А тут "просто" сказано "про те, що було", автором, який не шукав і не мав за це ніякого зиску, не нагромаджував і не смакував страхіття сталінського терору. Є "те, що було". Його вистачає. Це суттєва ознака його поетичної етики.

Чим захоплює як поема, так і вся збірка? У ній, як і в житті, трагічне іде поруч з іронічним, ліричне з гуморним. Звернімо увагу лише на один бік творчого кредо Ігоря Васильовича Качуровського: на його ставлення до літературного процесу, активним будівничим якого є він сам. У стилі Глібовської байки пише він про сучасних літераторів, характеризуючи графоманство засобами сатири ("Є люди – переважно юнаки, що віршами вони і снять, і дишуть, але самі, на жаль, погано пишуть"), та не ставить своєї поезії вище інших авторів ("Хто автор віршів, це мені дарма – люблю чужі нарівні зі своїми").

Качуровський надзвичайно високо цінує, буквально обожає Слово, "чари Слова", як мало не містичну, таємничу властивість людини: "... загадково, із глибин, що нам самим незнані, несподівано зринає Слово – образи і рими, Богом дані..." Дивовижно тонко схоплено тут початок творчого процесу: саме тоді, коли слово "несподівано зринає" саме, без примусу, без замовлення, і народжується справжня поезія. Саме тоді "відтворені у слові краєвиди навипередки рвуться на папір". Так само, як за Котляревським, від болю, страху або радості "самі сльози ллються".

І хоч "ми поети... словами до душі чужої входим ніби...", а все ж "між читачем і нами є міцні, непроникненні" перешкоди. Тобто Слово, дане поету, не завжди може стати повністю здобутком простого смертного.

Напевне тому багаторождальному народу України Богом дано загострену й підсилену синоніміку для висвітлення у поезії своєї трагічної долі "... на світі жодна мова друга не має для страждання стільки слів".

Але життя триває, і тому у стилі, у образній мові автора немає вигаданих, штучно сконструйованих утворень, тропів,

ритмічних порушень і недбалої рими. Все підкорено одвічній дисципліні світової поетики. Все життєве, природне, невимушене. Невипадково, згадуючи книгу П.Альфонсі "Дісципліна клерикаліс", Качуровський питає: "Чи не про мене писана вона?".

Калейдоскопічно різноформна, жива, яскрава і дзвінкозвучна мовна стихія словотворця Ігоря Качуровського. Той, хто зустрічається з ним вперше, не повірить, що поет понад півстоліття відірваний від своєї етнічної колиски. І лише невластиві сучасній українській народній і літературній мові поодинокі типові "діаспори" збірки (балькон, лямба, тріумфальний, новеля) підтверджують це лише дуже уважному читачеві, не вплинувши на загальне захоплення.

У поета надзвичайно чітка, бездоганна "технологія" побудови вірша, ритміка; дзвінка, соковита, повнозвучна рима, хоч не завжди класичного зразка (живої – сувої, забив – зубів, Тичини – людини, людей – орхідей тощо). Є й ускладнені, та не менш звучні (побачили йдучи ми – з відкритими очима, питати – до хати, гриб – і ти б, гнав на пашу – і Наташу...).

Тому поезії (саме поезії, а не просто вірші) і читаються легко, не спотикається читач на таких сучасних римах, як "роздерті – третій", "ранила – лагодив" і т.п.

Не практикує поет штучних, сконструйованих тропів. Метафори, порівняння, епітети – природні, життєво надзвичайно точні: великий мегаполіс "місто-дракон" (67), "різблена тендітність орхідей" (68), "без руху стоїмо, мов статуї живі" (70), "Від каштанових свіч занялась – засвітилась любов" (75) – чудовий метафоричний образ! А смерть грибника ("Мабуть, тепер він заблукав у хащі, з якої ще ніхто не повертався" (77), читання отриманого листа ("Немов чиясь рука назад горта Сувору книгу – долю пережиту" (75). Запам'ятовуються: літо "дроздоспівне й липоцвітне", сади "вишнево-солов'їні", "Палає кров'ю камінь Сталінграду", "Вечірні вікна – низка світлих плям"; справляють враження: "ми йдемо край чорної саги, де не відбилась ні єдина зірка" – безвихідь, "Книжки дбайливо зложені, як східці в той вищий світ, яким душа живе" – шлях до знань, духовності, "далі скаженіли продотряди" – епоха військового комунізму і терор – "кров'ю захлиналися Чека". І вічний, невтомний труд орача: "ропечені до біла лемеші"!

Вслухаючись у навколишній світ, уважний поет тонко сприймає і впевнено визначає, що "все довкола власний голос має".

Так, якщо для нього "лепеха лагідна ні шелесне, за неї тільки запах промовля", то сонна осока "сухо шепоче", а "рогіз... шумить інакше, він відзивається ніжніше, м'якше". Поруч очерет "дзвенить до тебе" (це в нього "дзвін безжурний"). Тільки з абсолютним слухом можна почути, як на сонці "почали бриніть бджолами розквітлі липи". Мало того, "гудіння бджіл різноголосе" – тобто кожна комаха "гуде" по-своєму. І це треба почути!

Дивовижно точно визначається звук кроків: "Холодний хруст осінніх трав у нашому дворі – це хтось у гості завітав до мене на зорі." Десь на узліссі фазан "зірвався з-під ніг з ображеним криком", лебедю властиві і "спів", і ячання. Навіть телефон не просто дзвенить, а "деренчить настирливо і вперто". Показово, що й початок свята на селі в суботній вечір і здалеку впізнається за звуком – "дзвонним перегуком".

Напевно, завдячуючи своїй дзвінкозвучності й милозвучності, поезії Качуровського так легко читаються і декламуються.

А ще його поезія взагалі має яскраве, буквально весняне забарвлення, як і навколишність, у ній віддзеркалена, навіть у трагічних тональностях. Напрочуд світлі і ясні кольори домінують у книзі в цілому. Комп'ютер підрахував: білий вжито 27 разів, жовто-золотий – 20, блакитний-голубий – 8, синій – 6, зелений – 10, пурпуровий – 2, разом – понад 70. А тривожний червоний і похмурий чорний – всього 8 і 14. Ось звідки в читача, який перегорне останню сторінку збірки, залишається загальне просвітлене почуття й піднесений настрій. Він задоволено сприймає життєлюбність поета, який навіть в осені знаходить такі емоційно позитивні фарби: "пожухлі буки радісно-барвисті", "у вранішню яснопромінну пору", "далич озерна зваблива, блакитно примарна", "жовтневість барв пала й не гасне". Тому незвично яскраві епітети поета: літо "дроздоспівне й липоцвітне", сади "вишнево-солов'їні", "жар-птиця осені багрянопера", жах "сконденсований" і т.п.

Персоніфіковані метафори Качуровського певною мірою гіперболічні ("від каштанових свіч зайнялась любов", "кров'ю захлиналася Чека", "палає кров'ю камінь Сталінграда"). Порівняння чарують справжньою фізичною уявою ("без руху стоїмо, мов статуї живі", "вечірні вікна – низка світлих плям", "книжки дбайливо зложені, як східці в той вищий світ, яким душа жива") тощо.

Прозора алегорія поетики Качуровського (кончина друга грибника: "мабуть, тепер він заблукав у хащі, з якої ще ніхто не

повертався", "нам, дітям села, від міста уже не втекти...").

Привертають увагу мудрі сентенції поета, в яких найповніше знайшов себе вияв його особистого життєвого і філософічного осмислення дійсності. Їх можна закономірно зарахувати до повноцінних афоризмів (для природи "ми всі одне – і квітка, і людина", у житті "для юнака і повніша година, і довше триває, ніж для старого доба", "добро – це супокій і тишина, а зло – це рух, кружляння безугавне", "як кров'ю не змивати кров, прощати всі образи і обиди, зло спиниться і далі вже не піде"). Про цю геніальну своєю простотою систему художніх образів можна говорити безкінечно, оперуючи текстами збірки. Єдине, з чим я не можу погодитися, це з рядками, в яких "орда червона шатнулася од брунатної на схід" – мається на увазі початок Великої Вітчизняної війни. Не згоден тому, що у "орді червоній" був і я сам, шістнадцятилітній юнак, і мій брат, що загинув, і мій батько, і тисячі моїх земляків і земляків самого поета! Себе і їх я не можу вважати "ордою" будь-якого кольору.

Для всього багатонаціонального народу колишнього Радянського Союзу лише фашистська армія була ордою – "проклятою ордою". Спливають у пам'яті рядки Василя Симоненка "...у всього світу на виду, – немов у жорнах, дужі наші руки перемололи варварську орду". Це до поеми на с. 22.

Не впевнений, що Качуровський у свої 24 роки на окупованій "брунатною ордою" території міг щиро писати: "Ступаю твердо на своїй землі". "Твердо" міг ступати по колишній його землі, і то тимчасово, лише окупант. Це на с.17. На с. 21 він собі ж і заперечує: "вдивитись тільки в очі матерів, що їх сини на фронті чи в полоні – В ці молитовно зложені долоні...". Впевнено себе відчуває представник "брунатної орди", поки ще "далеко десь на сході йде війна", а тут "Проїде шляхом "комендант" у бричці – Із хати в хату страх повзе, мов чад... може, знов ловитимуть дівчат?" Як тут можна "ступати твердо"?

Реальне ставлення до періоду окупації правдивіше висловив підпільник, полтавський юнак Сергій Іллєвський (1942):

Невільниче сонце похмуру
Світить в моїм краю.
Напали фашистські шкури
На батьківщину мою.
По вулиці німець ходить
І топче життя моє.

Не можу я пити воду
З криниці, де ворог п'є...

І навіть та ж сама прекрасна, що й до окупації, природа не радує його, не тішить, на захоплює, як автора поеми "Село".

Про світле кольорове забарвлення книжки ми вже говорили. Органічним оптимістичним акордом у його текстах звучить віра поета у невідпору перемогу цих світлих начал, особливо у вірші "Притча про фікус":

Тож вірю я, що патику криваву,
Оту глуху байдужість і неславу
Зелено-свіжий пагоніць проб'є.

А розвиток цього оптимізму, доброти і гуманізму Качуровського-Людини пройшов по жорстокій, гнівній, злій, але не злобній поемі "Село". Спочатку ображений, скривджений владною системою, близький до ліричного героя 12–13-літній утікач від чекістів, вигнанець із отчого дому закономірно погрожував "сказав... ніколи не прощу, ніколи не прощу і не забуду" цього, навіть "до болю захотілося малому в руці стиснути браунінга сталь".

Але згодом мудрий дід-філософ із народу переконав хлопця у справедливості засудження традиційного "закону платити за зло – злом" і ненав'язливо навчав:

В крові не брудни рук
Тікай, уникай мсти.
За рани їдких мук
Добром воздай ти...

Тому що лише тоді, коли "порвімо ланцюг зла, спинимо його біг". І таки переконав: якщо

Прощати всі образи і обиди,
Зло спиниться і далі вже не піде,
Немов огонь, коли забракне дров...

Нарешті непримиримий ворог кривди й образи поет приводить читача до свого найголовнішого й найвищого переконання (це теж елемент етики поета):

І скрізь, де казка золота,
Нема добра, ні зла,

Лише єдина красота,
Що все перемогла.

Унікальний зразок планетарної, а не лише християнської людяності!

Книгою І.Качуровського можна користатися як гарним підручником або навчальним посібником молодим поетам нової гене-

рації, які не розуміють або не визнають різниці між прозою і поезією, яку можна "робити" і без рим, і без ритму, і навіть без розділових знаків (це поезія, можливо й обдарованих, але ледачих). У них речення (фрази) йдуть стовпчиком. Проте починати читати їх можна з будь-якого рядка:

загрозливо в'юниться зашморг
що відбулося насправді
нічого не відбулося
тільки кілька парадів
та стриженого волосся
звичайна сіра вистава
в капкані телекомпаній

Ця хвороба поезії прикривається гаслами свободи творчості, розкутості, гучними назвами різних "неотечій". Поезія або є, або її нема.

Прикро, що поетичні перли, подібні книзі Ігоря Качуровського "Село і Осінні пізньоцвіти" (так він пише назву сам), доходять до глибинки або пізно, або не доходять зовсім. Ця ж книга вчить і розсекречує таємниці, дива природи: як народжується щось у природі, так в духовному організмі митця – справжня поезія:

Де стоять, обнявшись, бук і яшень,
Позавчора не було ні сліду,
А сьогодні там – брунатний красень,
Боровик, оздоба краєвиду.

...І чи не так само загадково
Із глибин, що нам самим незнані,
Несподівано зринає Слово –
Образи і ритми, Богом дані?

Дивовижно! Подібного не побачив і не втілив у образ ще ніхто у світі.

P.S.

Тільки-но стало відомо, що за книгу "Променисті силуети" Ігорю Качуровському присуджено національну премію України імені Т.Г.Шевченка 2006 року. Щиро й сердечно вітаючи Лауреата з найвищою мистецькою нагородою Вітчизни, висловлюю надію, що й книга-лауреат колись дійде до Полтави – духовної столиці України, як її величають усі недуховні вожді області.

Округа Новгород-Сіверського у Х–ХІІІ ст.

Проблема округи давньоруських міст вже багато років є предметом історичних досліджень. Як відомо, всі вони були багатофункціональними "організмами".

Округа Новгород-Сіверського досить тривалий час вивчається археологами (А.Куза, В.Коваленко, А.Григор'єв, О.Черненко, А.Казаков). Проте на сучасному етапі більшість праць присвячена окремим поселенням, одже виникає необхідність узагальнити накопичений матеріал.

Звичайно, жодне місто не може існувати без округи, природні та демографічні ресурси якої воно використовує. Дослідники визначають певну залежність середньовічних міст від навколишньої округи: "економічний розвиток літописних міст Чернігово-Сіверщини суттєво залежав від сільської округи, яка надавала додатковий продукт в міста" [1]. Враховуючи сільськогосподарське спрямування тогочасної економіки, така точка зору, на нашу думку, є незаперечною. Адже більша частина земель оброблялась саме жителями округи.

Слід зауважити, що у багатьох містах сільська округа, яка була також частиною вотчини князя і початково не входила до складу міста, а лише з часом тісніше зв'язувалась з ним, часто обростала укріпленнями, перетворюючись у посад або окольний град. Така ситуація спостерігається в ряді малих міст Чернігово-Сіверщини, зокрема, прикладами можуть слугувати Брянськ (Дебрянськ), Вщиж та ін.

Подібні тенденції спостерігаються і в процесі формування Новгород-Сіверського.

До округи міста входили такі приміські поселення: Сухомліновка, Домотканово, Горки, Киселівка, Дробішево, Путивськ та ін. Поряд із містом розташовувались і так звані княжі села, в яких були зосереджені численні матеріальні цінності. Зазначені села неодноразово згадані в літописах. Повноцінно розглядати соціально-топографічну структуру давньоруського міста необ-

хідно врахувавши міську округу, оскільки остання була економічним фундаментом міста.

До складу князівства, а одже і юрисдикції міста, входили значні території від Подесення на півночі до Донця на півдні, від Сновська та Стародуба на заході до Курська з Посеймов'єм на сході [2]. Про великий розмір князівства свідчить факт утворення удільних князівств у середині з центрами у Трубчевську, Путивлі та Рильську.

Найбільш відомим з "княжих сіл" зазначених у писемних джерелах є Ігореве сільце, яке більшість дослідників ототожнює із с.Горбове Новгород-Сіверського району. При чому, територія пам'ятки і досі носить топонім "сільце".

Городище (25x80 м) знаходилось на захід від сучасного села. У 1878 р. тут було знайдено 26 цілих і 4 обрубані срібні гривні Чернігівського типу.

Згідно з планами ХІХ ст. саме біля Горбова знаходився єдиний у цьому районі кінний брід через Десну на шляху Новгород-Сіверський – Путивль [3], що було вагомою підставою для виникнення тут укріпленого поселення.

Територія Ігорева сільця протягом декількох років досліджувалась О.В.Григор'євим який остаточно локалізував його як "Ігорево сільце". На користь своєї гіпотези він наводив соціальну ієрархію жителів поселення, його розташування в єдиному зручному для переправи місці, хронологію поселення, а також значні розміри [4]. На нашу думку, загибель сільця в ХІІ ст. [5], без подальшого відновлення життєдіяльності повною мірою свідчить про втрату його політичної та оборонної ролі, у зв'язку із розквітом самого міста та будівництвом заміської резиденції князів на території сучасного монастиря [6]. До того ж, хронологія існування двох зазначених поселень майже збігається, адже період загибелі "сільця" та будівництва князівського двору на території монастиря є приблизно однаковим.

До міської округи можна віднести також комплекси, досліджені біля села Чулатова [7].

Варто звернути увагу на те, що кількість роменських городищ навколо міста значно переважає давньоруські. Причому на поселеннях, що були повторно заселені (окрім самої території міста), культурний шар роменського періоду перекритий про-шарком від пожежі Х–ХІ ст. [8]. Звідси доходимо до висновку, що підкорення сіверянського населення відбувалось насильницьким

шляхом. О.В.Шекун вважає, що найбільшої інтенсивності заселення регіону набуває саме в XI–XII ст. Це повністю співпадає з періодом розквіту міста [9].

Ще одним досить відомим центром є поселення біля села Путивськ, що знаходиться за 4 кілометри від Ігорева сільця.

Територія біля села у 80-х рр. XX ст. була обстежена експедицією під керівництвом співробітника ІА АН СССР О.В.Григор'єва (досліджено біля 700 кв.м. культурного шару) [10]. Проте у зв'язку із загрозою знищення пам'ятки внаслідок вибірки сучасного кар'єру в 1999 та 2002 р. тут почала працювати експедиція ЧДПУ під керівництвом О.Є.Черненко.

Ще експедицією О.Григор'єва було виявлено залишки жител, господарчі споруди та супутний матеріал, який датовано XII ст.

Саме О.В.Григор'єв локалізував це поселення як синхронне до "Ігорева сільця" [11]. Експедиція 2002 р. підтвердила існування тут поселення, дослідивши напівземляночне житло каркасно-стовпової конструкції, датоване XII ст. Серед матеріалу слід відзначити залишки бронзового посуду, залізний ніж, залізні голки та ін. Загалом досліджено 1826 кв.м. культурного шару на поселенні.

У культурному шарі зафіксовані знахідки давньоруського періоду: численні фрагменти кераміки, металеві предмети, фрагменти металевого та бронзового посуду, цвяхи, ножі, голки, шиферні пряслиця, кістяні вістря стріл, ключ та замок, фрагменти жорнів та знаряддя сільського господарства [12].

Таким чином, можна стверджувати, що поселення виглядало як сільськогосподарський додаток міста і одночасно було фортифікаційним оплотом на шляху до міста, про що свідчить наявність укріплень та гарний огляд з його території. Проте наявність у безпосередній близькості двох укріплених поселень (Путивськ та Горбове) вказує, що дана ділянка вимагала підвищеної уваги. Згідно з дослідженнями сучасної історіографії, як було зазначено вище, поблизу Ігорева сільця знаходився брід через Десну, що відкривав шлях до Путивля. Враховуючи досить зручний спуск біля Путивська до річки та етимологічну схожість назв Путивль та Путивськ, можемо припустити наявність броду саме в безпосередній близькості до Путивського поселення. А літописні згадки броду біля Ігорева сільця пояснюємо дійсно невеликою відстанню до нього та більшою політичною вагою останнього. Якщо дотримуватись зазначеної версії, то стає

очевидним, що основне призначення поселення біля села Путивськ є охорона броду. Ще одне поселення розташовувалось безпосередньо поряд із містом в ур.Домотканове. Територія поселення досліджена А.Л.Казаковим та В.П.Коваленко.

У ході досліджень автори робіт дійшли висновку, що городище було заселене не пізніше XII ст. та загинуло синхронно з містом. Поселення мало штучні укріплення у вигляді рову, що захищав його з північного боку. Щодо функціонального навантаження, то вчені висловили припущення, що це було невелике приміське поселення, основними економічними функціями якого були сільське господарство та промисли [13]. Але останнє поселення є виключенням. Оскільки його появу можна трактувати як розширення території самого міста. На користь такого припущення свідчить його близьке розташування до дитинця міста.

Аналізуючи вищенаведені факти, можна висунути гіпотезу про значну економічну та соціальну роль міста, яке разом з округою було міцним фортифікаційним та економічним комплексом.

Показовим є той факт, що більшість городищ в окрузі міста знищувались або занепадали у XI–XII ст. перетворюючись у звичайні поселення. Це лише могло відбуватись, якщо вони ставали непотрібними. Додатково на користь висловленої тези свідчить фактична відсутність культурного шару XII–XIII ст. на території міської округи. Таким чином, у розвитку регіону можемо виділити три етапи: 1) X–XI ст. – підкорення роменських поселень владою давньоруської держави; 2) кін. XI–XII ст. – розвиток фортифікаційної системи міської округи; 3) кін. XII–XIII ст. – занепад укріплених поселень міської округи у зв'язку з достатнім розвитком самого міста.

У процесі подальших археологічних досліджень регіону наші висновки можуть бути скореговані.

Література

1. Коваленко В.П. Основні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі // УІЖ. – 1983. – №8. – С. 122.
2. Куза А.В. Важнейшие города Руси // Древняя Русь. Город. замок. Село. – М., 1985. – С. 73.
3. Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский в X–XIII вв. // Новгород-Северскому – 100 лет: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов, 1989. – С. 29.

4. Григорьев А.В. Поселение у села Горбова // КСИА. – №175. – М., 1983. – С. 67–73.
5. Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский в X–XIII вв. – Чернигов, 1989. – С. 29.
6. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-преображенського Монастиря // Сумська старовина. – 2005. – №15. – С. 199.
7. Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский в X–XIII вв. – Чернигов, 1989. – С. 28.
8. Шекун А.В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры // Проблемы археологии Южной Руси. – К., С. 74.
9. Шекун А.В. К вопросу территориального развития... – С. 74.
10. Григор'єв А.В. Раскопки Новгорода-Северского // АО. – М., 1985. – С. 269–270.
11. Григорьев А.В. Поселение у села Горбова // КСИА. – №175. – М., 1983. – С. 67–73.
12. Казаков А.Л., Черненко О.Є., Дудко О.С. Охоронні археологічні роботи біля с.Путивськ у Новгород-Сіверському районі у 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 15.
13. Коваленко В.П. Звіт про охоронні археологічні дослідження на посаді домотканівського городища у 1996 р. // НА ІА НАНУ. – 1996/94 – С. 9.

Г.М.Дудченко

Козацтво як стан та як народ-нація в "Історії русів"

"Історія русів" є центральним твором, який підсумував і узагальнив весь теоретичний політико-правовий доробок українського старшинсько-шляхетського автономізму. З'явившись на світ на самому присмерку козацької доби, "Історія русів" стала лебединою піснею тієї групи представників української еліти, яка болісно переживала процеси інкорпорації українського регіону в склад Російської держави. Цей твір завершив цілу епоху в українській історії і, як це часто трапляється, знаменував початок нової доби – доби націоналізму. Численні теоретичні викладки, історична

аргументація та романтичний пафос цього твору були використані цілим поколінням українських націоналістів.

Як рубіжний твір "Історія русів" у перших десятиліттях XIX ст. мала щонайменше дві традиції прочитання. Перша, назвімо її автономістичною, зосереджувалась на апології Гетьманщини і козацького минулого. Друга, націоналістична, вичитувала в інтерпретованому твором минулому сюжету історії української нації. Відкритої полеміки між цими двома традиціями так і не відбулось, а в 1840-х рр. націоналісти втратили інтерес до "Історії русів". Т.Шевченко в 1845 р. з притаманною йому емоційністю заперечив героїку гетьманської доби: "...Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття – ваші пани, / Ясновельможнії гетьмани" [1, с. 253]. А П.Куліш в 1846 р. з притаманним йому академізмом дивувався в листі до М.Погодіна, що О.Бодянянський із джерел з історії України першою видав саме "Історію русів", стверджуючи що "...мы имеем источники в более строгом значении этого слова..." [2, с. 77].

І перша і друга традиції зосереджували свою увагу на українському козацтві як основному носієві вишукуваних змістів та аргументів. Метою даної статті є спроба визначити, як інтерпретує "Історія русів" українське козацтво, визначає його роль, статус і функції у суспільстві. В той же час ми спробуємо реконструювати, як образ українського козацтва, відтворений в "Історії русів", вписувався в автономістичний та націоналістичний дискурси.

Козаки вперше згадуються в "Історії русів" вже у першій екстрактній частині, присвяченій домонгольському періоду української історії. Віднісши за літописною традицією появу слов'янського народу до біблійних часів, окресливши межі автохтонної слов'янської території, автор вже з перших абзаців визначає і генеалогію козацтва. За "Історією русів" термін "козаки" похідний від терміна "козари", який, в свою чергу, є однією із самоназв слов'янського племені [3, с. 2]. Козарами спочатку називали тих слов'ян, які "їздили верхи на конях та верблюдах і чинили набіги", пізніше ця назва закріпилась за всім військово-служивим станом ("всіма воїнами слов'янськими"). Фонетична зміна "козарів" на "козаків" відбулась у часи правління візантійського імператора (грецького царя) Костянтина Мономаха, якому козаки допомагали в боротьбі з ворогами.

Таким чином, вже з перших сторінок автор "Історії русів" висуває кілька важливих ідей, які будуть підтверджуватись відповідними історичними аргументами і в подальшому:

1. Давність козацтва як соціального явища. Початки козацької історії губляться в дописемних часах і зливаються з початками самого слов'янського народу. Таке глибоке укорінення в давнину створювало ефект позаісторичності, позачасовості козацтва, що дозволяло розглядати його як явище "споконвічне". Для консервативного світогляду українських автономістів, "споконвічність" українського козацтва була головною підставою його збереження.

2. "Слов'янськість" козацтва. Козари-козаки від самого початку визначаються як слов'яни. Їх війни з іншими слов'янами розглядаються як внутрішні міжусобні війни "за межі обласні". "Слов'янськість" козацтва певною мірою суперечила поширеній в автономістичному дискурсі XVIII ст. теорії хозаризму, за якою умовні предки козаків, хозари, були прийшлим народом-завойовником, що в давнину підпорядкував собі місцеве населення, чим визначив свій привілейований статус [4].

3. Конструктивність козацтва. Головним обов'язком козарів-козаків була "війна та оборона вітчизни". У тексті згадуються міжусобні війни "за першість і наслідство", в яких брали участь козаки, але ініціаторами їх були князі. Тому вони й несли відповідальність за ослаблення руської держави перед татарським нашествям.

4. Привілейованість козацтва. Військова служба, яку несли козаки "при власній зброї", цілком справедливо мала винагороджуватись суспільством. Відтак, цивільні жителі надавали козакам "підмогу" у вигляді громадської складчини або податку [3, с. 2].

У період існування давньоруської держави автор не згадує козаків ні під власним ім'ям, ні під ім'ям козарів. Дійовими особами цього часу виступають князі. Саме вони ініціюють міжусобні війни, які розкололи і ослабили руську державу. Про учасників війн – "воїнство" – "Історія русів" згадує лише в описі татарської навали, – "...князья и воинство избиты, а оставшиися розсеялись..." [3, с. 4].

Крім князів ("княжеские семейства") та "воїнства", у давньоруському суспільстві "Історія русів" виокремлює "знатнейшие фамилии", які, очевидно, до числа козацтва не входили. В тексті використовується також категорія "народ" на означення всього населення, яке опинилось під татарським ігом.

Наступний період української історії в інтерпретації "Історії русів" є одним із ключових як в історіографічній концепції, так і в ідеологічній тканині твору. Мова йде про т.з литовсько-польський період, початок якого для автора є "золотою добою" – часом, коли повною мірою реалізувався суспільно-політичний та соціальний ідеал консервативного світогляду автономістичної української еліти. Несправедливе і неправомірне порушення цього ідеалу призвело, на думку автора, до катаклізмів сер. XVII ст. і руйнування Литовсько-Польсько-Руської держави. А його відтворення розглядається як відновлення не лише справедливості, але й природного стану речей.

Засадничим моментом авторської інтерпретації періоду є включення України до складу Литовської, а потім Литовсько-Польської держави. У першу чергу категорично відкидається ідея **завоювання** руських земель. Полемізуючи з "некоторими писателями", автор "Історії русів" доводить, що звільнення литовцями Русі від татар відбулось за ініціативи та активної участі тих руських знатних родин, які після навали від'їхали до Литви і "подвигнули" князя Гедиміна звільнити їх землю [3, с. 4]. У битвах з татарами поряд з литовським військом брало участь і руське "воїнство" (козацтво) на чолі з воєводами Пренцеславом, Светольдом та Блудом, а також полковниками Громвалом, Турнілом, Перунадом, Ладимом [3, с. 5]. Таким чином, автор доводить, що мало місце не завоювання України, а **спільне відвоювання** України у татар, у якому козаки відіграли значну роль.

Подібним чином, за "Історією русів", була "відвойована" і Західна Україна (в тексті "полуденная часть Руси или Малоросии т.е. Галиция"). І хоча автор досить плутано пояснює роль Русі у власному визволенні, але із впевненістю наголошує, що вона ніколи "Польським оружием покорена не была, а только помощью Польскою и Литовскою освобождена от других владетелей" [3, с. 8].

Результатом відвоювання стало "возстановление правления Руского" Гедиміном та об'єднання Русі спочатку з Литвою, а потім з Польщею. На умовах зазначеного об'єднання і особливостях "правления Руского", визначених "Історією русів", ми і сконцентруємо увагу, оскільки саме вони дозволяють точно визначити роль та статус українського козацтва в історіософії твору. Об'єднання було закріплено низкою документів ("трактатами, привилегиями и пактами"), які автор постійно цитує для посилення ефекту достовірності. З ким же заключають "трактати" та "пакти"

литовські князі, а потім польські королі (в тексті часто Литва та Польща), якщо, за твердженням "Історії русів", княжої влади в Україні на період відвоювання не було ("пребывали во владении татарском")? Руську сторону в зазначених документах представляє "русский народ" [3, с. 6]. Правомірно припустити, що під "народом" автор розуміє не все населення "малороссийских пределов", а еліту краю, позбавленого власного легітимного володаря. Опосередковане підтвердження цього маємо в самому тексті. Характеризуючи "русское правление", автор зазначає, що воно здійснюється "под началом выбранных от народа особ" (виділення Д.Г.) [3, с. 5]. Вже на наступній сторінці говориться, що урядники "выбираемы были из рыцарства вольными голосами" (виділення Д.Г.) [3, с. 7]. Тобто в даному контексті "народ" ототожнюється з "рицарством". Семантичне різночитання терміну "народ" зустрічається в "Історії русів" і в подальшому. В одних випадках автор розуміє під ним все населення краю, в інших – непривілейовану частину суспільства (так, у цитованих грамотах фігурують "шляхетство и народ", "шляхетство и посполство"), ще в інших – еліту, яка виступає репрезентантом Русі – України. Для виопуклення саме останнього значення автор використовує рідковживаний у автономістичній прозі термін "нація". У тексті твору цей термін вперше вживається в описі Кревської унії, яка розцінюється вже як союз трьох "націй" [3, с. 7]. Слово "нація" вживається паралельно зі словом "народ", і за значенням обидва терміни часто є синонімами. Але неологізм надає особливого семантичного відтінку змісту як даного конкретного уривку, так і твору в цілому. Як відомо, синонімічна пара народнація активно використовувалась в лексиці революційної Франції у значенні наділеної політичним суверенітетом спільноти рівних між собою громадян. Зрозуміло, що в політичних та соціальних практиках України не лише XIV, але й кін. XVIII ст., коли, очевидно, створювалась "Історія русів", ні про яку рівність чи суверенітет української ("руської") нації не могло бути й мови. Автор свідомо використовує цей термін для позначення і підкреслення **правомочності** еліти регіону як перед сюзереном, так і перед іншими регіональними елітами багатонаціональної держави.

Правомочність української ("руської") нації була пов'язана з добровільністю приєднання до Литви та Польщі, заслугами у "відвоюванні" краю і мала свій вияв у двох аспектах:

1. Статус руської еліти відповідав статусу інших територіальних еліт спільної Русько-Литовсько-Польської держави. Для підтвердження цієї тези автор постійно цитує різні документи, в яких вживається стійка юридична формула: жителі Русі були приєднані до іншої держави "яко равные к равным, и вольные к вольным". Важливість зазначеної формули підкреслював І.Франко [5, с. 271]. Сутність зазначеної "рівності" розкривається в епізоді, присвяченому приєднанню до Польщі Галичини. Зокрема, автор зазначає, що Казимір III "уравнил во всех преимуществах шляхетство и народ тамошній с шляхетством и народом Польским" [3, с. 8]. Якщо про урівнення "народу" говориться в загальних рисах ("поспльству бути на одних правах и повинностях з поспльством Польским"), то статусу еліти приділяється більша увага: "рыцарству же русскому... мети права свои на добра и набытья зупельне, як се установлено Рыцарству Польскому, з яким едночитися тым, як з равными и свободными во вшеляких справах и урядах, и выборы судовыйи чинити и в них судитись по едному праву" [3, с. 9]. Тут же автор наголошує і на урівненні релігій.

2. Збережено право еліти самостійно управляти своїм краєм. Це право реалізовувалось на вищому рівні у призначенні Литовським князем та Польським королем на посади місцевих володарів українців ("русів"). Зокрема, Гедимін призначив своїм намісником в "Малороссийских пределах" князя Ольшанського з "русской породы", після якого й інші намісники і воєводи теж були "сей же породы" [3, с. 5]. Так само і в підпольській Україні після Кревської унії першими гетьманами "оставлены потомки природных Князей Русских Светольдов, Ольговичев или Олельковичев и Острожских", які, за словами "Історії русів", урядували "**своїм народом**" за конституціями королівства, а не по "достоинствам княжеским" [3, с. 9]. В іншому місці, характеризуючи "правление Русское", автор наголошує, що гетьмани та інші місцеві вищі урядовці, як і низові земські та міські урядники, обирались із лицарства "вольними голосами" і лише затверджувались королем та Сенатом [3, с. 7]. Найважливіші місцеві справи вирішувались місцевим Сеймом, який складали Депутати, що обирались населенням. У Сеймі обирались представники і до Сенату як центрального органу Литовсько-Польсько-Руської держави.

Таким чином, середньовічна Русь-Україна виступає в "Історії русів" шляхетською республікою, права громадян якої обґрун-

товувались історично і були захищені відповідними юридичними документами. Яке ж місце посідало козацтво в цій політичній системі? Автор поділяє середньовічне українське ("руське") суспільство на три класи: шляхетство, духовенство і посполство. Козаки як прості воїни разом з "болярами" – нащадками княжих родів – входили до єдиного найбільш привілейованого шляхетського або лицарського стану [3, с. 7]. Таке виокремлення "заслуженных и отличных в земле пород" автор вважає цілком природним і відповідним історії інших держав. Крім того, воно обґрунтоване історично, оскільки "искони" затверджене статутним правом. До "исконных" станових прав козацтва як шляхетського стану автор відносить право власності на землю та на посполство. При цьому в "Історії русів" зазначається, що власників селян називали "отчинами", від давньої назви управителів "первоначальных сімейств и обществ народных".

Отже, козацтво в "Історії русів" виступає, з одного боку, як привілейований стан, відмежований від решти суспільства цілою низкою особливих рис, серед яких:

- 1) походження;
- 2) спосіб життя та заняття;
- 3) статус із винятковими правами та привілеями.

З іншого – козацтво є стрижнем суспільства, представляючи його перед іноетнічним сюзереном і захищаючи його від зовнішніх ворогів. Саме козацтво наділене не лише майновими правами, але й низкою політичних привілеїв, які перетворюють його на правомочний народ-націю. Така інтерпретація статусу козацтва не відповідала історичній реальності і відображала прагнення української еліти козацького походження в кін. XVIII – на поч. XIX ст. обґрунтувати власну приналежність до дворянського стану історичними аргументами.

Література

1. Шевченко Т. І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє // Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 250–256.
2. Куліш П. Листи. – К., 2005. – Т. 1. – 647 с.
3. История Русов или Малой России. Сочинение Георгія Кониского, Архиепископа Белорусского. – М., 1846. – 259 с.
4. Кресін О. Український хозаризм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 166–167.
5. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зб. творів: У 50 т. – К., 1984.

Альтернативна історія: методика використання в навчальному процесі

Постановка проблеми, її зв'язок із важливими завданнями. Все більшої популярності в навчальному процесі набувають нетрадиційні методи навчання. Одним із напрямів таких інновацій є проектування сценаріїв альтернативної історії (далі альтісторія). Реальну історію неможливо перевірити на практиці – тільки реконструювати. Альтісторія чимось схожа, але з більшою часткою фантазії.

Насправді, без альтернативних варіантів будь-яке осмислення історії буде спочатку неповноцінним, таким, що виключає засвоєння уроків історії. Адже саме в уроках історії, якщо вірити підручникам, суть і сенс занять історією. І якщо та чи інша подія могла відбутися тільки так, як відбулася – то який звідси урок? Іншими словами, якщо у минулого немає альтернатив, то їх бути не може і у сьогодення та майбутнього. Оскільки те й інше є, як загальновідомо, всього лише логічним продовженням минулого. З цієї позиції, майбутнє стає таким же фатальним, жорстко детермінованим, як і минуле [1, с. 112].

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблеми. На жаль, альтернативна історія в Україні, на відміну від ряду інших країн, тільки розпочинає розвиватися. Так, науково-популярні сценаріїв альтісторичного розвитку розробляв Д.Шурхало [7], художні – В.Кожелянко [2], П.Станіславський [6]. Проте термінологія альтісторії у їх працях невідображена. У працях російських авторів є намагання чітко визначити термінологію альтісторії. Даній проблемі приділяли увагу І.Бестужев-Лада [1], С.Переслегін [4], С.Соболев [5]. Альтернативна історія як історична наука потребує систематизації, розробки термінологічного апарату, класифікації елементів.

Мета публікації. Зважаючи на це, метою даного дослідження є систематизація, уточнення термінологічного апарату, класифікації елементів альтернативної історії через призму використання альтісторичного моделювання у навчальному процесі.

Виклад змісту публікації.

Визначимо **проблеми альтернативної історії:**

- визначення терміна "альтернативна історія";

- визначення ключових альтісторичних термінів;
- завдання альтісторії;
- складові альтісторії;
- суміжні галузі альтісторії;
- критерії роботи альтісторика;
- класифікація розвилок;
- класифікація альтісторичного сценарію;
- класифікація альтісторичних методів дослідження;
- допоміжні альтісторичні дисципліни.

Зупинимся на визначеннях ключових понять.

Альтернативна історія (AI) – 1) історична наука, що на основі історичних фактів вивчає можливі сценарії історичного розвитку; 2) можливий сценарій історичного розвитку минулого. Існує український варіант назви альтернативна історія – "якбитологія", запропонована журналістом Д.Шурхалом [7].

Подібно історичному дослідженню, розробка сценарію альтернативної історії вимагає ретельного аналізу історичного минулого в його багатогранності: особливостей економічного та політичного розвитку країн, досягнень науки, культури та освіти, соціальну структуру населення, етнічні та демографічні процеси, характер історичних осіб тощо.

Сценарій альтісторичного розвитку (САР) – синонім другого визначення терміна "альтернативна історія" – поетапний аналіз можливого історичного розвитку минулого.

Альтісторичний факт (АФ) – найменша одиниця альтісторичних знань, можливість якої доведена історичними фактами.

Історична розвилка (АР) – вигаданий альтісториком альтісторичний факт, який дозволяє будувати новий сценарій історичного розвитку.

Альтісторичний світ (АС) – ґрунтовно розроблений в деталях і часі варіант альтісторичного сценарію.

Завдання альтісторії:

- аналіз варіантів історичного розвитку народів, країн, людства;
- аналіз причин неможливості варіантів розвитку народів, країн, людства;
- аналіз впливу історичного випадку на історію;
- аналіз взаємовпливу історичних фактів на історію;
- аналіз впливу персоналій на історію.

Суміжні галузі альтісторії:

- криптоісторія (можливий сценарій історичного розвитку минулого за умови, що результати розвилки не впливають на реальну історію);

- перспективна історія (можливий сценарій історичного розвитку майбутнього, якщо розвилка знаходиться в сучасному світі);
- історична фантастика (нереальний сценарій історичного розвитку минулого без доведення його можливості історичними фактами (швидше історичні факти спростовують цей сценарій); це можуть бути сценарії історії паралельних світів, сценарії історії інших планет;
- альтернативна еволюція (можливий сценарій біологічного розвитку планети);
- альтісторична художня література (продукт альтісторії).

Критерії роботи альтісторика не відрізняються від критеріїв роботи звичайних істориків:

- оскільки реставрувати історичні події неможливо, альтернативна історія, як і реальна, складається з фантазій, гіпотез і деяких фактів;
- потрібно розрізнати первинні джерела від вторинних;
- історики повинні розсудливо ставитися до свідочств, оскільки більшість свідків мають свій погляд на історичні події;
- будь-які факти вимагають ретельної перевірки;
- потрібно бути готовим до вільної і мимовільної фальсифікації джерел;
- слід абстрагуватися від власного ставлення до об'єкту дослідження;
- потрібно зрозуміти, що неможливо прорахувати повністю всі факти, їх причини, особливості і наслідки;
- за бажання реалізувати авторську ідею альтернативної історії доводиться використовувати авторське свавілля.

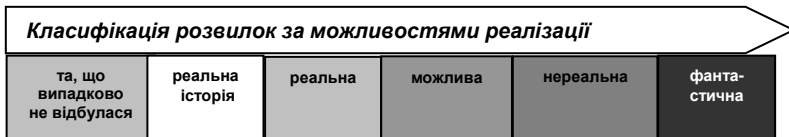
Авторське свавілля є необхідним елементом будь-якого альтернативного світу через вибір автором здійснення (нездійснення) тієї чи іншої події, що відрізняє альтернативний світ від реального. Навіть якщо два і більше варіанти однієї і тієї ж події рівноймовірні (схема монети, грального кубика, рулетки), то автор все одно вибирає (встановлює своїм вольовим рішенням) той або інший варіант розвитку подій.

Класифікація розвилки за напрямками історії (тобто в якій галузі життя відбулася розвилка):

- економічна;
- політична;
- військова;

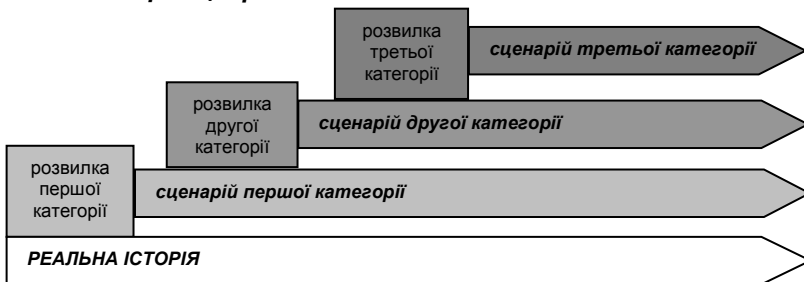
- світоглядна;
- персональна;
- природна (альтвивереження вулкана, альтицунамі, альтизленіння, альтиволюція, альтихвороби).

Класифікація розвильок за можливістю реалізації:

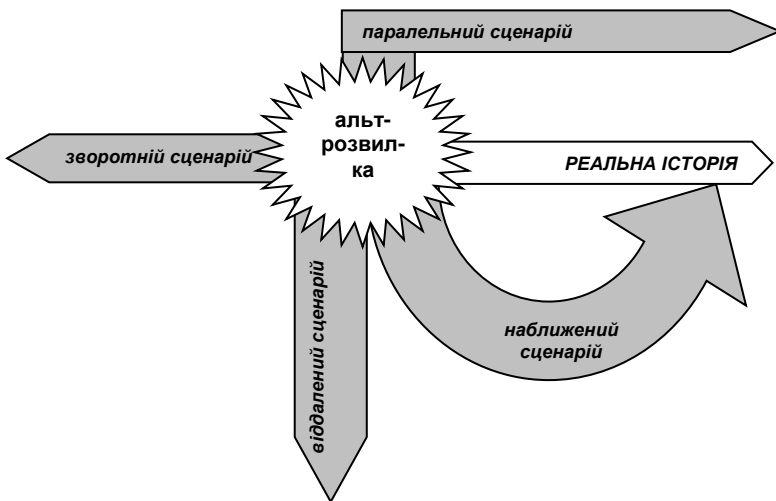
- альтиісторична розвилька, що випадково не відбулася (тільки випадок не дав можливості їй реалізуватися);
- реальна альтиісторична розвилька (історія, яка порівнянно з реальною мала для реалізації однакові шанси);
- можлива альтиісторична розвилька (історія, яка порівнянно з реальною мала шанси для реалізації як 1 : 2);
- нереальна альтиісторична розвилька (історія, яка порівнянно з реальною мала дуже мінімальні шанси для реалізації);
- фантастична альтиісторична розвилька (історія, яка не мала жодних шансів реалізуватися, лише бажання альтиісторика і нехтуваннями реальними історичними фактами дає життя таким розвилькам).

Класифікація розвильок за складністю:

- розвилька першої категорії (початок альтиісторичного сценарію);
- розвилька другої категорії (варіант розвитку альтиісторичного сценарію);
- розвилька третьої категорії (варіант варіанту розвитку альтиісторичного сценарію).

Класифікація альтісторичного сценарію за віддаленістю до реальної історії:

- наближений сценарій (коли можливе повернення до реальної історії);
- паралельний сценарій (неможливе повернення до реальної історії, але він близький до неї);
- віддалений сценарій (сильний відрив від реальної історії, в певний момент віддаленості працює тільки фантазія автора);
- зворотній сценарій (історія відкатується назад, наприклад, через велику смертність населення цивілізації дичавіє).

Класифікація сценарію за віддаленістю від розвилки першої категорії:

- сценарій першої категорії (після першої альтрозвилки);
- сценарій другої категорії (варіант розвитку альтісторичного сценарію);
- сценарій третьої категорії (варіант варіанту розвитку альтісторичного сценарію).

Класифікація альтісторичних подій за часом:

- **синхронними** є події, що відбуваються в один і той же час "від створення світу" (не від розвилки!). Так, можна вважати синхронними такі події: політ в космос Ю.А.Гагаріна 12.04.1961 р. (реальний світ), підготовку терористів до захоплення бази Союзу Націй "Саян"

весною-літом 1961 р. (світ ВСДО), створення техніки звукозапису на восковий вал у 7469 р. від створення світу.);

- **асинхронними** є події такого ряду, як час вибуху першої ядерної бомби в реальному світі, МПМ, МЦМ, БДВР, ВСДО і т.д. навіть якщо вони і походять водночас від створення світу, але до цього світи вже розійшлися (була розвилка). Також несинхронними є і події, що відбуваються "через рік після вибуху першої ядерної бомби", "у момент створення термоядерної зброї" і т.п. (тобто взяті за відносною шкалою відліку).

Класифікація альтісторичних методів дослідження:

- розвилочний метод (коли дослідник знаходить варіант розвилки і шукає можливі сценарії розвитку);

- сценарійний метод (дослідник знаходить варіант альтернативного сценарію, світу і шукає можливі розвилки).

Допоміжні альтісторичні дисципліни:

- альтісторична географія;
- альтісторична палеографія;
- альтісторична геральдика;
- альтісторична вексилологія;
- альтісторична ономастика;
- альтісторична сфрагістика;
- альтісторична метрологія;
- альтісторична хронологія;
- альтісторична уніформістика;
- альтісторична архітектура;
- альтісторична техніка;
- альтісторична технологія;
- альтісторична наука;
- альтісторичне мистецтво;
- альтісторична мода.

Методи залучення елементів альтісторичного дослідження до навчального процесу:

- визначення рівня можливості реалізації альтернативної розвилки;
- написання сценарію альтісторичного розвитку;
- аналіз сценарію альтісторичного розвитку;
- заповнення контурної карти до сценарію альтісторичного розвитку;
- розробка альтернативної символіки для сценарію альтісторичного розвитку.

Висновки дослідження. Чітке виділення основних термінів

альтернативної історії дозволяє зорієнтуватися у пріоритетах учнівських досліджень, чітко уявити основні етапи дослідження і на основі цих даних визначити правильну методику проведення роботи учнів (студентів у галузі альтісторії).

Відмічаємо такі перспективи подальших розвідок висвітленої проблеми варто:

- визначення найбільш доступних для аналізу учнів (студентів) альтернативних розв'язок;
- визначення найбільш оригінальних сценаріїв альтісторії для пошуку можливих варіантів розв'язок;
- розробка комплексу альтісторичних пам'яток для практичного використання на заняттях історії.

Література

1. Бестужев-Лада И.В. Ретроальтернативистика в философии истории // Вопросы философии. – 1997. – №8. – С. 112–122
2. Кожелянко Василь. Дефіляда в Москві // <http://exlibris.org.ua/defilada> – 20.03.2007.
3. Лещенко В. Ветвящееся время: История, которой не было. – М.: АСТ, 2003. – 592 с.
4. Переслегин С.Б. Альтернативная история как истинная система // http://www.igstab.ru/materials/Pereslegin/Per_TrueHistory.htm – 20.03.2007.
5. Соболев С. Альтернативная история: пособие для хронохич-хайкеров. – Липецк: "Крот", 2006. – 84 с.
6. Станіславський Пилип. Протистояння. Інша реальність. Повітряні чорнороби війни // http://vijsko.milua.org/alt_other_reality.htm – 20.03.2007.
7. Шурхало Дмитро. Українська "якбитологія": Нариси альтернативної історії. – Львів: ЛА "Піраміда", 2004. – 180 с.

О.А.Коляструк

Повсякденність у міждисциплінарному дискурсі

Повсякденність як спеціальна галузь наукових досліджень визначилась і набула популярності відносно недавно, хоча основні її сюжети (побут, одяг, праця, приватне життя, відпочинок, дозвілля, звичаї) в окремих аспектах вивчались давно, однак системно стали предметом дослідження тільки в останнє десятиліття. У пострадянській гуманітаристиці проблематика

повсякденності стає дедалі популярнішою, знаходить все більше дослідників серед істориків, філософів, культурологів, соціологів, етнографів тощо. Кожна наукова галузь аналізує повсякдення зі своїх власних позицій, по-різному об'єктивує її прочитання. Останнім часом активно друкуються численні дослідження різного формату про повсякденне життя різних спільнот у різні історичні епохи. Скидається на те, що сформувалась навіть мода на вивчення повсякденності [1, с. 35]. Теоретичні і методологічні засади історії повсякденності плідно розробляють російські [2], білоруські [3] й українські історики [4].

Дослідники соціальної історії виокремлюють вплив західної соціології на формування теоретичних основ історичного дослідження повсякденності. Одні називають її "батьком" Ф.Броделя, праці якого позначилися на історико-антропологічних розвідках європейських істориків, інші згадують представників феноменологічного напрямку німецької соціології пер. пол. ХХ ст. – Е.Гуссерля, А.Шютца, Т.Лукмана, П.Бергера, Г.Гарфінкеля.

В Інституті загальної історії РАН вже близько десятка років працює семінар, присвячений пошукам нових підходів до сучасного історичного дослідження, в тому числі й історії повсякденності. 5–6 жовтня 1998 р. тут була проведена конференція "Мікро- і макропідходи до вивчення минулого" [5]. З 1 по 8 червня 2003 р. в Ясній Полянї (Росія, Тульська обл.) відбулась VI Фулбрайтівська гуманітарна літня школа "Повсякденність як текст по-американськи і по-російськи: семіотика культури і міжкультурна комунікація". В її межах слухачам були запропоновані лекції, семінари і дискусії під керівництвом провідних американських і російських учених (істориків, соціологів, антропологів, лінгвістів, істориків образотворчого мистецтва). За ними можна було не тільки скласти уявлення про сучасний стан досліджень повсякденності у США і Росії, а й про методологію опису й аналізу культури побуту, буденності, побутування в контексті національної культури і в порівняльній перспективі.

Досліджувати повсякденність, здається, просто, адже це спостережуване повсякчас – очевидне, доступне, повторюване, не загадкове, не символізоване; але в тому й парадокс: повсякденність проживається непомітно, є сама собою зрозумілою, не стаючи, зазвичай, предметом осмислення і зацікавленості. Повсякденність – це історія, але не магістральна, не глобальна. Вона конкретна у проявах, вона "глибинним чином

пов'язана з усіма видами людської діяльності й усіх їх охоплює в їх розмаїтті та конфліктності; це місце їх зустрічі, з'єднувальні узи, спільний ґрунт" (А.Лефевр). Через те повсякденність зручно визначати через парадокс: її форми разом і універсальні, і конкретні, прив'язані до моменту і місця, – вони нескінченно повторюються, але й гостріше за все реагують на зміни у довколишньому середовищі, навантажені смислами і безсмысленими, до болю знайомі і непроникні для аналізу, в них виявляється наша конформність, соціальне рабство, але водночас і творчий початок, індивідуальна свобода. Через це повсякденність виступає як єдність різноманітних функцій або є втіленням суспільних зв'язків, це історично-конкретна соціально-просторова форма існування суспільної системи. Вона відіграє важливу роль у проявах соціальної поведінки, стає важливим засобом виявлення потреб і мислення різних соціальних верств, утілення духовних потреб, ідейних орієнтирів [6, с. 25–34].

Можна відзначити кілька істотних ознак сучасного стану дослідження повсякденності. По-перше, повсякденність вийшла з-за лаштунки "великої" історії, як об'єкт наукового дослідження цілком набула самодостатності і самостійності, пододала комплекс другорядності, малозначущості. По-друге, вона розглядається не тільки як емпірична, але й як теоретична проблема, зі своїми методологічними підходами і своїм інструментарієм, які дозволяють не тільки реконструювати, але й будувати певні концептуальні моделі, в межах яких повсякденне життя постає як особливий просторово-часовий континуум, наповнений речами і подіями [7]. Разом з тим, по-третє, предмет повсякденності не є досі чітко окресленим. Проблематика повсякденності включає в себе широке коло предметів, стосунків і явищ, які дуже важко обмежувати і, тим більше, ранжувати за ступенем значущості. Повсякденність осмислюється як певна визначеність, до її рис зараховують стереотипність, повторюваність, прогнозованість. Кожна епоха має своє повсякдення, що визначається розвитком економіки, соціальних інститутів, рівнем техніки тощо. Матеріально-предметна сторона повсякденності значною мірою детермінувала людське життя і спричинила великий вплив на внутрішній світ суб'єкта. Але відносини з матеріальним світом, світом речей, були значно складнішими, ніж декларувалось у відомій формулі: "буття визначає свідомість". Прагнучи адекватно відобразити зв'язки і опосередкованості людини і речі, філософ

І.Ільїн, зокрема, писав: "Людина не тільки живе "річчю", тобто плодами і доходами її, але живе разом з нею і в ній, вона творить її, творить з неї; вона об'єктивує себе в ній, художньо отожднюється з нею, вдосконалює її своєю працею й утриманням на її користь; і вдосконалює себе нею; вона зживає в ній енергію тіла, душі і духу" [8, с. 279]. Повсякденність, таким чином, не є пасивним, раз і назавжди заданим середовищем, вона конструктивна і креативна. У матеріально-речовій стороні повсякденності дослідники виділяють три види простору, в яких перебуває людина: фізичний, перцептуальний (доступний безпосередньому сприйняттю) і концептуальний (культурний) [9, с. 115–116]. Знаходячись у залежності від матеріально-речового оточення конкретного часу, людина, разом з тим, має можливість впливати на нього, вносячи у повсякденність певні інновації, які, об'єктивуючись у знову створених матеріальних об'єктах, в свою чергу, сприяють виникненню нової системи зв'язків і стосунків. "Створена людиною реальність починає формувати людину, – відзначала Н.Козлова. – Вона диктує людям, представленим наступними поколіннями, свої правила. Складається нова тілесність і нова ментальність, нові способи життя у масовому масштабі" [10, с. 99]. Як пише О.Генісаретський, "повсякденність може бути розпізнана як місце утворення смислів і відкриття правил, а не тільки їх втілення; як місце, де різні типи раціональності сплавляються між собою" [11]. Структури повсякденності становлять каркас, стрижень людського буття. Вони стосуються того, як влаштована людина, як вона вкорінена у буття, це її "у-клад", "с-клад" життя [12, с. 71].

Дослідники повсякденності не абсолютизують її, визнаючи, що це лише один із ракурсів вивчення суспільства, що не дає остаточної інформації для розуміння його історичної динаміки, а лише додатковий і конкретизуючий інші наукові підходи. У повсякденності переважає описовість, а не аналітичність. Тому вивчення того чи іншого фрагменту історії людства має включати дослідження повсякденності, і водночас неможливо лише через повсякдення зрозуміти всю сутність історичного розвитку [13]. Реконструкція повсякденного життя неминує ставить низку методологічних проблем, котрі пов'язані зі складнощами узагальнення й оцінювання різноманітних і нерідко взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність перебігу повсякдення. Дослідницький процес має обов'язково

супроводжуватися реконструкцією окремих елементів у єдину систему їх взаємозв'язків. Тому у вивченні повсякденності необхідне безумовне поєднання методів мікро- і макрорівнів історичного дослідження, оскільки суспільне життя і побутове повсякдення утворюють дві неподільні сторони єдиного цілого. Громадське життя пов'язане з побутом, тому що втілене в людях, і лише у діяльності людей реалізуються корінні його процеси – виробництво, соціальні стосунки, культура. Люди мешкають у будинках, оточені речами, що їх продовжують і виражають, послуговуються так чи інакше винайденими знаряддями праці, керуються звичками і нормами. Відповідно, і беруть участь у житті суспільства, рухаючись не біологічним інстинктом, а повсякденними людськими потребами – зокрема, і необхідністю полегшити життєдіяльність свою та своїх близьких, прив'язаністю до свого способу життя, до речей, що його утворюють, цінностями, прагненнями захистити і покращити цей свій світ, ненавистю до його ворогів. "Саме в духовних і економічних стосунках повсякденного життя відкриваються сили, що лежать в основі історичних рухів; ці останні, чи то війна, дипломатія або внутрішній розвиток державного устрою – лише наслідок, кінцевий результат змін, що протікають у глибинах повсякденного" [14, с. 53].

Гуманітарії різних наукових галузей ставлять до повсякдення свої запитання і добирають необхідні джерела та інструменти для її пізнання і прочитання. Скажімо, етнограф передусім цікавить матеріально-побутова сторона життя, тобто предметно-речове забезпечення людини щодень (власне, побут), до кола його інтересів потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. За своєю прямою функцією предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. Побут, у свою чергу, невід'ємний від соціально-політичних й ідеологічних процесів тому, що вся семантика щоденних форм життя, побутових речей, матеріально-просторового середовища, їх стилю і моди засновується, позитивно чи негативно, на суспільному досвіді.

Отже, цілісність вивчення суто побутового кола неминуче й обов'язково буде розірвана, бо у процесі дослідження матеріально-побутових атрибутів існування дослідника зацікавить внутрішній бік людських дій і стереотипів поведінки, за якими криються певні психологічні мотиви і особисті переживання

людини у повсякденному житті. Відповідно, ці аспекти стосуються соціальної психології, зачіпають проблеми менталітету, що є прерогативою культурології. Як пише В.Лелеко, повсякденність – це "установка свідомості на прийняття дійсності як даності", "поцейбічний статус реальності повсякденного життя", "практичний характер повсякденної діяльності й обумовлені ним конкретність і прагматизм цілей, які ставить і розв'язує повсякденний діяч" [9, с. 97]. Неважко помітити, що спроби розмежувати дані поняття, надати їм суворих і несуперечливих формулювань пов'язані з великими труднощами, і в конкретних дослідженнях, як правило, терміни "побут", "повсякденність", "повсякденне життя" вживаються як синоніми. У цьому зв'язку смислове наповнення поняття "повсякденність" свідомо чи інтуїтивно визначається обраним ракурсом бачення реальності і цілком може включати як її "матеріально-тілесний" аспект, так і установки свідомості, обумовлені предметно-речовою стороною людського буття [15, с. 5].

До числа засадничих, базових атрибутів повсякденності відносять час і простір, які пов'язують її з "великою" історією (політичною, економічною, соціальною), утворюючи тим самим діалектичний зв'язок між мікро- і макроісторією. У свою чергу, темпорально-просторові характеристики повсякденності з онтологічного і, особливо, з аксіологічного боку, не є константними, вони відносні і динамічні; структура і механізми людської свідомості обумовлені і детерміновані конкретно-історичною обстановкою. Звідси, цілком доречним є твердження А.Гуревича про те, що повсякденне життя – "це історія людей, що проживають у конкретному просторі і часі" [16, с. 65]. Відповідно, вченими вони розглядаються з максимально можливих поглядів спостереження, у різних ракурсах, для того, щоб відновити всі доступні аспекти їх життєдіяльності, зрозуміти їх вчинки, події їхнього життя в його складності, у переплетенні найрізноманітніших обставин і спонукальних причин. Отже, при реконструюванні повсякденності не обійтися без філософського аналізу, оскільки "не враховуючи повною мірою ціннісні орієнтації і критерії, якими вільно чи невольно послуговуються люди..., ми не можемо претендувати на розуміння їх поведінки і, відповідно, на наукове пояснення історичного процесу" [17, с. 8]. Кінцева мета історика – розкрити об'єктивні закони історичного розвитку, а для цього подивитись на минуле ззовні, відволіктися від живої строкатості його повсякденної течії, роздивитись за нею глибинні процеси і їх піддати раціональному аналізу.

Історику потрібно бачити світ очима людей тієї епохи, яку він вивчає. Для цього йому необхідно знати якомога краще культуру того часу, духовне життя людей, традиції, мову тощо. "Антропологізм", на відміну від традиційної історії з її увагою до політичного фактору, соціальних структур, де проста людина з її картиною світу, стереотипом мислення та ментальністю повсякденного життя була присутньою лише як пасивний об'єкт дослідження діяльності суспільства, був орієнтований на вивчення уявлень звичайної людини про життя [3, с. 36]. Антропологія має відтворити картину світу різних епох та культурних традицій, реконструювати суб'єктивну реальність, що була змістом усвідомлення людини даної епохи і культури, визначала стиль і характер ставлення людей до життя, їх світогляд.

Таким чином, при всіх відмінностях у підходах до повсякденності в сучасній гуманітаристиці виділяють наступні групи, що стосуються даної проблематики: макро- і мікросередовище (природа, місто, село, житло); людське тіло і турботи про його біологічні і соціокультурні функції; ключові, особистісно-визначальні і соціально-значимі моменти в житті людини (народження, створення сім'ї, родина і сімейні стосунки, смерть, міжособистісні відносини в різних мікросоціальних групах (територіальних, професійних, конфесійних тощо); дозвілля (ігри, розваги, громадські і сімейні свята і обряди) і т.д. [15, с. 4].

Межі статті не дозволяють нам дати більш повний і ґрунтовний аналіз повсякденності, котра, будучи виключно складним соціальним феноменом, передбачає чималі труднощі для проведення конкретно-історичного дослідження. Вочевидь, що для вивчення повсякденності інструментарію історичної науки недостатньо, в її дослідженні певну ролі повинні зіграти прийоми і методи, вживані такими науками, як філософія, соціологія, культурологія, психологія і соціальна антропологія.

Література

1. Шапинская Е.Н. Проблема повседневности в академическом дискурсе // Обсерватория культуры. – 2006. – №5. – С. 35–40.
2. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности. Европейский университет. – СПб., 2003. – С. 7–14; Козлова О.Н. Повседневность как источник и итог социального бытия // Социально-гуманитарные науки. – 2001. – №6. – С. 69–82; Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения повседневности // Этнографическое обозрение. – 2004. – №1; Репина Л.П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории (часть II) // Социальная история. Ежегодник. –

М., 1998. – С. 7–25; Сенявский А.С. Человек, общество, власть в российской истории XX века: динамика их соотношений и механизмы взаимосвязи. Методология проблемы // Личность, общество и власть в истории России: системный компаративный анализ. – М., 1998.

3. Курьянович А.В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI. – М., 2001. – С. 36–45.

4. Удод О. Про історію повсякденності // Бористен. – 2000. – №4; Васильчук Г.М. Вивчення радянської повсякденності 20–30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збір. тв. – К., 2007. – Вип. 11; Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Укр. іст. журнал. – 2007. – №1. – С. 174–184.

5. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. – М., 1999. – 310 с.

6. Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI. – М., 2001. – С. 25–34.

7. Гудков В.Д. Проблема повседневности и поиски альтернативной теории социологии // ФРГ глазами западногерманских социологов. – М., 1989. – С. 296–329; Оболенская С.В. "История повседневности" в современной историографии ФРГ // Одиссей: Человек в истории. – М., 1990. – С. 84–102; Лелеко В.Д. Повседневность в исторических исследованиях // Историзм в культуре: Матер. междунар. науч. конф. – СПб., 1998. – С. 160–167.

8. Ильин И.А. Путь к очевидности. – М., 1993.

9. Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре. – СПб., 2002.

10. Козлова Н.Н. Социально-историческая антропология. – М., 1998.

11. Генисаретский О. Еще раз о средовом проектировании и проектности культуры (заметки по ходу дела) // antrohology.ru/

12. Смирнов С.А. После Освенцима и ГУЛАГА // Человек. – 2004. – №6. – С. 65–71.

13. Гатаева Б.Т. Концепции повседневности в зарубежной культурологии // [http:// antrohology.ru/ru/index.html](http://antrohology.ru/ru/index.html)

14. Ауэрбах Э. Мимесис. – М., 1976.

15. Старцев А.В. Грани повседневности // Города Сибири. – Алтайск, 2004. – Вып. 2: История повседневности. – С. 3–18.

16. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа "Анналов". – М., 1993.

17. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1972.

Що таке ямська гоньба?

Починаючи з сер. XIII ст. поштові станції на Русі утримувалися за рахунок ямської гоньби. Саме перевезення пошти називалося "швидкою ямською гоньбою", хоча ця назва не завжди відповідала змісту. Ямська гоньба, з одного боку, викликала до себе особливу турботу влади, з іншого – тягарем лягала на плечі населення.

У більшій частині праць, присвячених ямській гоньбі, майже не розглядався історичний розвиток цієї установи. До кін. XIX ст. вважалося, що ямська гоньба на Русі виникла за царювання Івана III, тобто у XV ст. [2, с. 23]. Сучасні історики, зокрема, В.Мухін, В.Мороз, П.Дюков та інші вважають, що "відмінною рисою древньої російської пошти є те, що в Росії не існувало різних способів пересилання, а почали одразу з так званої ямської "гоньби"¹ [5, с. 8].

Проблематично, якби домонгольська Русь не знала відомих заходів, для передачі термінової інформації. Розбудовувалася держава, встановлювалися відносини, велася боротьба за силу, владу, розширення території, мимоволі велися переговори між посольствами, обмінювалися вістями, які пересилалися гінцями. У межах кожного володіння центр, який виділявся, мав потребу у встановленні зв'язку з іншими територіями. Ратна справа, з одного боку, збір данини, з іншого, надавали цій потребі особливого значення.

Довго існувала думка, що в давні часи, коли за вимогою князя, посилалися гінці, вони їздили або на власних конях, або за свої кошти, а іноді з дозволу князя гінець отримував коней, яких після поїздки віддавав до державної стайні. Як правило, поїздки гінців влаштовувалися за рахунок населення, яке несло для задоволення цієї потреби певну повинність. У Новгородській землі ця повинність на поч. XIII ст. називалася повозом, в інших землях і, зокрема, в Київській, підводою. Про умови підводної повинності в актах кін. XIII ст. говорилося як про щось встановлене здавна і тому можна вважати, що підводна

¹ "Гоньба" – неперекладне визначення перевезення пошти кінним транспортом і вся система облаштування доставки її з одного населеного пункту до іншого.

повинність була відомою населенню набагато раніше XIII ст. Під підводою розумілися тільки коні, а не коні разом із саннями і возом. Селяни зобов'язані були давати коней, корм і провідників, як правило, для справ князя і керування державою. Організація правильних і постійних відносин ще не мала місця. Відносини приватних осіб відбувалися кожним за власний рахунок.

Але все це ще не було ямською гоньбою, тобто організованою системою спілкування, де заздалегідь підготовлені підводи завжди на визначених пунктах чекали вимог і де працювали спеціальні особи, які видавали розпорядження щодо цієї справи. На думку І.Я.Гурлянда, ямська гоньба могла б розвиватися на Русі природним шляхом, на основі підводної повинності [2, с. 29]. Але в історичній літературі немає жодних даних, які б доводили самотніть ямської гоньби і, навпаки, існує цілий ряд фактів, які прямо вказують на існування якщо не прямого запозичення цієї системи у татар, то безсумнівного впливу татарського зразка.

Перші згадки про ями ми знаходимо не раніше навали татар. Наскільки відомо, вперше цей термін був винайдений в ярлику Кипчакського царя Менгутимура, який, звільняючи митрополита і церковних людей від різних зборів і повинностей, згадував і про звільнення від яма (1270–1276 рр.) [6, с. 125]. Отже, слово "ям" було занесено до нас татарами. За дослідженнями лінгвістів, "дзям" з монгольської мови означає – дорога, "дзямчи" – гінець, провідник, путівник, дороговказ. "Дз" при переході монгольських слів у татарську мову був замінений на "я". На основі вивчення Тимур-Кутхукова ярлика, професор Березін доводив, що татарський термін "ямчи-шусунчи-лар" у перекладі на російську мову означав "поштмейстер". Слово "ям" було прийнято і в російській мові, де вихідне з нього "ямщик" було схожим і за звуком з тюркським "ямчи", а ще більше з персидським "ямджик" – гінець. Спочатку термін "ямчи" означав поштового наглядача, а вже пізніше це слово перейшло у принижувальне значення. Цікаво, що "дзям", "дзямчи", "ямчи", "ямджик" і, нарешті, російське "ям" – слова з різних мов, але спорідненого значення. Це наводить на думку про одного і того ж провідника як цих слів, так і закладених у них термінів і понять. Легко припустити, що роль провідника в даному випадку відіграли татари. У них цим словом позначалася данина, яка накладалася на підвладні народи і збиралася для підтримки поштової організації в орді. Самі ж

татари таку поштову організацію перейняли у китайців і занесли її з собою до Золотої Орди [2, с. 31–32].

Про китайські ями ми дізнаємося з опису мандрівника Марко Поло (поч. XIII ст.). За його словами, на кожному великому шляху із Камбалу він зустрічав станції з будинками для пристанища, які називалися "ямб", тобто поштові будинки. На кожній станції утримувалося завжди наготові 400 сильних коней. Для життя в цих місцях, обробки землі і утримання коней для поштової служби призначалися особливі люди. Марко Поло вважав, що таких станцій в царстві великого хана було десять тисяч. Не можна сумніватися, що описані Марко Поло станції існували і до його подорожі. Про кур'єрських коней говорилося також в одному із епізодів війни Чингіз-хана з китайцями, але, скоріше за все, поштові станції в Китаї існували і набагато раніше вказаної війни. Коли з'явилася поштова організація у татар, точних відомостей немає, але відомо, що Чингіз-хан наказав султану засновувати постійні пошти, щоб знати першим про всі події у державі. Це повідомлення було знайдено у арабського письменника Макрізі, який описав загальний стан так званої "яси" Чингіз-хана. Інший письменник Д'Оссон на основі опису персидського історика Алаї-ед-діна довів, що Чингіз-хан на зразок станцій, які існували в Китаї, влаштував станції для підстави коней на великих дорогах для того, щоб полегшити шлях державним чиновникам, гінцям і вісникам. Поштові коні надавалися мешканцями, які зобов'язані були давати кур'єрам також корм і підводи для провозу данини. Спеціальні правила визначали, хто і за яких умов мав право користуватися цими кінями. До кін. XIII ст. обов'язок населення виставляти на станції поштових коней, як видно із розповіді Рашид-Еддіна, призвів до серйозних зловживань з боку ханських чиновників і кур'єрів. Виходячи з цього, з'явилася необхідність провести ряд істотних реформ – частково поповнити, частково змінити правила, встановлені Чингіз-ханом. Кожен, – розповідав Рашид, – їздив із багаточисленною свитою і жив за рахунок тих місць, через які проїжджав. Зробилося звичайною справою посилати кур'єрів за дрібницями, і це практикували всі, починаючи від хатунів і принців крові, закінчуючи зброєносцями і ловчими. Зловживання дійшли до того, що на великих дорогах можна було зустріти більшу кількість гінців, ніж мандрівників, і через це їм не вистачало тисячі коней, які утримувалися на кожній станції. Тоді вони починали брати коней із табунів, які паслися на

околиці. Хопали коней чужоземців, мирних громадян, які їхали у своїх справах. Гінці були немилосердні у своїх вимогах до кормів, грошей і відбирали часто сукні, тюрбани і всі речі, які бачили. Брали більше того, що дозволялося предписаннями, а те, що їм було непотрібне, продавали. Це призвело до того, що люди, які жили на великих дорогах, йшли в гори, а на станціях важко було знайти і двох коней в доброму стані. Історик описував далі, як гінці воювали один з одним через чергу, через саму можливість їхати далі. Це ускладнювалося ще й тим, що кожен гінець, знаючи, як важко йому будуть діставатися коні і корм, брав із собою цілі загони. Газан-хан провів поштові реформи, встановив кількість коней для своїх гінців, велів постачати їх особливими посвідченнями, заборонив давати поштових коней всім гінцям, крім ханських і, нарешті, ввів прогонну плату і заборонив брати корми.

У такому стані перейшла поштова організація і в Золоту орду. Так описав стан орди при внукові Чингіз-хана Бату в пер. пол. XIII ст. італієць Джованні дель Плано-Карпіні. За його словами, коли відправляли гінців із вістями, їм зобов'язані були давати негайно коней і утримання. Звідки б не приходили до татарського хана вісники з даниною або посольством, їм також зобов'язані були давати коней, підводи і утримання. Більш детально про це ми дізнаємося із опису шляху Плано-Карпіні з Києва до татар і назад. У 120 верстах від Києва до Канева, який належав, за словами Карпіні, татарам, начальник селища дав послу і його супутникам коней із провідником до іншого селища. На першій татарській заставі (сторожовому пункті) татари надали послу коней і провідника до Коррензи (так звали одного із ханських темників). Від Коррензи до Батия вони отримали нових коней. Виїхавши у вівторок на другому тижні великого посту, вони їхали з ранку до ночі, а часто навіть і вночі так швидко, як тільки могли бігти коні, яких міняли три-чотири рази на день. Через Команію від Батия їхали дуже швидко, тому що міняли коней п'ять і більше разів на день. Міняти коней доводилося і далі, коли їхали землею Монголів, яких послы називали татарами. Говорячи про податки, які платили татарам данники, Плано-Карпіні згадував і про обов'язки давати проїжджаючим гінцям коней і утримання. Описуючи натуру татар, Плано-Карпіні розповідав, що навіть найнижчі служителі татар і гінці, які не мали коней, кого б не зустрічали на дорозі, забирали коня і вели, куди хотіли. Із

розповіді Плано-Карпіні ми дізнаємося також, що отримання коней на шляху забезпечувалося особливою грамотою Батия з печаткою: грамота загрожувала смертною карою за непослух [2, с. 32].

Крім окремих речень, які зустрічалися в розповідях різних східних авторів, про характер поштової організації в орді дізнаємося із так званого Ойратського статуту. Хоча статут був виданий лише в 1640 р., можна вважати, що головним чином він являв собою кодифікацію загально-монгольського племінного звичаєвого права, норми якого склалися набагато раніше часу видання статуту і скоріше за все були близькими правовим нормам Чингіз-хана. Із статуту видно, що поштові коні без будь-яких заперечень, повинні були надаватися кожною людиною, хто б вона не була, якщо посланець їхав у важливих справах, тобто для всенародної користі: 1) у справах духовенства і релігії; 2) у справах князя; 3) з повідомленнями до князя про війну або напад ворожих військ. Гінцям, які їхали далеко у таких справах, на місце ночівлі надавалося по барану. Якщо вони брали зайве, то їх наказували. Підлягали покаранню і ті, хто обманом видавав себе за посланця. Посланці, в свою чергу, охоронялися уставом від образ. Ці постанови – вірогідно, відголосок тих реформ Газана, про які писав Рашид-Еддін [2, с. 34–36].

Отже, всіх цих відомостей явно недостатньо, щоб описати повну картину поштової організації в Золотій Орді, але достатньо для того, щоб стверджувати, що така організація, безсумнівно, існувала. Ознайомившись із поштовою системою Китаю, монголи розносили основи цієї організації на всі завойовані ними території. Встановлюючи за визначеними шляхами поштові станції (точніше – пункти, де завжди повинні були бути готові свіжі коні), вони тим самим зв'язували розкидане по великому степовому простору населення в одне ціле, наближали його до місця стоянки хана, полегшуючи разом з тим і підвіз данини з підвладних народів. Наскільки серйозне значення надавали вони такому порядку видно із того, що в Золотій Орді існувала особлива посада поштмейстера – ямчи-шусунчи-лар [2, с. 37]. Така організація не зменшувала значення вимог, за якими кожен повинен був за відомими умовами полегшувати шлях гінцю, який їхав до хана або від нього. Це може слугувати ще одним доказом того, наскільки важливими були в орді правильність і швидкість поштових відносин.

Із найперших відомостей про регулярну ямську гоньбу на Русі бачимо, що вона являла собою в багатьох відношеннях влаштовану систему за зразком татарських пошт. Як і в Золотій Орді, гінці гнали від перегону до перегону, де спеціальні особи повинні були турбуватися про доставку гінцям коней, кормів, провідників; порядок їзди визначався особливими грамотами, які називалися подорожними; нарешті, встановлювалося правило, за яким гонець не мав права в будь-якому випадку затримуватися. Останнє визначалося наказом про те, що всі люди повинні були надавати гінцям засоби для подальшої поїздки. Отже, тут виступає на перший план тотожність обох систем: гінець з подорожною грамотою ніс урядову службу, і значить всі, хто сприяв цій службі, також служили урядові. Однаковість основного принципу і однаковість цілого ряду форм цього виразу вимагає визнати руську ямську гоньбу влаштованою за татарським зразком.

Слід зауважити, що слово "ямщик" у давніх руських документах фігурує нечасто. Більше зустрічається "ямський охотник", або просто "охотник", оскільки в ямщики йшли добровільно. Перша спроба впорядкувати перевезення осіб, які мали офіційні доручення, була зроблена у збірнику законів "Руська правда", одна із статей якого визначала правила проїзду князівських суддів по київських землях.

Поліпшенню і розширенню ямської гоньби активно сприяв цар Іван III. Було визначено 1600 назв місць, де гінці могли одержувати підводи. За Івана III у його "Судебнику" вказувалися тарифи для пересилання повозок у 53 міста. Для деяких місць прогонна плата визначалася довільно. Закони про пересилання судових документів встановлювали єдину таксу за поштові відправлення.

Постачання підвод ямам входило у повинність "ям", яку покладали на селян ближчих до нього поселень. Від певної кількості дворів підводи поставляли до яму через кожні п'ять днів на шостий. Повинність ця була важкою. Пільги видавалися лише монастирям. За розпорядженням князя, крім того, кожен повинен був доставляти, куди йому потрібно, вантажі, грамоти і гінців. З XIV ст. ямська гоньба стає общинною.

На перших порах грамоти, які везли гінці, замінювали подорожні, зміст їх становив інтерес для одержувачів і водночас

був дозволом на поїздку з усім належним забезпеченням і пільгами.

Варто зауважити, що гетьманська влада в Україні всіляко відмовлялася виконувати ямську повинність. Так, Пилип Орлик у своїй славнозвісній Конституції зазначив, що скасування, як він сказав, такого проклятого і обтяжливого для селян звичаю, як постачання ними підвод для проїжджаючих є турботою гетьмана і поштову справу слід поставити так, як це робиться в інших країнах, тобто на кошти полків [5, с. 13–14].

Як обирали ямщиків? Нового гонщика обирали у присутності односельців у церкві. Майбутній ямщик "цілував хрест" і присягався "...гонять з попередниками в ряд, а на шинку не напиватися, у карти або кості не грати, ніяким грабіжництвом (злочинництвом проти держави) не займатися, ніколи не тікати і коней не кидати". Складалося своєрідне поручительство, яке підписувало декілька односельців обраного. У папері йшлося про ямщика як добру, сімейну і відносно забезпечену людину. Ямщик, як правило, був письменною людиною. Знов обраний "охотник" брав сім'ю, вантажив на підводи майно і відправлявся на державну службу на стан, а мешкати – у ямську слободу.

На спеціально відведених землях, біля станів розташовувалися родини ямщиків. Їх наділяли землею без обмежень, на якій вони вели своє господарство. Наприкінці XVI ст. була встановлена норма під огороди для великих ямів: 25 десятин на слободу. У слободі мешкало по 60 і до кількох сотень сімей ямщиків. У розподілі землі існувала нерівність.

Хати ямщиків споруджувалися курними, опалювалися вони без труб, "по-чорному". Піч займала півхати. Малюсенькі віконця без скла, були затягнуті мутним бичачим пухирем. Меблі – широкі лави під стінами та під прокопченими іконами великий стіл. На полицях глиняний та дерев'яний посуд. Освітлення – лучина. До хати примикав двір з кіньми, рогатою худобою та спорядженням для їзди. Двір був оточений міцним парканом.

Кожна слобода мала своє тавро для коней. Російський уряд надавав ямській гоньбі великого значення. Тому ямщики були звільнені від усіх земських повинностей. Вони жили краще, ніж інше населення. У вільний від гоньби час займалися всілякими промислами, звозом. Траплялося, що до великих ямів приписувалися цілі села, мешканці яких змушені були забезпечувати

ямщиків хлібом, а їхніх коней – вівсом та сіном. Чимало селян прагнуло піти в ямщики.

У пер. пол. XVI ст. більшість ямщиків одержувало 10–15 рублів на рік, деякі – більше. Якщо зважити на те, що кінь коштував 4 рублі, а курка – 4 копійки, то виходило, що платня була пристойна.

Нібито привілейоване становище ямщиків не позбавляло їх від жорстоких покарань, знущань з боку різних воєвод та інших урядовців, окрім санкцій за повільну їзду. Спеціальним указом від 3 червня 1694 р. було визначено швидкість пересування ямських візків: 7 верст за годину влітку і 5 – взимку. Виходячи з цього, при доставці пошти вирішували: карати чи не карати ямщика.

Існував, наприклад, звичай стягувати з селян борги, штрафи і податки за допомогою батога. Відповідача били доти, доки він не погоджувався погасити свою заборгованість.

Взагалі покарання батогами цивільних людей, палицями – солдат, переважно крізь стрій, лінійками – учнів – поширений спосіб виховання і покарання у давній та дореволюційній Росії. Перепадало, звичайно, і поштарям: за затримку у доставці пошти, за втрати.

Так, ямщик С.Кондратьєв привіз гетьманські листи цареві, відправлені з Батурина, аж на 15-й день, тоді як гетьманські гінці приїжджали в Москву на 5–6 день.

А граф Рошешуар, ад'ютант герцога Рішельє, змушений був відправитися у каральну експедицію через те, що урядовий лист відправлений до Одеси, загубився у дорозі. Тоді із Петербурга надійшов наказ "...висікти всіх начальників поштових станцій від Курська до Одеси". І граф керував цією акцією [3, с. 157].

Матеріальні, грошові санкції вживалися щодо простих людей зрідка. Та й в обставинах того часу пригнічений рабством ямщик ладен був краще лягти під батоги, ніж позбутися частини платні, залишити у нестатках сім'ю.

Ямська подать розподілялася урядом по селах нерівномірно. Були категорії людей, невраховані ніякими ревізіями. Відшукуючи заходи для заміни різноманітних поборів, у тому числі ямських грошей, уряд якось пішов на підвищення ціни на сіль; вартість солі зросла у чотири рази. Таким чином, уряд хотів уникнути стягнення цих грошей. Але народ відповів повстанням, відомим як "соляний бунт". Його придушили, а збирання ямських грошей відновили. Окрім цього податку, населення повинно було поста-

чати ямам підводи. Найважче було селянам, що жили поблизу трактів.

Слід додати, що стягнення майнової повинності та грошей, а також нагляд за виправленням доріг покладалися на самих ямщиків. Громади доставляли на ями та ямські шляхи натурою корм та утримання (кури, м'ясо). Деякі ямщики так "старалися", що за часів царя Федора Івановича їх вважали за опричників. Але незважаючи на вкрай незначну оплату їх праці у деяких місцях, в ямщики йшли охоче і скарг на їх роботу було небагато.

Центральне управління ямами утворилося одночасно з виникненням швидкої гоньби. Спочатку ямська справа була у руках казначеїв великого князя. На поч. XVII ст. за царя Михайла Федоровича був заснований Ямський приказ. Першим його начальником став Д.М.Пожарський. Ямський приказ займався всіма питаннями цієї клопітної справи. Приказні дяки затверджували вибори ямщиків, розподіляли підводну повинність, вели годувальні книги. Тут же, у Приказі, складалися приписи воєводам на влаштування ямів, видавалися подорожні, розглядалися чолобитні, розраховувалися з ямщиками.

На місцях Приказ тримав прикажчиків. Платню ямщикам видавали там же. Якщо грошей не вистачало, брали з інших джерел. З кін. XVII ст. платню почали видавати у самому Ямському приказі. Це було ямщикам незручно і вони називали таку платню "московською тяганиною". У самій установі неодноразово виникали скандали, оскільки облік був поставлений погано, казна перебувала у ненадійних руках, з неї гребли кому не було ліньки. Траплялося, що гроші видавалися без розписів, дяки займалися приписками. Привабливими були ямські побори, отже до цієї роботи було чимало охочих. Так, поштову гоньбу до Путивля через Калугу тримали придворні люди різних чинів. У 1661 р. приказ Великого Палацу звільнив їх від пошти. Усі справи в Ямському приказі вершили судді, як тоді звалися керуючі установою, їх було двоє, один діяв як заступник [5, с. 15–17].

До кін. XVIII ст. ямська гоньба вже не відповідала вимогам у поштових і пасажирських перевезеннях. Поштові станції обходилися державі дорого і ледве оправдовували утримання коней. Простір, який займала Російська імперія і в тому числі Україна, у др. пол. XVIII ст., великі відстані, які існували між густонаселеними місцевостями, недосконалість шляхів сполучення, а у багатьох губерніях незадовільний стан доріг робили поштову

гоньбу недосконалою і не вигідною. Обов'язки щодо правильного влаштування поштової справи в Україні і Росії, в основному, лежали на плечах мешканців поселень, які сплачували поштовий податок. Поштове відомство, піклуючись про правильність і швидкість поштових шляхів, повинно було проводити всі залежні від нього заходи для збереження податків, які забезпечували йому міцне існування.

Ці неподобства і ускладнення змушували уряд вживати різні заходи зі скасування ямів. Одна із спроб залучити до поштової гоньби, крім ямщиків, інші податні стани імперії, була здійснена у зв'язку з підготовкою і реалізацією указу від 19 січня 1797 р. "Про утримання пошт в тих губерніях, де немає ямщиків, нарядом коней і людей від міст і сіл" [4, с. 23].

Зібрані згідно указу в 1797–1800 рр. свідоцтва із губернських правлінь містять докладні рапорти про стан ямської гоньби і про характер відправки поштової повинності. За даними відомостями 1801 р. "Про число поштових станцій в Російській імперії і про число коней, які в них маютья", в Малоросійській губернії існувало 88 станцій, які утримували 1438 коней, в Слобідській Україні – 43 станції (утримували 549 коней), в Новоросійській, відповідно, – 154 і 1622, в Київській – 48 і 634 [4, с. 197–198].

Розглядом положення ямщиків і питаннями покращення ямської гоньби у пер. чверті XIX ст., крім Поштового департаменту, займались Комітет для зрівняння земських повинностей по всій державі (створений в 1805 р. при Сенаті) і Комітет для розгляду стану ямщиків (створений в 1808 р.) [4, с. 24]. Робота комітетів призвела до висновків про необхідність полегшити положення ямщиків і перекласти частину поштової повинності на інші податні стани населення.

Не дивлячись на невідповідність ямської гоньби потребам у поштових перевезеннях, скасування її почалося тільки в 40-х рр. XIX ст. [10, с. 24]. У зв'язку із переведенням ямщиків в інші стани, Міністерством державного майна в 1840 р. були складені відомості про кількість ямщиків в імперії і землі, які їм належали. Ямська гоньба як система перевезення пошти в Київській Русі і царській Росії проіснувала більше п'яти століть і повністю була ліквідована 1 січня 1857 р. [1, с. 24]. Але, не дивлячись на негативні моменти, які супроводжували її розвиток, вона змогла вдосконалити поштову систему і стимулювати встановлення регулярної поштової служби у звичному для нас вигляді.

Література

1. Бизина В.Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта). – К.: [Б.в.], 2000. – 91 с.
2. Гурлянд И.Я. Ямская гоньба в Московском государстве до конца XVII века. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1900. – 339 с.
3. Дроздовский А. История Одесской почты // Есть город у моря. Краеведческий сборник / Сост.: Ю.А.Гаврилов, Е.М.Голубовский. – Одесса: Маяк, 1990. – С.148–157.
4. Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов / Под ред. Н.А.Мальцевой. – Ленинград: Главполитграфпром СССР, 1966. – 335 с.
5. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Иванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. – К.: [Б.в.], 2002. – 327 с.
6. Шедлинг М. Очерки по истории мировой почты. – М.: Библиотека журнала "Жизнь и техника связи", 1926. – Ч. 2: Русская почта с древних времён до начала XIX века. – 255 с.

Н.П.Клименко

Іван Крип'якевич: культурно-просвітницька діяльність на Волині та Холмщині під час Першої світової війни

Ім'я академіка Івана Крип'якевича добре відоме і науковій громадськості і широким колам читачів як автора численних праць, присвячених різним періодам історії України. Однак маловідомим залишається його громадська робота в роки Першої світової війни, яка була нерозривно пов'язана з його освітньою та культурно-просвітницькою діяльністю.

Метою даної студії є дослідження громадської діяльності Івана Крип'якевича в роки Першої світової війни. Цей етап у житті ученого характеризується його активною участю в СВУ та його відділенню – Бюро культурної допомоги, метою якого була розбудова українського шкільництва на Волині та культурно-освітня праця серед населення зайнятих земель.

Зазначений період громадської діяльності Івана Крип'якевича, як власне і вся його біографія, вже тривалий час є предметом історіографічних досліджень.

У монографічних працях сучасних учених постать І.Крип'якевича як громадського діяча під час Першої світової війни

розглядається в контексті інших проблем історичної науки. Зокрема, І.Патера, Б.Савчука, О.Рубльова, М.Лазаровича.

Деякі аспекти діяльності І.Крип'якевича на Волині висвітлюються в дисертації Каліщук О. про роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 рр.).

Важливим джерелом для вивчення громадської діяльності під час Першої світової війни І.Крип'якевича є його праці даного періоду опубліковані силами СВУ [1] та на сторінках тогочасних часописів, таких як "Вісник Союзу визволення України", "Свобода", "Українське слово", "Діло" тощо.

Перша світова війна була величезною трагедією для людства, а для України вона мала подвійний трагічний зміст. Разом з тим це був той чинник, який розбудив до життя національну свідомість українського народу.

В екстремальних умовах воєнної доби Іван Крип'якевич як яскравий представник національно-патріотичних сил України активно включається в діяльність Союзу Визволення України для організації шкільництва на Волині, налагодження культурно-освітнього життя в північно-західних землях. І це невипадково, адже він не міг перебувати обабіч суспільно-політичного життя, яке давало можливість національно-політичного визволення українського народу.

До складу СВУ входили відомі українські громадсько-політичні діячі, в т.ч. й І.Крип'якевич [2, арк. 5], яких об'єднувала основна мета – самостійність України. Іван Петрович був не тільки істориком, учителем, а й свідомим українським громадянином, який використовував будь-яку можливість для роботи серед якнайширших кіл українства, тим більше, що він мав чималий досвід суспільної діяльності, працюючи в таких громадських організаціях рідного краю як "Просвіта", "Рідна школа" тощо.

Як і багато інших представників галицької інтелігенції, Іван Крип'якевич з надією поставився до опанування теренів підросійської України австрійським та німецьким військом. "По довгих роках розлуки тепер знова лучаться в одно всі землі давньої української держави. Побіч Галичини стають її сестри Володимирська земля і Холмщина. Перед народом отвираються нові дороги, нові надії. Серце кожного українця радується тими подіями" [3, с. 28], – писав тоді І.Крип'якевич.

СВУ самостійно та разом із Загальною Українською Радою, створеною 5 травня 1915 р., спрямував усі свої зусилля на забезпечення розвитку національного життя на окупованих землях. З цією метою в серпні 1915 р. у Львові було засноване Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих областей [4, с. 230], яке підпорядковувалося вищезгаданім організаціям. 1 квітня 1916 р. А.Жук повідомляв Президію Союзу Визволення України у Відні: "Отсим маємо часть донести, що у Львові зав'язалось "Бюро культурної помочі" для української людності окупованих областей, яке покликало собі за задачу полагоджуванне всіх практичних справ получених з заспокоєнем культурних потреб української людності Холмщини і Волині а спеціально з організацією в тих краях українського шкільництва та збирання фондів на сі цілі. Бюро буде вести свої справи з порозумінням з Загальною Українською Радою, СВУ. У Львові закладає Іван Крип'якевич [5, арк. 43].

У листі до члена СВУ Володимира Дорошенка Іван Крип'якевич писав: "Охотно приступаю до організації СВУ. Я навіть вже зайняв собі терен роботи, що Вам стане в пригоді. Студію Холмщину – першу визволену українську землю. Про се напишу Вам для Вістника статтю або ряд статей. Тимчасово, щоб ширити знання, подаю постійно до Українського Слова статейку "З географії визволеної України". Тепер зладив я меморіал в справі Холмщини, посилаю його..." [2, арк. 4–7]. У ньому Іван Крип'якевич детально описує не тільки становища Холмщини перед війною, а й також визначає основні напрями організації краю, де він особливу роль приділяв українізації. "Щоб підняти значення українців треба: 1) щоби українці знайшли опіку і підмогу в державній власті; 2) утворити українську церкву; 3) увести українську школу і організації" [6, арк. 12].

Для організації шкільництва, наголошував Іван Крип'якевич, необхідно було підготувати учительські кадри, заснувати зразкові народні школи в "головних містах і свідомих селах", видати своєчасно українські підручники для холмських шкіл, забезпечити шкільними приладами, організувати бібліотеки для молоді. Першочерговим було питання підготовки українських учителів з холмських сил. Іван Петрович підкреслював, що "для цього треба утворити в різних містах Холмщини короткі (2–3 місячні) курси української мови, історії, географії, літератури, термінології та

інших предметів науки в отриманні з історією і географією Австрії" [6, арк. 18].

Окремий розділ був присвячений просвітнім організаціям. Головним завданням у цьому напрямі було відновлення холмських "Просвіт" та інших товариств на давніх статутах.

Особливу увагу звертав Іван Петрович на пресу і видавництво як орган, який би вів популярну освітньо-національну роботу в Холмщині, наголошуючи на першочерговості таких видань, як: історично-описові про Холмщину, агітаційні листки, інформаційні видання про Галичину і західноукраїнський рух, інформації для війська і влади Холмщини. "Свідомість про вартість Холмщини для України треба ширити в нашій суспільності і не допускати думок про "меншовартість" сеї землі", – писав він [6, арк. 15]. З цією метою І.Крип'якевич видав ряд публікацій про Холмщину і Волинь [7, с. 96]. "Про історію цих земель і їх потреби написав я багато статей в "Українському Слові і Ділі", – згадував І.Крип'якевич [8, с. 97].

Він розумів, що популяризація правдивої історії власного народу допоможе йому швидше усвідомити свої сили та шляхи, якими можна було б досягти людського існування та гідного місця в історії.

У листі до В.Дорошенка Іван Крип'якевич наголошує на необхідності вислати в Холмщину свідому, знаючу цей терен людину, яка була б представником Холмщини в СВУ. Він звертав увагу на необхідність відправити до Холмщини "експедицію для розслідувань" (двох або декілька осіб) для зібрання таких важливих матеріалів, як: національні та релігійні відносини, історію Холмщини, шкільництво, устрій. Крім того, "експедитори" повинні були розповсюдити інформацію про Галичину, Холмщину, унію, а також приготувати опорні пункти для національної преси [6, арк. 17].

Іван Крип'якевич виявив себе блискучим організатором та координатором освітньо-культурної праці на зайнятих землях, ставши головою Бюро культурної допомоги. "В сей час проби і досвіду отвирається також важний обов'язок для нас, галицьких українців. Обов'язок – не лише спочувати плятонічно заходам наших земляків на Волині, не тільки тішитися їх успіхами, – але також допомогти їм у сій тяжкій хвилині", – писав він [9, с. 104]. На думку Дмитра Вітовського, молодий історик Іван Крип'якевич був "одиноким людиною, що волинськими справами серйозно займається" [10, с. 213].

Бюро культурної допомоги поставило собі за мету відновлення культурно-національного життя на зайнятих територіях, піднесення національної свідомості, прискорення процесу національного відродження.

У доповідній записці "Українське шкільництво в окупованих австрійських округах Холмської губернії" Іван Крип'якевич інформує СВУ про стан шкільництва в Холмі та його потреби, підкреслюючи, що організація українського шкільництва на зайнятих землях має велику вагу для національного розвитку українського народу. Школа, на його думку, повинна відігравати пріоритетну роль. По-перше, з політичних мотивів як доказ про культурний розвиток українців в Австро-Угорщині іншим українським землям, які перебували під російським пануванням, по-друге, з педагогічних мотивів, пов'язаних із вживанням кириличного письма [6, арк. 44–45].

Щодо організації шкільництва в занятих землях утворилися у Львові дві Організації: "Шкільна комісія" при "Учительській Громаді", яка готувала теоретичні основи для шкільництва і "Бюро культурної допомоги для українського населення зайнятих земель", яке займалося організаційними справами [12, с. 116–121]. Зокрема, проводила переговори з представником військової та цивільної влади щодо відкриття шкіл, комплектування вчительського складу.

Виступаючи на засіданні учительської громади у Львові з доповіддю "Шкільництво в окупованих землях російської України", Іван Крип'якевич визначив основні напрями роботи галицького учительства. Першочерговим завданням було складання програми діяльності, яка б включала, як організацію народних шкіл, гімназій, так і добір учительських кадрів. Особлива увага приділялась навчальним програмам. І це невипадково, адже галицькі програми потребували адаптації у зв'язку з переходом молоді від російської школи до української. [6, арк. 46–48].

Завдяки енергійній та систематичній праці Бюро в окупованих повітах Волині й Полісся вдалося організувати десятки українських народних шкіл. "Початки справи не були легкі. Коли російські війська уступали з Холмщини і Волині забрали з собою звіттам майже всю інтелігенцію, що більше, насильно евакуювали значну часть сільського населення. Всіх тих людей, що вели давніше провід в українським національним життю, тепер не стало, а загал був перестрашений і згноблений війною, так що не мав ні відвага ні сили до якої-небудь праці на національним полі" [13, с. 117].

Іван Крип'якевич використовував усяку можливість для сприяння організації шкільництва, культурно-просвітньої роботи в Холмщині. Дізнавшись про перебування у Львові шкільного інспектора Холмщини Вана, він намагається різними способами отримати інформацію щодо становища шкільництва в цьому краї. У зв'язку з цим Іван Крип'якевич, звертаючись у листі до В.Барвінського, просить його організувати зустріч шкільного інспектора Вана з П.Гофратом для отримання інформації щодо українських справ в Холмщині [14, арк. 1–2].

Незважаючи на старання СВУ та Бюро культурної допомоги, відновити у Холмщині українське життя не дали бажаного результату. "На Холмщині наше шкільництво, на жаль, не знайшло місця. Організацією шкіл займалися там виключно влади, але посади окружних інспекторів обсаджено поляками і до ведення шкіл притягнуто учителів поляків. На цілій Холмщині зорганізовано дотепер коло 600 шкіл, але української нема ні одної" [12, арк. 116–121].

У січні 1916 р. група мешканців Холму подала клопотання про заснування в місті української школи, яку так і не відкрили. Бюро культурної допомоги радило жителям Холмщини добиватися дозволу щодо заснування приватних українських шкіл та зобов'язувалося скеровувати туди вчителів і надсилати підручники. У зверненні до учителів І.Крип'якевич писав: "Щоб улешкшити Вам роботу, ми готові вислати Вам букварі й інші шкільні прилади. Просимо подати яке число Вам потрібне" [5, арк. 101].

Не тільки організація українського шкільництва а й будь-які культурно-освітні заходи на Холмщині не підтримувались австрійською владою. 7 жовтня 1915 р. Союз звернувся до австрійських військових властей за дозволом видавати українську газету в Ковелі або Холмі. До складу редакції мав увійти і І.Крип'якевич. Однак відповідь була однозначною: "...з точки зору місцевих політичних обережностей видання українців ніяк не відповідає політичним інтересам..." [10, с. 210].

І.Крип'якевич, розробив для Українських Січових Стрільців, які почали наладжувати українське шкільництво на Волині спеціальну анкету. У ній детально перераховувались питання які допоможуть Січовим Стрільцям у проведенні культурно-просвітньої праці. На їх основі стрільці робили також різноманітні статистичні дослідження щодо майнового стану сіл, національного і релігійні життя, діяльності читалень, товариств "Сільський

господар" [16, 108–109] тощо. Особливо наголошувалося на проблемі заснування українських шкіл, підкреслювалося, що насамперед потрібно "заложити шкільний комітет з трьох найсвідоміших людей, найліпше, як самі зголосяться, і написати подання до окружної команди про школу з українською мовою викладання та німецькою як предметом науки. Подань якнайбільше, щоби упередити поляків" [17, арк. 96].

Усвідомлюючи необхідність ідейного зміцнення стрілецької молоді, яка готувалась до майбутньої просвітньої праці, І.Крип'якевич видав силами СВУ брошуру "Українське військо. Короткий історичний нарис", яка складалася з 4 розділів, та була широко ілюстрована. У Віснику СВУ зазначалось: "Змістом сеї гарно й легко написаної книжечки є коротка історія українського війська від найдавніших часів до XIX в. включно. І зміст книжки і її ілюстраційний бік запевнюють книжечці як найширше розповсюдження. А вже повинна вона найти ся в руках кожного члена Українського Січового Стрільця й кожного вояка – Українця загалом" [18, с. 209].

Січові Стрільці, об'їжджаючи волинські села, крім вербункової акції, проводили освітню роботу, виступали перед місцевим населенням, поширювали книжки, газети, засновували школи.

Бюро культурної допомоги на чолі з І.Крип'якевичем було справжнім координаційним центром щодо проведення національної, культурно-освітньої роботи на визволених землях. Воно вело постійне листування з учителями, січовими стрільцями, місцевими жителями, галичанами, в якому вирішувалися всі важливі справи – від організації шкільництва та забезпечення його учительськими кадрами, шкільними приладами, до становища українців на зайнятих землях.

Так, у звіті про початки роботи, сотник Дмитро Вітовський повідомляв Івана Крип'якевича про те, що в місцевостях північних і південно-східних частин округу Ковель, які він відвідав, переважно живуть українці. Однак, з сумом зазначав, що вони найменш національно свідомі і потребують опіки та просвіти [20, арк. 18].

Про інтенсивність роботи січовиків щодо організації шкільництва свідчить той факт, що один тільки Дмитро Вітовський за місяць об'їздив понад тридцять сіл [23, арк. 1–24 зв.]. У листі до Івана Крип'якевича він писав: "Маю дозвіл на утворення і зорганізоване 11 (одинадцяти) шкіл з українською викладовою мовою. Всюди є доволі гарні будинки; часом навіть дуже гарні. В самім Ковелі є жидівська школа, закладається польська. Усіх

українських дітей тільки 6, отже нічого не можу зробити" [20, арк. 21–22].

Чимало листів з Ковельського округу приходило в Бюро культурної допомоги з проханням вислати підручники, шкільні приладдя та готівку. Іван Крип'якевич використовував усі можливості для задоволення цих потреб. Крім того, він складав вказівки для українських січовиків, що стосувалися організації української справи, комплектування шкіл учителями, забезпечення їх платнею. У листі до сотника Дмитра Вітовського він пише: "Висилаю на прохання Романюка який просив для народу 3–4 шкільні бібліотеки, Палащуку – 200 букварів, 250 читанок, 300 рахункових книжок, 100 буковинських букварів, методичних диктантів, допоміжних книжок, книжечок для народу" [5, арк. 88–89]. У той же час, з метою упорядкування виплат на різноманітні потреби, Іван Крип'якевич зазначав про необхідність замовлень для цілого округу, за підписом двох осіб з печаткою організації. Для цього він просив подати склад шкільної комісії Ковельського округу та прізвище особи, яка буде замовляти книжки [5, арк. 88–89].

Для заснування і утримання народних шкіл потрібні були значні кошти, тому СВУ і Бюро культурної допомоги зверталось до українського громадянства із закликом про пожертвування на волинські школи. З цією метою Андрій Жук звернувся до адміністрації "Діла", "Українського слова", "Свободи", "Шляхів" із проханням розмістити таку інформацію на сторінках часописів: "Просимо всі жертви грошові призначені на українські школи в Холмщині і Волині і взагалі на культурні потреби тамтешньої української людності передавати директорові Іванові Крип'якевичу управителеві "Бюро культурної помочи для української людності окупованих областей" [5, арк. 45].

З метою істотної допомоги волинському шкільництву Іван Крип'якевич особисто звертався до галичан в періодичній пресі із закликом пожертвувати для волинян "Хто не зложив дотепер своєї лепти, нехай поспішає, бо потреби великі і вся праця опирається тільки на приватних фондах. Галичина повинна ділом показати поміч своїй найближчій сестрі Волині, з якою жила разом за часів Романів і Данилів, і надіємося того твердо, – житиме відтепер нерозлучно!" [12, с. 116–121].

Значна допомога волинському шкільництву надходила з Галичини від Бюро культурної допомоги і особисто від І.Крип'якевича [23, с. 600]. Майже в кожному номері тодішніх західноукра-

їнських газет за 1916–1918 рр. публікувалися списки жертводавців на волинські школи. Пожертви йшли як у вигляді грошей, так і підручників, навчального приладдя [24, с. 4].

Одним із пріоритетних завдань Бюро було укомплектування шкіл учительськими кадрами. І.Крип'якевич як голова Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель звертався до українців з інформацією про наявність вакантних місць: "Учительські посади з публічним характером є отворені в слідуючих українських повітах Холмщини: Томашів, Грубешів, Холм, Білоград, Замостє. На Волині, в окрузі Ковель, Володимир, Луцьк є лише приватні посади, яких евіденцію має Бюро Культурної помочі. З сих приватних посад повинні користувати передусім учителі, що не мають ніякої посади в Галичині; першенство мають мущини" [25, арк. 11].

Досить складним було питання щодо роботи галицьких вчителів через паспортну систему та пріоритетний попит щодо вчителів-чоловіків. Потреба була настільки великою, що було вирішено шукати учителів серед місцевого населення. Для того, щоб ознайомити їх із системою та методикою галицької науки, практикувалися короткі курси. Окрім власне методики, вивчали українську історію, географію, народні пісні, а також практикувалися в школі [26, с. 7–11].

Час від часу січові стрільці повідомляли Бюро про надходження фінансових коштів та їх використання на організацію шкіл у Володимирі-Волинському [27, арк. 37].

Багато листів надходило з проханням надіслати підручники, зошити та інше шкільне приладдя. Зважаючи на те, що діти мали велике прагнення до науки, значний попит був на підручники з математики, коротку історію України Грушевського, карту Європи та України, Кобзар, таблицю князів, олівці, зошити тощо [5, арк. 94–96].

На поч. 1916 р. відкрилась перша українська школа в Луцьку, про що було повідомлено Бюро. Разом з тим були викладені певні потреби, які зазначалися в листі до І.Крип'якевича. "В Луцьку відкривається окрема школа українських дітей з українською викладовою мовою. Українське населення з вдячністю прийняло вістку про застнованне українських шкіл, і в самому місті знайшлося 97 українських дітей" [28, арк. 7].

Про інтенсивність роботи Бюро щодо забезпечення підручниками свідчить той факт, що деякі школи повідомляли про

достатнє укомплектування їх підручниками. "Книжечок до науки вже не треба висилати, бо діти закупили в книгарні Тов. Шевченка у Львові. Населення цікавиться мовою і тішиться, що в однім році діти вивчилися читати, писати, числити та красні пісні співати" [5, арк. 128].

Так, тільки від 1 лютого до 31 грудня 1916 р. у Галичині було зібрано понад 32 000 крон для відкриття шкіл на Волині. За перших півроку туди було відправлено більше 3000 підручників і близько 1000 книг для бібліотек [26, с. 20].

Листування І.Крип'якевича з УПТ свідчить про те, що жодне питання шкільного життя не обходилося без допомоги та порад зі Львова. У листі до І.Крип'якевича Л.Макарушка просить допомоги у "Хвального Комітетета щодо забезпечення учительськими кадрами та шкільними приладами 6 сіл Володимира-Волинського [29, арк.11].

З метою комплектування шкільних бібліотек та придбання різноманітної літератури для культурно-освітньої роботи на Волині, Бюро культурної допомоги активно закупляло книги та друки в УПТ.

Про вклад Бюро культурної допомоги в розбудову шкільництва свідчить лист Савини Сидорович, учительки та Голови управи товариства Українська учительська громада: "Управа Товариства українського учительства, громада на Волині висловлює Хвальному Бюрові Культурної Допомоги в імені членів товариства, що працюють в українських школах і удержуваних Бюром – найвищу подяку за дбайливість, з якою Хвальне Бюро Культурної Допомоги вкладає у відносини, серед яких живе учительство на Волині, та за мататеріальну поміч, яку йому несе" [5, арк. 138].

Систематизуючи дані, які надходили в Бюро щодо організації українських шкіл, Іван Крип'якевич зазначав, що "на кінець лютого 1917 р. на Волині працювало 38 шкіл, в яких викладало 45 учителів і навчалось 2164 учні" [30, с. 2].

Крім організації шкільництва та культурно-просвітньої діяльності на Волині, особливу увагу Бюро Культурної Помочі приділяло і національному освідомленню полонених українців, висилаючи їм необхідну освітню літературу. На ім'я Івана Крип'якевича як голови Бюро культурної допомоги приходило чимало листів з таким змістом: "...з "Діла" я довідався, що у Львові повстав Комітет СВУ для помочі землякам з російської України в Галичині, то сію

карткою звертаюся до шановної інституції з проханням чи не знайдете можливостей прислати хоч трохи Українських книжок у Ковель для тутешніх полонених українців до сього можу додати ще книжки бажано мати популярно-історичні і життєписи і значення наших письменників і гетьманів, взагалі таких щоб освідомити трохи несвідомих земляків наших" [5, арк. 17].

Таким чином, громадська діяльність Івана Крип'якевича в роки Першої світової війни була спрямована, передусім, на піднесення його культурного і освітнього рівня. В екстремальних умовах воєнної доби Іван Крип'якевич активно включається в Союз Визволення України та його структурну одиницю – Бюро культурної допомоги для налагодження культурно-освітнього життя в північно-західних землях.

Основними формами роботи Івана Крип'якевича як голови Бюро культурної допомоги були: участь та керівництво у роботі із заснування шкільництва на Волині та збирання фондів на їх утримання; поширення книг серед народу; опіка та надання методичної допомоги учителям, січовим стрільцям, полоненим українцям; популяризація історії України; створення нових центрів культури і просвіти.

Література

1. І.Крип'якевич. Холмщина, Львів: Видання Союзу України. – 1915. – 32 с.; Українське військо: Короткий історичний нарис; Пам'яткова книжка Союзу визволення України і календар на 1917 рік. – Відень 1916–1917. – С. 224–243; Українське військо. – Відень: СВУ, 1916. – 22 с.
2. ЦДАВОУ, ф. 4405, оп.1, спр. 65, арк. 5.
3. На визволених землях // Свобода. – 1915. – 28 жовтня.
4. Вістник Союзу визволення України. – 1916. – №27–28. – С. 230.
5. ЦДІА України у Львові, ф. 395, оп. 1, спр. 18, арк. 43.
6. ЦДІА України у Львові, ф. 395, оп. 1, спр. 4, арк. 12.
7. Гарат Р.М. Коцур А.П., Коцур В.П. Діяльність товариства "Просвіта" в Галичині (1868–1921). – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2005. – 168 с. – С. 96.
8. І.Крип'якевич. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут Українознавства НАН України. – Львів, 2001. – С. 97.
9. Крип'якевич І.П. Для Холмщини і Волині // Діло. – 1916. – 11 квітня. – № 104.
10. Заброварний Б., Бернадський Б. Роль Українських Січових Стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині: Олександр

Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наук, іст.-краєзн. міжнар. конференції 20–23 січня 1998. – Луцьк, 1998. – С. 213.

11. ЦДІА України у Львові, ф. 395, оп. 1, спр. 14, арк. 56–57.
12. Календар Т-ва "Просвіта" на 1917 р. – Львів, 1917. – С. 116–121.
13. Крип'якевич І. Українські школи на Волині // Календар Т-ва "Просвіта" на 1917 р. – Львів, 1917. – С. 117.
14. ЛНБВ, відділ рукописів, ф. 9, № Барв.1523/п 102, арк.1–2.
15. Патер Іван. Союз Визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут Українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – С. 210.
16. Українські Січові Стрільці 1914–1920 / За ред. Б.Гнаткевича. – Репринт. відтворення з вид.1935 р. – Львів: Слово, 1991. – 160 с. – С. 108–109.
17. ЦДІА України у Львові, ф. 395, оп. 1, спр. 14, арк. 96.
18. Вісник СВУ. – Відень, 1916. – 26 березня. – Ч. 85–86. – С. 209.
19. ЦДІА України у Львові, ф. 395, оп. 1, спр. 8, арк. 14.
20. ЦДІА України у Львові, ф. 395, оп. 1, спр. 10, арк.18.
21. Діло. – 1917. – 28 березня.
22. ЦДАВОВУ України, ф. 4465 т., оп. 1, спр. 306, арк. 1–24 зв.
23. Вісник СВУ. – Відень, 1916. – 10 вересня. – Ч. 115. – С. 600.
24. Діло. – 1917. – 4 квітня.
25. Ф. 395, оп.1, спр.13, арк.11.
26. Крип'якевич І. УСС у Володимирі 1916–1917 // Літопис Червоної Калини. – 1932. – №2. – С. 7–11.
27. ЦДІА України у Львові, ф. 395, оп. 1, спр. 6, арк. 37.
28. ЦДІА України у Львові, ф. 395, оп. 1, спр. 11, арк. 7.
29. ЦДІА України у Львові, ф. 395, оп. 1, спр. 12, арк. 11.
30. Українське шкільництво на Волині (Комунікат Бюро Культурної Помочі) // Діло. – 1917. – Ч. 52. – С. 2.

О.Л.Іванюк

"Подільські губернські відомості" про підготовку до проведення загальноросійського перепису населення 1897 р.

Мета статті полягає у з'ясуванні повноти й об'єктивності висвітлення губернською пресою підготовки першого загальноросійського перепису населення. Складність дослідження питання полягає у недостатній кількості джерел, які збереглися, розпорошеності їх по сховищах бібліотек України. Матеріали, які містяться на шпальтах губернських відомостей є розрізненими і такими, що не розглядають підготовку загальноросійського перепису населення 1897 р. у хронологічній послідовності. Проте

ці видання дають можливість вибудувати історичну ретроспективу пов'язаних із нею подій і процесів.

"Губернські відомості" є одним із найдавніших провінційних періодичних видань Російської імперії. Їх історія розпочалася у 1830 р. із затвердження положення про видання урядових друкованих органів у губернських містах. Газети з такою назвою видавалися у губернських центрах усіх дев'яти українських губерній, які входили до складу Російської імперії. Наприкінці ХІХ ст. кількість губернських відомостей загалом доходила до 80.

Мету видання було сформульовано у "Положенні о порядке производства дел в губернских правлениях" від 3 червня 1837 р. Документ вказував, що губернські відомості започатковуються для найшвидшого надання інформації про постанови й розпорядження керівництва губернії, а також для оприлюднення інших важливих повідомлень.

Видання поділялося на дві частини – офіційну й неофіційну. Зміст офіційної частини становили розпорядження губернського правління й губернатора, інформація про догани й нагороди, звільнення й призначення на державні посади тих або інших осіб, різноманітні стихійні лиха тощо.

У неофіційній частині можна було друкувати повідомлення про надзвичайні випадки у губерніях, інформацію про фабрики, заводи, промисли, торгівлю, ярмарки, ринкові ціни, стан врожаїв, нововведення у сільському господарстві. Розміщувалися також матеріали про відкриття навчальних закладів, метеорологічні спостереження, наукові експедиції й археологічні знахідки. Згодом у губернських відомостях з'явилися статті наукового характеру з географії, топографії, історії, археології, етнографії, статистики.

Цінним джерелом дослідження питання підготовки першого загальноросійського перепису населення 1897 р. є "Подільські губернські відомості", що видавалися з 1838 р. у Кам'янці-Подільському. Спочатку вони виходили щотижня, а з 1885 р. друкувалися двічі на тиждень.

Протягом 1896 р. у газеті докладно висвітлювався процес підготовки перепису населення. "Відомості" відображали офіційну точку зору на ті або інші події, оскільки були друкованим органом губернської влади.

Загальноросійський перепис населення, який мав відбутися наприкінці ХІХ ст. викликав велику цікавість у суспільстві. Як дворяни, інтелігенція, так і селяни обговорювали будь-яку інформацію,

яка стосувалася цієї події. Російською імперією котилися різноманітні чутки. Говорили, що інформація, яку отримує самодержавство під час перепису, буде слугувати для введення нових податків, стане основою для переселення на нові землі, для введення жорсткого поліцейного контролю тощо.

Влада передбачала, що перепис викличе неабияку цікавість населення. Тому намагалася використати пресу для пояснення мети перепису, а також для його пропаганди. Губернська преса Малоросії, Новоросії, Південно-Західного краю, тобто етнічних українських земель, що входили до складу Російської імперії, налаштована була давати читачам якомога більше інформації про перепис, який вперше в історії держави проводився на всій її території й був ґрунтовним статистичним дослідженням.

Місцеві газети бажали також якомога швидше оприлюднити результати перепису й проаналізувати досягнення уряду. Однак Міністерство внутрішніх справ Російської імперії видало директиву губернаторам, губернським і повітовим переписним комісіям активно залучати пресу до справи перепису тільки на етапі його підготовки. Під час його проведення, підрахунку результатів й аж до їх оприлюднення, тобто принаймні до 1 лютого 1897 р., не допускати у пресі будь-яких повідомлень, стосовно цієї справи, чи обговорення її. Міністр внутрішніх справ І.Л.Горемікін особисто прохав губернаторів "принять все необходимые меры, чтобы как в Губернских Ведомостях и в других частных изданиях, безусловно не допускать сообщения о деятельности переписных органов и обсуждения таковой".

Влітку 1896 р. у "Подільських губернських відомостях" з'явилася велика кількість статей і повідомлень, які стосувалися перепису. Спочатку вони містили різноманітну цікаву для населення інформацію, згодом газетні сторінки були насичені офіційними повідомленнями, вихід яких до друку контролювався особисто губернаторами, що одночасно були й головами губернських переписних комісій. Тому видання інколи містили схожі або й тотожні повідомлення.

Періодичні видання звертали увагу на деталізацію підготовчих процесів, не змальовуючи загальної картини по імперії. Інформація про перепис населення зазвичай подавалася у вигляді невеликих повідомлень, хоча деякі випуски губернських газет містили агітаційні лекції й роздуми стосовно перепису.

Влітку 1896 р. "Подільські губернські відомості", спираючись на офіційні джерела інформації, почали висвітлювати процес підготовки перепису населення. Основна увага приділялася діяльності Головної переписної комісії на чолі з М.А.Тройницьким. 24 липня з'явилось повідомлення, що Головна переписна комісія активно готує документацію, яка буде передаватися у губернії – це інструкції для місцевих комісій і рахівників, тобто тих хто буде безпосередньо проводити перепис, бланки переписних листів, до яких будуть вноситися данні про ту або іншу особу. Зазначається, що розпочато також створення армії рахівників і з пропозиціями стосовно цього питання Головна переписна комісія звернулася до губернаторів. З метою заохочення праця рахівників мала винагороджуватися. Максимальна винагорода – 10 карбованців.

Те ж повідомлення містить данні про використання технічних засобів для підрахунку результатів перепису населення. Подільські губернські відомості зауважують, що "розробка даних перепису буде проводитися на електричних лічильних машинах і за допомогою пробійників – приладів, для пробивання умовних позначок на картках. Швидкість обрахунку людиною становить 80 карток за годину. Машина ж робить підрахунок від 1200 до 2000 карток. Подавалася й інша цікава для читача інформація. Газета повідомляла, що усе справовпровадження у Російській імперії стосовно перепису зосередиться у будинкові "Єгоровських лазень", винайнятому на 4 роки за 28000 карбованців. Ця будівля має 183 кімнати. Частина переписних бланків за повідомленнями "Біржових новин" вже було розіслано по губерніях. На ці бланки витрачено 68 600 000 листків паперу. Їх друкували протягом трьох місяців у типографіях 8 міст імперії [2]. Передбачалося скласти реєстри заселених місць. На розробку та їх видання планувалось витратити 100 000 карбованців. Щоб отримати цілісну картину, Центральний статистичний комітет мав встановити зв'язки із князівством Фінляндським. Передбачалося подати прохання, щоб такий перепис проводився через кожні 10 років [2].

Результати перепису мали бути оприлюднені особливим виданням у кількості 3000–5000 екземплярів [1]. Повідомлення, деталізуючи витрати й подаючи масштабність підготовки, опосередковано стверджували, що справа перепису є небуденною й досить важливою для держави, а отже вимагала ґрунтовної підготовки як з боку влади, так і розуміння й допомоги з боку пересічних громадян Російської імперії.

Важливість справи підкреслювалася й повідомленням від 10 серпня. "Подільські губернські відомості" розповідали читачеві, що особисто голова Центрального статистичного комітету М.О.Тройницький вирушив до Воронежської, Катеринославської й інших губерній, з тим щоб опікуватися й керувати підготовкою перепису на місцях [2].

У серпні в газеті було подано орієнтовну дату проведення перепису – кінець 1897 р.

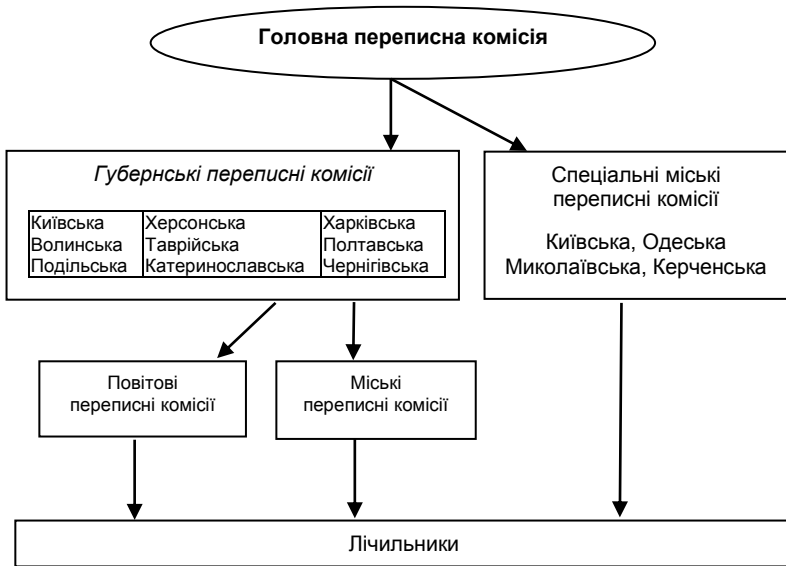
Повідомлення "Подільських губернських відомостей" викликало цікавість населення губернії, але так само сприяло поширенню різноманітних негативних чуток. Городяни й селяни зрозуміли важливість справи виходячи з масштабів підготовки, але припустили, що доброго з того нічого не вийде. Поширювалися чутки про запровадження нових податків, рекрутські набори, підготовку до чергової війни.

Звертаючи увагу на виникнення різноманітних припущень у суспільстві, губернське керівництво з вересня 1896 р. через офіційне видання, яким були губернські відомості, розпочало детально пояснювати мету, завдання й процес перебігу майбутнього перепису населення.

Посилаючись на "Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи" від 5 червня 1895 р., "Подільські губернські відомості" зазначали, що перепис є статистичною, а не фіскальною операцією, першим досвідом обрахунку всього населення у державі. Одним із його завдань також проголошувалося складання точного реєстру населених місць держави [3]. У статті професора Янсона "Одноденний загальнонародний перепис" говорилося: "Анатомический состав нашего гражданского населения, процессы происходящие в его организме, не составляют еще достояние науки, население нашей страны раскинулось. Каждый факт из жизни этого населения добытый правильным наблюдением должен иметь огромное значение для антропологии и социологии" [8].

Періодичне видання також розповідало про копітку роботи, проведеної протягом 1895–1896 рр. За цей час, повідомляла газета, головна переписна комісія встигла виконати низку підготовчих робіт: розроблено формуляри, заготовлено матеріали, подано програму перепису, перераховано відомості, які повинні збиратися про кожну особу, намічено органи, які будуть впроваджувати справу перепису у життя. Проте "Подільські губернські

відомості" не подавали структури переписних органів, хоча вона була достатньо чіткою й мала наступний вигляд.

Губернські відомості також пояснювали населенню, кого і як будуть рахувати. Газета повідомляла, що головній переписній комісії довелося розробити окремі переписні бланки, які були декількох видів і слугували для обліку різних груп суспільства. Було виокремлено сільське населення й окремі сільські громади. Для реєстрації цієї частини суспільства слугував переписний лист форми "А". Населення міст – "В". Усе інше населення, яке проживало на землях, що належали приватним особам чи монастирям, повинно реєструватися у переписний лист форми "Б". Четверту переписну групу становило інородне (кочуюче) населення. Для його обліку було створено переписний лист форми "Г". П'яту групу складало населення, яке мешкало у гуртожитках: вихованці закритих закладів, ченці, душевно хворі, злочинці, нижчі військові чини на дійсній військовій службі. Для реєстрації перших чотирьох категорій існує загальна переписна форма, а для реєстрації останніх – спеціальна військова відомість [3].

"Подільські губернські відомості" зазначали, що перераховані форми ще не є сталими, бо влада не знає, чи будуть вони сприйняті населенням. Щоб дізнатися про реакцію жителів різних

губерній на створені головною переписною комісією бланки, Міністр внутрішніх справ І.Л.Горемікін особисто звернувся до губернаторів з проханням надати свої висновки про проект переписних листів. Разом з тим, він доручив провести у деяких місцевостях досліди заповнення листків, тобто пробні переписи. Бажання губернаторів і результати пробних переписів були взяті до уваги.

У подальших випусках "Подільських губернських відомостей" деталізувалася інформація про підготовку до проведення першого загальноросійського перепису населення. Так, №71 від 11 вересня 1896 р. містив пояснення щодо того, як буде проведено підрахунок жителів імперії. У статті фіксувалося, що головна переписна комісія виробила наступні інструкції: настанови сільським рахівникам, міським рахівникам, інструкції завідуючим переписними ділянками у повітах, містах, інструкції повітовим і міським переписним комісіям, інструкції для проведення перепису у будівлях окремих відомств, чи громадських і державних установах.

До переписного листка форми "А" (населення, що входило до складу сільських общин) у бланках вносилися всі особи, приписані до кожної общини, незалежно від того, присутні вони чи ні. Також вносилися ті, хто не належали до сільськогосподарської общини, але на час перепису знаходилися на її території (постійно жили чи тимчасово). Селянські родини у повному складі, навіть якщо хтось відсутній (з відміткою про відсутність).

Перелік бланків та інструкцій доповнено обкладинками форми I, II і відомістю для підрахунку населення. Обкладинки для збереження листів, які стосувалися одного поселення, садиби, міста. На ній проводився й попередній підрахунок населення.

Під час попереднього обліку розрізняли:

1. Приписаних до певної місцевості.
2. Тих, хто проживав без реєстрації.
3. Тих, хто знаходився з різних причин на момент перепису.

Питання про місце прописки давало можливість зробити висновок про географічний розподіл приписаного населення із зазначенням місця звичайного проживання. Визначалася картина дійсного проживання населення. Наявне населення – це можливість для висновків про міграції. Позначка про відсутність давала можливість оминати подвійний підрахунок (графа 10).

Негативні фактори для проведення перепису:

1. Різномірність етнічного складу.
2. Розмаїття мов і діалектів.

Інформація про кочуюче населення збиралася за допомогою старійшин, які очолювали окремі групи, чи племена.

Оскільки відомості про діяльність головної переписної комісії надходили до губерній з певним запізненням, то й періодичні видання перемижували агітацію й пояснення щодо проведення перепису "новинами". У місцевій хроніці "Подільських губернських відомостей" від 18 вересня 1896 р. було подано матеріал про відрядження 22 серпня до українських губерній таємних радників, завданням яких було спостереження за підготовкою й проведенням першого загальноросійського перепису населення [5]. Повідомлялося: "Для спостереження за переписом 22 серпня відряджається таємний радник Биховець у Чернігівську губернію, дійсний статський радник князь Церетелев у Київську, Подільську й Волинську, надвірний радник Шидловський у Полтавську й Харківську".

Наприкінці вересня "Подільські губернські відомості" чітко вказали, що згідно з Постановою від 17 липня 1896 р., перепис населення буде проведено 28 січня 1897 р. [6]. Читачі також у деталях дізналися про формування у Подільській губернії органів, відповідальних за проведення перепису. У статті від 25 вересня зазначалося: "Губернські переписні комісії повинні бути відкриті до 20 вересня цього року, але не пізніше 1 жовтня, для відкриття повітових переписних комісій кінцевим терміном є 5 жовтня". З того ж повідомлення дізнаємося, що 20 вересня було утворено Подільську губернську переписну комісію. До її складу увійшли: Подільської губернії предводитель дворянства, полковник Н.І.Виноградський, віце-губернатор І.М.Неклюдов, управляючий казенною палатою А.М.Двожильний, член від уряду в губернії у селянських справах присутствії Г.Е.Червинський, член-секретар губернського статистичного комітету В.К.Гульдман". Перше засідання відбулося 20 вересня. На ньому В.К.Гульдман доповів про підготовчі роботи. Було заслухано Циркуляр губернатора на ім'я повітових предводителів дворянства від 20 вересня, у якому чітко окреслювалися найважливіші завдання повітової влади:

1. Утворити до 30 вересня повітові переписні комісії (спираючись на ст. 12 "Положення від 5 червня 1895 р.").
2. Повідомити письмові реєстри всіх членів комісій.

3. Отримати від начальників поліції точні списки населених місць повітів.
4. Перевірити правильність поділу переписних ділянок.
5. Відчитатися губернським переписним комісіям.
6. Уточнити чисельність рахівників.
7. Потурбуватися про своєчасний розподіл переписних листів серед рахівників [6].

Результатом засідання стало прийняття рішення про відкриття повітових переписних комісій не пізніше 30 вересня.

На початок грудня губернська переписна комісія повністю забезпечила повіти переписним матеріалом. У повітах розпочали організацію переписних і лічильних ділянок. Першими розпочали справу Ново-Ушицька, Камянець-Подільська, Балтська повітові комісії. Губернська комісія очікувала списки порад щодо затвердження голів переписних ділянок. Про це звітували населенню "Подільські губернські відомості" від 7 грудня 1896 р. [9].

Газета розповідала читачам не лише про успіхи й досягнення влади у підготовці перепису, але й про певні труднощі, пов'язані з нею. Так, наприклад, зазначалося, що губернатори й переписні комісії не набрали достатньої кількості освічених й благонадійних рахівників, тому визнали за необхідне залучити до перепису священнослужителів. Влада за допомогою звернулася до церкви. Святійший Синод рішенням за №3057 від 12 жовтня 1896 р. постановив не перешкоджати щодо призначення до переписних комісій представників духовного відомства, вибраних єпархіальним начальством за згодою губернатора. Духовенство усіма засобами повинно допомагати, щоб перепис пройшов успішно [7].

Таким чином, аналіз публікацій "Подільських губернських відомостей" дає змогу говорити, що преса містила значний масив інформації про підготовку загальноросійського перепису населення 1897 р. Матеріали періодичних губернських видань дають змогу прослідкувати процес підготовки загальноросійського перепису населення з економічної, політичної, ідеологічної точок зору. "Подільські губернські відомості" висвітлювали підготовку перепису не лише в імперії загалом, але й безпосередньо у губернії. Хоча повною мірою прослідкувати цей процес, спираючись виключно на повідомлення преси й не залучаючи архівні матеріали, не є можливим.

Статті, що стосуються першого загальноросійського перепису населення, розміщені на шпальтах губернських газет в основному

лише за 1896 р., оскільки раніше інформація стосовно перепису була недостатньою для оприлюднення, а пізніше існувала заборона на висвітлення процесу підрахунку та результатів перепису.

Література

1. Подольские губернские ведомости. – 1896. – №57 від 24 липня.
2. Подольские губернские ведомости. – 1896. – №62 від 10 серпня
3. Подольские губернские ведомости. – 1896. – №70 від 7 вересня.
4. Подольские губернские ведомости. – 1896. – №71 від 11 вересня.
5. Подольские губернские ведомости. – 1896. – №73 від 18 вересня.
6. Подольские губернские ведомости. – 1896. – №75 від 25 вересня.
7. Подольские губернские ведомости. – 1896. – №86 від 2 листопада.
8. Подольские губернские ведомости. – 1896. – №87 від 6 листопада.
9. Подольские губернские ведомости. – 1896. – №96 від 7 грудня.

Н.О.Рижева

Роль непересічної особистості в історії суднобудування України

Розвиток суднобудування в Україні значною мірою залежить від плідної роботи керівників галузі, висококваліфікованих спеціалістів, вчених, серед яких вирізняються загальноновизнані лідери. На жаль, їхній внесок в ефективне функціонування промисловості не завжди стає відомим у повному обсязі широкому колу зацікавлених дослідників.

У поданій розвідці, спираючись на комплексні методи історичної науки поч. ХХІ ст., зроблена спроба з'ясувати роль професіоналів, непересічних особистостей у суднобудуванні України в епоху створення та функціонування вітрильного флоту. Автором ураховані попередні студії та наявні архівні матеріали [1, 2, 3, 4, 5].

В останній чверті ХVІІІ ст. геополітичні інтереси Російської імперії на Півдні України реалізувалися через політико-економічну програму виходу до Чорного моря. Оптимальні територіальні умови ефективного державного розвитку, створені внаслідок російсько-турецьких війн 1768–1774 рр. та 1778–1791 рр., стимулювали до розбудови осередків суднобудування в Україні. Пріоритетним напрямком діяльності державних (казенних) верфей у Херсоні (1778 р.), Севастополі (1783 р., після приєднання

Криму), Миколаєві (1788 р.) стає будівництво та ремонт військових суден для Чорноморського флоту.

Розбудова суднобудівних осередків на Півдні України передбачала формування в регіоні певних традицій та культури вітрильного кораблебудування. Носіями цього мав стати особливий загін висококваліфікованих фахівців, яких у розглянутий період називали корабельними майстрами. Такі фахівці вносили в конструкції суден Чорноморського флоту технічні новації, розробляли нові типи плавзасобів і втілювали їх на практиці. Рівень професіоналізму перших корабельних майстрів В.Селянінова, С.Афанасьєва, О.Катасанова, О.Соколова визначався довгими роками учнівства, самоосвіти й накопичення досвіду. Загальні уявлення про типи й конструкції суден, необхідних для Чорноморського регіону, корабельні майстри здобували безпосередньо на виробництві. З розвитком суднобудування, збільшенням обсягів робіт потреба у технічно освічених фахівцях зростала.

Відповідно до Височайшого указу від 26 лютого 1797 р. у Миколаєві й Севастополі були створені спеціальні класи, до яких зобов'язані були щодня збиратися "штаб і обер-офіцери... для проходження тактики, еволюції, навігації, практики й корабельної архітектури". Для класів формувався викладацький склад, а слухачі забезпечувалися необхідним "Керівництвом" [6].

У 90-і рр. XVIII ст. відбувається перерозподіл кадрового складу верфей Півдня України. У зв'язку з планованою на майбутнє концентрацією суднобудування в Миколаєві, у це місто було переселено з Херсона 5 тис. майстрів і 3 тис. членів їх сімей [7]. У 1798 р. у Миколаєві відкриваються два училища – Штурманське й Корабельної архітектури (одночасно з петербурзьким). Метою останнього була підготовка кадрів із необхідним мінімумом теоретичних знань. Основні предмети – математика, механіка, теорія кораблебудування й англійська мова. Кількість набраних учнів – 100 осіб. Цей навчальний заклад на Півдні проіснував лише п'ять років, у 1803 р. "як зайвий" його було закрито [8].

Зміни в морському управлінні й суднобудуванні розпочалися на поч. XIX ст. і супроводжувалися переглядом загальної концепції комплектування кадрового складу адміралтейств. Суднобудування в Україні, як і у всій Російській імперії, визначалося загальними уявленнями царя й управлінських державних структур про значення флоту та його місце у вирішенні зовнішньополітичних завдань. У Росії, де сухопутні кордони розтяглися на десятки

тисяч кілометрів, першочергова роль відводилася армії. У той же час амбітні плани царського уряду щодо утвердження панівних позицій на міжнародній арені обумовлювали на певних етапах потребу у флоті і відповідно – увагу до суднобудування. Гіпертрофована роль управлінських структур у всіх сферах функціонування імперії впливала на стан суднобудування на Півдні України. У вересні 1802 р. вийшов "Маніфест про створення міністерств", за яким засновано "Міністерство морських сил" (у 1815 р. перейменоване у "Морське міністерство"). З'являється, крім того, низка указів стосовно подальшого поступу суднобудування та військово-морського флоту [9].

Загальну координацію управління суднобудуванням і флотом на Чорному морі здійснювала Контора головного командира Чорноморського флоту, перейменована в 1808 р. на Державне чорноморське адміралтейське управління, "поставлене в залежність від Міністра морських сил". У 1802 р. головним командиром Чорноморського флоту й портів був призначений адмірал маркіз Іван Іванович де Траверсе (Жан-Батист де Траверсе, француз-емігрант). У 1805 р. він став першим військовим губернатором Миколаєва і Севастополя [10]. Діяльність І. де Траверсе на посту головного командира Чорноморського флоту й портів (1802–1811 рр.), а потім на посаді Морського міністра Російської імперії (більше 16 років) оцінюється в історичній літературі XIX–XX ст. неоднозначно. "На Чорному морі, – пише радянський контр-адмірал Б.Зубов, – маркіз прослужив дев'ять із половиною років, при ньому погіршилися флотські й адміралтейські справи" [11]. Такий вердикт щодо діяльності І. де Траверсе, задекларований радянською історичною школою, не відповідає об'єктивним історичним фактам. Дотримуючись основної політики імперського уряду, що, як уже зазначалося вище, відводив флоту другорядну роль, маркіз І. де Траверсе зумів організувати роботу Миколаївського й Севастопольського адміралтейств, а також інтенсифікувати суднобудування в Херсоні [12].

В умовах постійного дефіциту державного фінансування, що поглиналося безперервними війнами Російської імперії, в організації суднобудування в Україні вже на поч. XIX ст. запроваджуються стандарти західноєвропейського комерційного підприємництва. За ініціативою І. де Траверсе та його наступника віце-адмірала М.Язикова вводиться нетрадиційний для Російської імперії економічний прийом – створення суден за рахунок залучення приватної

підприємницької ініціативи й капіталу, який у той період отримав назву "підряд". У 1809–1810 рр. найбільший адміралтейський постачальник лісу радник комерції А.Перетц уклав контракт на зведення за допомогою найнятих майстрових суден: у Херсоні 32-гарматного фрегата "Африка" й транспорту "Рион"; у Миколаєві корпусу 74-гарматного корабля "Кульм" [13]. Перший експеримент із впровадження в суднобудування міста підряду засвідчив перспективність приватнокапіталістичного способу організації виробництва порівняно з державним, заснованим на феодално-кріпосницьких відносинах.

У 1816 р. на посаду головного командира Чорноморського флоту і портів, воєнного губернатора Миколаєва і Севастополя призначається віце-адмірал О.Грейг. Майже вісімнадцять років його діяльності на цій посаді були пов'язані із розвитком суднобудування в Україні.

Важливою подією стало впровадження у практику роботи верфей Миколаєва виробництва принципово нового "продукту" світового технічного прогресу – парових суден. У міському адміралтействі зводяться: "Везувій" (32 к.с., 1820 р.), "Метеор" (60 к.с., 1823 р.), "Молния" (80 к.с., 1826 р.), "Громоносец" (100 к.с., 1830 р.) [14].

Під керівництвом О.Грейга запроваджуються заходи щодо інтенсифікації суднобудування та удосконалення виробничої бази. Якщо на поч. ХІХ ст. в усіх адміралтействах Півдня України (Херсонському, Миколаївському, Севастопольському) кораблі будувалися на 11 стапелях, то в 1832 р. лише в Миколаєві було 11 чинних елінгів. В адміралтействах механізується виробництво: встановлюються токарні, свердлильні станки, вантажопідйомні крани, облаштовуються парові лісопильні для обробки корабельного лісу. У майстернях починають використовувати замість дров донецьке кам'яне вугілля [15].

У др. чверті ХІХ ст. ускладнення суднобудівних процесів зумовило і якісні зміни в підготовці фахівців вищої кваліфікації. У спеціальних навчальних закладах того часу викладалися загальні теоретико-практичні курси. Професійна підготовка "вузьких фахівців": бухгалтерів, моделістів, фахівців слюсарної й токарської справи й т.д. – відбувалася вже під час їхньої практичної діяльності на верфях. Такий шлях підготовки був малоефективним і не гарантував високого рівня кваліфікації. Перебороти можливу кадрову кризу Південних верфей допомогли ініціативи

О.Грейга. У 20-і рр. XIX ст. найбільш талановиті молоді люди були направлені "для навчання топографії, бухгалтерії, архітектурі, літографії, гравіруванню" до Санкт-Петербурга [16]. У 1826 р. Чорноморським відомством відряджається до Англії група молоді для набуття знань із кораблебудування. Пройшовши курс корабельної архітектури, В.Апостоли, А.Акімов, С.Чернявський стали пізніше відомими кораблебудівниками.

У др. пол. 20-х рр. XIX ст. відбувається ще одна реорганізація всієї системи підготовки кадрів. У 1826 р. формується навчальний морський робочий екіпаж, до складу якого увійшло Петербурзьке училище корабельної архітектури. Метою нової навчальної структури визначається "забезпечення флоту кондукторами корабельних інженерів і вправними майстрами для адміралтейства". Його випускники направлялися і на Південь України. Перші дві роти, названі "кондукторськими", готували корабельних інженерів і механіків для "керування пароплавними машинами". Учні для цих рот відбиралися на основі станових обмежень, приймали лише дітей дворян і обер-офіцерів.

Інші три роти, названі "майстернями", готували кадри середньої ланки. "Навчалися майстерностей: теслярської, шлюпкової, веслової, столярної, малярської, скляної, щоглової, блокової, коркувальної, такелажної, вітрильної". Навчальний морський робочий екіпаж функціонував майже 30 років, до 1855 р.

Структурно-організаційні зміни торкнулися в розглянутий період і керівної ланки фахівців-суднобудівників. Створюється Корпус корабельних інженерів, до складу якого були включені корабельні майстри, підмайстри, учні й креслярі "з перейменуванням класних чинів цього корпусу на чини військово-сухопутні". Створення Корпусу під контролем Морського відомства (до 1831 р. Чорноморський корпус мав самостійне управління) дозволяло центральним мілітарним структурам повністю регламентувати роботу вищого кораблебудівного складу адміралтейств. У той же час об'єднаних в єдиний корпус інженерів оперативно інформували про технічні новації, ініціаторами яких досить часто були керівні посадовці Чорноморського правління [17].

О.Грейг особливу увагу звернув на зміни конструкції вітрильних суден та технологію їх побудови. Використавши ідеї шведського кораблебудівника Ф.Чапмана, він розробив удосконалений спосіб математичного розрахунку поверхні підводної частини корпусу (спільно з К.Кнорре) і поклав його в основу проектування

суден. У 1826 р. цей спосіб вперше був застосований під час створення креслень 84-гарматного корабля. Первістком нової серії кораблів 84-гарматного рангу була закладена Миколаївським адміралтейством в 1826 р. "Императрица Марія" (спущена на воду у 1827 р.). У 1832 р. в Миколаївському адміралтействі закладено перший на Чорноморському морі 120-гарматний корабель "Варшава" (основні розміри: довжина по нижній палубі – 63,8 м, ширина з обшивкою – 17,2 м, середнє заглиблення при повному завантаженні – 7,7 м). Проектувалося судно з урахуванням креслень 120-гарматного англійського корабля "Neptun", які були принципово перероблені О.Грейгом. Проект "Варшави" творець розробляв за "параболічним методом", тобто найкращим зразком світової науки того часу [18].

У створенні корабля нового типу брали участь два видатні діячі кораблебудування і флоту пер. пол. XIX ст.: А.Грей (автор проекту) і М.Лазарев, призначений у 1833 р. головним командиром Чорноморського флоту й портів Миколаївським і Севастопольським військовим губернатором. У "Варшаві" втілюються ідеї М.Лазарева щодо рангоуту, вітрильного озброєння та верхньої палуби. Після входження до лав флоту "Варшава" (спущена на воду в листопаді 1833 р.) стала флагманським кораблем.

За 1833–1851 рр. – період діяльності М.Лазарева на посаді головного командира – на Півдні України відбувається формування загальновизнаної "лазаревської школи" підготовки суднобудівників та моряків Чорноморського флоту [19]. Під керівництвом головного командира реконструюються державні адміралтейства у Миколаєві та Севастополі. Зводяться нові доки і перебудовуються старі елінги. Будуються майстерні, які комплектуються механічними пристроями та станками для обробки дерев'яних і металевих частин суден [20]. На верфях адміралтейств будуються в цей час судна всіх типів: лінійні кораблі (від 120-ти до 84-х гарматного рангу), фрегати, корвети, бриги, шхуни, пароплави, канонірські човни, транспортні та допоміжні судна. М.Лазарев сам був ініціатором багатьох конструкційно-технологічних нововведень. Головний командир організував спорудження нового типу судна, що отримало назву шхуна-бриг (за характером вітрильного оснащення це було щось середнє між бригом і шхуною) [21].

Адміністративним центром, місцем зосередження всіх інсти-

тутів Головного управління Чорноморського флоту й портів залишався в цей час Миколаїв, що стає і провідним осередком вітрильного суднобудування України, де створюється потужна виробнича база. Інтенсифікація суднобудування у Миколаєві, швидке оновлення кораблів Чорноморського флоту стало можливим завдяки застосуванню М.Лазаревим підрядного методу. У Спаському адміралтействі підприємці Рафаловичі будують 120-гарматні кораблі "Париж" (1849 р.) і "Великий князь Константин" (1852 р.), крім того, вони зводять три кораблі 84-гаматного рангу та інші судна [22]. Їх робота отримала позитивну оцінку Чорноморського правління, оскільки підприємці зарекомендували себе старанними підрядниками.

Побудовані в цей час у Миколаєві кораблі вважалися вищим досягненням суднобудівного мистецтва, втілюючи найкращі багатівкові традиції доби вітрильників. Усі чотирнадцять лінійних кораблів, що входили до складу Чорноморського флоту напередодні Кримської війни, були зведені саме верфями Миколаєва. У Російській імперії визнавалася безумовна перевага усіх типів суден, побудованих у місті. За словами В.Істоміна (майбутнього героя Севастопольської оборони), таких кораблів, які були побудовані при М.Лазареві, "не могла показати жодна морська держава" [23].

Отже, в кін. XVIII – сер. XIX ст. непересічні особистості домоглися вирішення найважливіших проблем становлення і розвитку суднобудівних осередків в Україні, створили необхідні умови для комплексного вирішення складних технічних завдань, що увійшли у світову скарбницю наукової думки.

Література

1. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. – СПб.: Тип. Демакова. – Вып. 1, 1893. – 302 с.; Вып. 2, 1895. – 159 с.
2. Огородников С.Ф. Исторический обзор развития и деятельности Морского министерства за сто лет его существования (1802–1902 гг.). – СПб., 1902. – 263 с.; Белавенец П.И. Нужен ли нам флот и значение его в истории России. – СПб., 1910. – 280 с.
3. Афанасьев Д.М. К истории Черноморского флота (1768–1816). – Т. 1 // Русский архив. – М.: Университетская типография на Страстном бульваре. – 1902. – №2. – С. 193–263; Афанасьев Д.М. К истории Черноморского флота (1816–1853). – Т. 2 // Русский архив. – М.: Университетская типография на Страстном бульваре. – 1902. – № 3. – С. 369–458.

4. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грей. – М.: Наука, 1984. – 104 с.; Его же. Самуил Карлович Грей. – М.: Наука. 1988. – 94 с.
5. История отечественного судостроения: В 5 т. – Т. 1: Парусное и деревянное судостроение / В.Д.Доценко, И.В.Богатырев, Г.А.Вахарловский, П.А.Кротов, А.Г.Сацкий. – СПб.: Судостроение, 1994. – 472 с.
6. Материалы для истории русского флота. – СПб.: Типография Морского министерства, 1877. – Ч. VI. – С. 715–716, 718–721; Афанасьев Д. К истории Черноморского флота (1768–1816 гг.). – Т. 1. – Вып. 2. – С. 234.
7. Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 139.
8. Огородников С.Ф. Указ соч. – С. 65–66.
9. Полный свод законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 20456; Ст. № 20859; Ст. № 21653; Ст. № 21663.
10. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота (1768–1816 гг.). – Т. 1. – Вып. 2. – С. 255–256.
11. Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Кн. изд-во, 1990. – С. 206.
12. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота (1768–1816 гг.). – Т. 1. – Вып. 2. – С. 256–257.
13. Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. – СПб.: Тип. Морского министерства, 1872. – С. 458–459, 474–475, 544–545.
14. Там же. – С. 498–499.
15. Описание строений в бывших: Херсонской крепости и адмиралтейства, при состоянии их с 1808 по 1821 гг. к топографическим планам оных // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1881. – Т. XII. – С. 477–481; Крючков Ю.С. Спасское адмиралтейство в Николаеве // Очерки истории естествознания и техники. АН УССР. – 1990. – Вып. 38. – С. 77.
16. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота (1768–1816 гг.). – Т. 2. – Вып. 3. – С. 370.
17. Огородников С.Ф. Указ соч. – С. 91–93.
18. Сайн Н. Еще материалы для биографии адмирала А.С.Грейга // Морской сборник. Неоф. отд. – 1862. – № 8. – С. 55.
19. Лазарев М. П. // Общий морской список от основания флота. – Т. VII. – СПб.: Издание Морского министерства, 1893. – С. 384–391.
20. Лазарев М.П. Документы. – М.: Воениздат, 1961. – Т. 3. – С. 104–105, 126–129; Малярчук А.А. Верфь на Ингуле. – Ленинград: Судостроение, 1989. – С. 35–36; Корабельная летопись. Севастопольский морской завод. – Севастополь: ООО Арт-Принт, 2003. – С. 33–34.
21. Державний архів Миколаївської області, ф. 5858, оп. 1, спр. 45, арк. 167–169; Полонский Н.А. Парусные линейные корабли Черноморского флота // Судостроение, 1978. – №8. – С. 55–58.

22. Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. – С.464–465.

23. Лазарев М.П. Зазнач. праця. – Т. 3. – 1961. – С. 15; Нахимов П.С. Документы. – М.: Воениздат, 1954. – С. 298; Полонский Н.А. Парусные линейные корабли Черноморского флота // Судостроение, 1978. – №8. – С. 56.

С.М.Петренко

Діяльність споживчої кооперації України у роки голодомору (1932–1933)

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. радянське партійно-державне керівництво відмовилось від НЕПу і взяло курс на прискорення побудови в країні комуністичної системи виробництва і розподілу суспільного продукту.

Поворот в економічній політиці характеризувався примусовою колективізацією сільського господарства, продрозкладкою, запровадженням карткової системи постачання міського населення, експропріацією найзаможніших селянських господарств та фізичним винищенням так званих власників. Розпочався відступ від використання ринкових методів в економіці, на зміну яких прийшли вульгарні командно-адміністративні методи господарювання.

Особливо кардинальні зміни розпочалися на селі, де селянин-власник упродовж 20-ти рр. зберігав відносну незалежність від державних структур. Тому більшовики поставили за мету створити на селі замість неконтрольованих індивідуальних селянських господарств велике колективне виробництво. Наслідком такої політики сталінського керівництва став голодомор в Україні 1932–1933 рр., який приніс мільйонні жертви.

Дана тема знайшла своє висвітлення у збірках документів "Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.", "Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів" та ін. Однак роль споживчої кооперації України у роки голодомору в Україні 1932–1933 рр. залишається малодослідженою.

Метою даної статті є висвітлення ролі споживчої кооперації у роки голодомору 1932–1933 рр. в Україні, дослідження процесу утворення і діяльності споживчих товариств і спілок та їх вклад у

забезпечення найбільш незахищених верств населення продуктами першої необхідності.

В умовах колективізації та голодомору на споживчу кооперацію поширювалася постанова ВЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності". Відповідно до цього законодавчого акту розкрадання майна колгоспів і кооперативів каралося розстрілом, а за пом'якшуючих обставин – позбавленням волі на термін не менше ніж на 10 років.

Організації споживчої кооперації не з власної волі стали учасниками виконання постанови Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 р. "Про занесення на "чорну дошку" сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі". Щоб забезпечити швидке зростання темпів, повне й безумовне виконання плану хлібозаготівель, державно-партійне керівництво ухвалило: за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, занести на "чорну дошку" 6 сіл Дніпропетровської, Харківської та Одеської областей. Щодо цих сіл передбачалися такі заходи: негайно припинити підвіз товарів, кооперативну й державну торгівлю на місцях та вивезти з кооперативних і державних крамниць всі наявні товари; заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і для одноосібників; перевірити й очистити органи робітничо-селянської інспекції, кооперативні та державні апарати від усіляких чужих і ворожих елементів тощо. Навіть за такого складного політичного й економічного становища споживча кооперація України та її центральна спілка одним із своїх основних завдань вбачали вирішення продовольчої проблеми. Споживча кооперація виступала не тільки як розподільний апарат, а й вишукувала додаткові ресурси для забезпечення своїх пайовиків продуктами харчування й проводила значну роботу із товаропостачання населення. У цей період Вукоопспілка приділяла значну увагу зміцненню й розширенню матеріально-технічної бази та подальшому розвитку торговельної діяльності. 22 лютого 1932 р. на засіданні Правління ВУКС розглядалися питання про створення матеріально-технічної та фінансової бази облспоживспілок, а також про основні принципи розподілу між ними капіталів (фінансів) ВУКС. У центрі уваги засідання були такі питання: організація товарообігу, розгортання торгівлі, створення ринків, будівництво та відкриття нових крамниць, проведення

посівної кампанії, організація громадського харчування, заготівля й контрактація овочів, будівництво овочесховищ, постачання населення хлібом та ін.

У цей час партійно-державне керівництво країни робить усе можливе, щоб повністю контролювати роботу Вукоопспілки. На грудневому (1930 р.) Пленумі ЦК КП(б)У перед партійними, комсомольськими, профспілковими й радянськими органами було поставлено завдання: "перебудувати свою роботу в питанні керівництва та допомоги кооперації так, щоб у найкоротший термін домогтися ґрунтовного поліпшення її роботи у всіх галузях,... посилити робітничий контроль і перетворити останній у справжнє знаряддя широких мас робітників у кооперативному будівництві" [1].

Для полегшення управління системою споживчої кооперації уряд провів її реорганізацію. Вона певною мірою була пов'язана із проведенням в Україні адміністративно-територіальної реформи, мета якої полягала у ліквідації округів та зміцненні районів як основних ланок керівництва на селі. На виконання постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 13 червня 1930 р. про реорганізацію округів Правління Вукоопспілки прийняло рішення про злиття окружних спілок та зміну сфери їх діяльності. У 1930 р. були ліквідовані сільські споживчі товариства та окружні спілки споживчих товариств, а замість них створені районні споживчі товариства. Із міської робітничої споживчої кооперації виділилися як самостійні одиниці закриті робітничі кооперативи (ЗРК) та громадське харчування. Але така перебудова системи призвела до відриву кооперативних організацій від кооперативів і проведення кооперування молоді; був створений інститут осередкових кооперативних організаторів, перед якими поставили завдання: кооперувати молодь, брати участь у роботі крамничних комісій (лавкомів), проводити кооперативно-просвітні заходи і т.п. Звіти кооперативних організаторів регулярно заслуховували на засіданнях райкомів комсомолу й ВКП(б)У [2].

Форсовані темпи суцільної колективізації, яка здійснювалася адміністративними методами, спричинили дезорганізацію й деградацію аграрного сектора економіки, наслідком чого став голодомор 1932–1933 рр.

У той час, коли радянська влада боролася з власним народом, кооператори республіки намагалися допомагати людям, рятуючи їх від вимирання. Парадоксально, але саме тих керівників

кооперації, які перешкоджали поширенню голоду, як правило, чекали репресивні заходи. Відомо чимало фактів притягнення до судової відповідальності за невиконання плану хлібозаготівлі працівників споживчої кооперації. Так, Харківський обласний суд, розглянувши кримінальну справу про провал у виконанні плану хлібозаготівель у Кобеляцькому районі (тепер Полтавської області), визнав це наслідком явного саботажу, потурання місцевим антирадянським рвацьким тенденціям, відсутності партійної й радянської демократії та зажиму критики і самокритики.

23–25 грудня 1932 р. відбувся суд, який визнав винними шість осіб, у тому числі й голову райспоживспілки Лук'янова Сергія Васильовича. Його звинуватили в тому, що кооперативні організації витрачали хліб не за призначенням. С.В.Лук'янова на два роки (умовно) позбавили волі та протягом трьох років заборонили займати відповідальні посади й працювати на кооперативній роботі [3].

Особливої уваги заслуговує благодійна діяльність споживчої кооперації, яка відіграла важливу роль у період голодомору.

Як уже зазначалося, голод 1932–1933 рр. був найтрагічнішою сторінкою в історії українського народу. Особливо тяжким було становище людей у районах суцільної колективізації. Втрати населення в роки голодомору включають не тільки безпосередню загибель від недоїдання й голоду. Різке погіршення харчування викликало зростання смертності від хронічних хвороб. Особливо великою була смертність серед дітей.

Необхідно зазначити, що в той час, коли основна маса населення пухла й помирала з голоду, керівники та відповідальні працівники Вукоопспілки і члени їхніх родин (як, власне, й увесь партійно-державний апарат країни) прикріплювалися до крамниць та їдалень. Підтвердженням цього є записка заступника голови правління Вукоопспілки Бляхера керуючому трестом "Комунар", датована 02.02.1933 р.: "надсилаю Вам список членів правління ВУКС – 11 чол. з утриманцями – 22 чол. Прошу видати товаришам, які зазначені нижче, перепустки для прикріплення їх до їдальні". Далі йде список директорів об'єднань Вукоопспілки із зазначенням об'єднання та кількістю утриманців. "Додаємо список на 25 чоловік членів правління, також відповідальних працівників у рахунок обумовленої з Вами кількості на прикріплення, просимо також прикріпити їх до крамниці", – написали 31 липня 1933 р. заступник голови

правління Вукоопспілки Гершкоронд та начальник адміністративно-господарського управління Затуринський у записці до закритого робітничого кооперативу ДПУ [4].

Як свідчать документи, влітку 1933 р. безкоштовні сніданки Вукоопспілки одержувало 35 осіб, хоча кошторисом було передбачено обслуговування лише 20 осіб. Збільшення списку пояснюється тим, що голова правління ВУКС Бляхер та член правління Бялік додатково включили до нього інших відповідальних працівників [5]. Але в той же час Вукоопспілка багато зробила для вирішення продовольчої проблеми в країні.

Із наростанням голоду з 1932 р. споживчу кооперацію все частіше залучають до продовольчого постачання районів, що перебували в найтяжчому стані. Рішенням РНК УРСР від 1 червня 1932 р. Вукоопспілка спільно з Наркоматом постачання мала виділити голодуючим дітям зі своїх резервів 100 тис. банок консервів, 50 т круп та 50 т кондитерських виробів. Зокрема, в Одеську і Дніпропетровську області направили по 11 тис. 400 банок консервів, 9,1 т круп, стільки ж кондитерських виробів; на Київщину – 29 тис. 400 банок консервів, 11 т круп і 11 т кондитерських виробів; у Вінницьку область – 18 тис. 200 банок консервів, по 7,5 т круп і кондитерських виробів [6].

Як свідчать архівні документи, одним із джерел допомоги голодуючим дітям були угоди між кооперативними організаціями та дитячими закладами. Завідуючим дитячих установ постійно доводилося звертатися до кооперативних організацій за допомогою. Так, наприклад, завідувача Софійською дитячою колонією №1 м.Запоріжжя в березні 1931 р. направила листа до Вукоопспілки з проханням забезпечити 140 вихованців колонії продуктами харчування, одягом та білизною. Місцева кооперація цього зробити не могла, бо не мала позапланових фондів. Тож допомога Вукоопспілки в цьому випадку була вкрай важливою [7].

Проте споживча кооперація не завжди мала можливість задовольнити голодуючих продуктами харчування. Іноді кооператори не виконували взятих зобов'язань через відсутність поставок із колгоспів. Так, 27 вересня 1931 р. була укладена угода між Златопільською споживчою спілкою на Київщині й школами округи щодо забезпечення дітей продовольством, зокрема, хлібом із розрахунку 100 грамів у день на одного учня. Але 15 березня 1932 р. споживспілка змушена була розірвати цю угоду, оскільки весь хліб, закуплений Златопільською кооперацією для громад-

ського харчування згідно з розпорядженням влади передали заготівельним органам [8].

Існує чимало й інших прикладів, коли недоліки в роботі споживчих товариств і спілок були результатом адміністративного втручання з боку влади. Так, в архівних документах йдеться про жахливий стан дитячих закладів Верхньодніпровського району. У листі Верхньодніпровського райвиконкому до Наркомосу УРСР від 27 квітня 1931 р. сказано, що всі директиви й розпорядження центральних установ спрямовані головним чином на забезпечення дитячого містечка із місцевих ресурсів, а в умовах Верхньодніпровської дійсності це значить і надалі залишати дітей голодними. Споживча кооперація ... дає лише увесь час одну манну крупу (на день на 450 дітей – 11 кг 700 г) без м'яса, занадто обмежену кількість маргарину. Далі в листі таке становище пояснюється тим, що "по лінії постачальних центральних органів надсилаються розпорядження, з яких одні нагадують про необхідність постачання продуктами харчування дитячі містечка, а інші одночасно категорично під судову відповідальність забороняють витратити ці продукти на місці, а РСС, райторгсектор, не бажаючи бути під судом, продуктів не видають.

Після ретельної перевірки комісії у складі представників РНК УРСР, Наркомату освіти й Вукоопспілки непорозуміння вдалося залагодити. У травні 1931 р. Вукоопспілка спільно з Наркоматом освіти направила Верхньодніпровському дитячому містечку продукти харчування за такою місячною нормою: на одну дитину круп – 800 г; рибопродуктів – 300 г; цукру – 400 г; маргарину – 700 г, а також господарського мила – 400 г. Дещо пізніше додатково було надіслано на 600 дітей по 1 кг м'яса, 2 яйця, 200 г масла, одягу, взуття, палива [9].

Узимку 1932–1933 рр. у зв'язку із масовим голодом спостерігалось різке скорочення відвідувань дітьми занять у школах, тяжкі захворювання на ґрунті голоду, смертельні випадки. Тому споживча кооперація почала відкривати харчувальні пункти, розширювати мережу дитячих ясел та інтернатів. Особливо активізувалася ця робота під час весняно-польової кампанії 1933 р. Так, зокрема, в Дніпропетровській області в лютому 1933 р. продовольчою допомогою з боку споживчої кооперації було охоплено 50 тис. дітей дошкільного віку, що становило 20 відсотків від загальної кількості дітей, які голодували (250 тис.). Шефська допомога кооперації охопила 11 відсотків школярів (близько 50

тис. осіб). Діти отримували від споживчих товариств та спілок цукор, рослинні жири, крупи тощо [10].

Весною 1933 р. в умовах масового голоду зроста дитяча безпритульність. Мережа дитячих будинків збільшувалася мало не щодня. Діти перебували в цих закладах у стані крайнього виснаження. Внаслідок незадовільного харчування більшість із них страждала шлунково-кишковими захворюваннями. Тому споживча кооперація активізувала надання дітям медичної допомоги, створювалися оздоровчі майданчики з харчуванням, стаціонарні лікарні, яким кооперація надавала одяг, продукти харчування, медикаменти. Так, у квітні 1933 р. із ресурсів Київської облспоживспілки дітям було направлено як протицинговий засіб 2 вагони журавлини [11].

Пік голодомору припав на квітень-червень 1933 р., коли дитяча смертність була надзвичайно високою, особливо масово помирали новонароджені. Зокрема, показник дитячої смертності у віці до 1 місяця у травні 1933 р. на Харківщині становив 30 відсотків [12]. Рятуючи дітей від голодної смерті, батьки змушені були їх підкидати. Члени кооперації брали підкинутих дітей у свої сім'ї, а споживча кооперація значно розширила матеріальну допомогу будинкам для малюків і дитбудинкам.

Надзвичайно хвилювала кооператорів і доля безпритульних дітей, зокрема, сиріт і напівсиріт. За неповними даними, на початок травня 1933 р. лише у Вінницькій області безпритульних дітей, які голодували, налічувалося 1 тис. 338 осіб віком до 4 років та 3 тис. 500 осіб – від 4 років. Споживчу кооперацію Вінниччини залучають до створення 4 нових та забезпечення продовольством уже існуючих дитячих притулків [13].

Споживчі товариства та спілки в цей час організовують допомогу безпритульним на місцях. Вукоопспілка вживає заходів щодо збільшення обсягу харчування дітей у школах, за її підтримки створюються дитячі приймальні пункти. З метою ізоляції хворих безпритульних дітей на великих вузлових залізничних станціях робітничі кооперативи відкривають невеличкі стаціонарні-приймальники на 5–8 ліжок.

1 червня 1933 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У "Про надання продовольчої допомоги безпритульним дітям". У ній наголошувалося, що особливу увагу споживча кооперація повинна приділяти стану дітей дошкільного віку. Забезпечення постачання продовольством дітей повинно здійснюватися через пункти

харчування, дитячі шпиталі, лікарні й дитячі будинки. Уряд республіки залучав до цієї роботи всі громадські організації, в тому числі й кооперацію.

Враховуючи фінансові труднощі споживчої кооперації, уряд України виділив кооператорам 1 млн крб. на закупівлю в країні й за кордоном продуктів харчування для дітей. На допомогу дітям ясельного віку було виділено 205 тис. крб., дошкільного віку – 50 тис. крб., госпіталізованим – 250 тис. крб., на устаткування ліжок у лікарнях – 50 тис. крб. На харчування безпритульних виділялося близько 300 тис. крб. Закуплені харчі реалізовувалися через споживчу кооперацію й місцеві органи влади [14].

Таким чином, споживча кооперація України зробила вагомий внесок у вирішення продовольчих труднощів періоду голодомору 1932–1933 рр., здійснила чимало заходів щодо виживання тисяч дорослого населення і дітей, виділяючи зі своїх невеликих запасів продукти першої необхідності. Отже, і нині є сенс продовжити дослідження внеску споживчої кооперації України у порятунок найбільш незахищених верств населення в період вітчизняних голодоморів.

Література

1. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. / Под ред. В.И.Юрчук. – К., 1977. – Т. 2. – С. 242–243.
2. Державний архів Київської області, ф. 10823, оп. 1, спр. 9, арк. 80–83.
3. Петренко С.М. Про деякі аспекти діяльності споживчої кооперації України в період суцільної колективізації та голоду (1929–1933 рр.) // Споживча кооперація України: історичні та соціально-економічні аспекти / Під ред. С.Г.Бабенко, М.В.Аліман, В.В.Апопій та ін. – К., 1996. – С. 65–66.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 296, оп. 6, спр. 38, арк. 33, 38.
5. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 6, спр. 38, арк. 5.
6. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр. / Упоряд.: Г.М.Михайличенко, Е.П.Шаталіна; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1992. – С. 473.
7. Там само. – С. 309.
8. Там само. – С. 473.
9. Там само. – С. 330, 656.
10. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд.: Р.Я.Піріг. – К., 1990. – С. 397–398.

11. Там само. – С. 498.

12. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр. / Упоряд.: Г.М.Михайличенко, Е.П.Шаталіна; Відп. ред.: С.В.Кульчицький. – К., 1992. – С. 621.

13. Там само. – С. 511.

14. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд.: Р.Я.Пиріг. – К., 1990. – С. 529.

Л.М.Мицик

Український вимір Болонського процесу

Приєднання України до Болонського процесу в травні 2005 р. означає початок практичної реалізації стратегічного курсу нашої держави на інтеграцію у європейський освітній та науковий простір. Особливості впровадження "болонської моделі" у вищій школі України привертають увагу все ширшого кола дослідників [1]. Більшість авторів доходять висновку, що за всіх очевидних переваг участі у загальноєвропейському освітньому процесі, Україні не слід очікувати преференцій від Європи, натомість необхідно критично поставитися до викликів міжнародного освітнього середовища. Від самого початку очевидним є політичне тло "Болонського процесу" – зацікавленість у ньому скоріше урядів європейських держав, аніж університетів і студентства, які у цьому процесі є лише партнерами, хоча і важливими [2]. Варто погодитися з думкою вітчизняного дослідника М.Беззуб'яка, що "Болонський процес" виступає "потужним інструментом європейської освітньо-культурної експансії (чи, навіть, імперіалізму) та засобом посилення впливу "об'єднаної Європи" [3]. Україна, яка приєдналася до цього процесу напівдорозі і, по суті, виступає споживачем європейських критеріїв уніфікації вищої освіти, має небезпеку перетворитися на периферію вищої освіти своїх більш потужних партнерів по інтеграції, якщо в ній не будуть формуватися механізми захисту національного освітнього простору. Йдеться про вдосконалення законодавчої бази, яка б відповідала європейським стандартам вищої освіти і водночас захищала національні освітні і культурні цінності. Залучення України до участі у практиці реорганізації освіти на європейських засадах повинно стати стимулом усвідомлення нею свого значення як рівноправ-

ного учасника загальноєвропейського освітнього процесу, який має власні інтереси та пріоритети.

Як зазначалось на берлінській конференції міністрів освіти країн Європи 19 вересня 2003 р., метою Болонського процесу є "...покращення якості вищої освіти та посилення конкурентоспроможності європейської вищої освіти загалом" [4]. Проте перші кроки "болонізації" вищої освіти України не дали бажаного підвищення якості підготовки фахівців. На нашу думку, це зумовлено двома групами причин. До першої слід віднести соціально-економічні реалії суспільства і зумовлену ними специфіку менталітету студентської молоді. В умовах постіндустріального суспільства в країнах Західної Європи ринок праці є ринком знань, професійної компетентності. Крім того, більшість студентів на Заході живуть окремо від батьків, часто працюють перед вступом до університету і під час навчання, самі оплачують освіту, відповідно, навчання вони сприймають як благо, як унікальний шанс отримати справжні знання, що допоможуть їм у життєвій боротьбі. Тому своєрідною вершиною ієрархії цінностей європейської молоді виступає переконання у моральності накопичення знань, вмінь і навичок як засобу підвищення власної самооцінки і суспільного статусу, інструменту "життєвого успіху".

Вища школа України навпаки стикається з відсутністю мотивації до отримання знань у значної частини студентства. Виникає парадоксальна ситуація, коли студент спочатку платить гроші за можливість навчатися в університеті, а потім – за отримання позитивних оцінок і диплома без будь-яких знань. Основною причиною такого парадоксу є специфіка сучасного українського ринку праці – ринку дипломів, а не знань, де панує телефонне право і корупція. Окрім того, інфантильність багатьох українських студентів, їх цілковита фінансова залежність від батьків призводять до того, що власну потребу у здобутті знань у них заміняє примус із боку батьків і викладачів. Нарешті, дається взнаки недостатнє фінансування української вищої школи, внаслідок якого ВНЗ зацікавлені у максимальному збереженні контингенту студентів, які платять за навчання, в тому числі і таких, які не виявляють жодного сумніння і зацікавленості у здобутті знань.

Другу групу причин становить фактична відсутність (всупереч деклараціям) інноваційного прориву всередині самої системи вищої освіти України. На нашу думку, успішна реалізація прин-

ципів Болонського процесу вимагає переходу від традиційного навчання, яке передбачало насамперед передачу досвіду старшого покоління молодшому, забезпечуючи відтворення існуючих суспільних стосунків, стабільність суспільства, до інноваційного навчання, яке стимулює появу змін у існуючій культурі, соціальному середовищі, ініціює активний відгук на проблемні ситуації, що виникають як перед окремою людиною, так і перед суспільством [5]. Інноваційне навчання має означати зміну освітньої парадигми, перехід від "парадигми викладання", в якій місія вищої школи – трансляція знань від викладача до студентів, до "парадигми навчання", де місія університету – створення потужного навчального середовища, спрямованого на те, щоб студенти самі відкривали і конструювали знання, на формування у них досвіду самостійного пошуку і вирішення проблем [6].

Головними завданнями вищих навчальних закладів України щодо формування *інноваційного освітнього середовища* є: 1) удосконалення *змісту* освіти; 2) технічна, технологічна та організаційна *модернізація навчального процесу*; 3) оптимізація *кадрового забезпечення*; технологічна перепідготовка викладачів та управлінських структур ВНЗ.

Модернізація *змісту* вищої освіти України відповідно до вимог Болонського процесу вимагає перш за все змін у законодавчому і нормативному забезпеченні освітньої діяльності ВНЗ. Впровадження кредитно-модульної системи ввійшло в суперечність із чинними на сьогодні Галузевими стандартами вищої освіти (ГСВО). Насамперед йдеться про те, що діючі освітньо-професійні програми не забезпечують реального права вибору дисциплін студентами відповідно до їх наукових та професійних інтересів. Варіативна частина ОПП становить 30% і ділиться на цикли за вибором навчального закладу (21%) та за вибором студента (9%), тобто студент з метою поглиблення своїх знань у вузькій сфері даної спеціальності обирає цикл навчальних дисциплін, які складають лише 9% сукупного навчального навантаження. До того ж, здебільшого студентам пропонують вивчати запланований навчальним закладом і погоджений з Міністерством освіти цикл навчальних дисциплін за вибором. І студентам нічого не залишається як вважати, що ці дисципліни справді "обрані" ними. На наш погляд, варіативну частину не варто ділити на два способи вибору (навчальним закладом і студентом). У цій ситуації навчальний заклад пропонує студентам

лише такі цикли вибірових дисциплін, які, з одного боку, консолідується з обраною спеціальністю, а з іншого – забезпечуються наявними науково-педагогічними кадрами. Тому випереджувальний вибір навчальних дисциплін закладом є необхідною умовою наступного вибору їх студентами. Завдання вищої школи України – запропонувати максимальну кількість циклів вибірових дисциплін і забезпечити демократичний вибір їх студентами залежно від їхніх інтересів, кар'єрних намірів та інтелектуальних можливостей, як це практикується в університетах Європи. Проте на шляху успішного виконання цього завдання стоїть уже згадувана проблема фінансування вищої школи. Сьогодні його рівень не дозволяє більшості державних ВНЗ забезпечити науково-педагогічними кадрами вищої кваліфікації ані розширення спектру навчальних курсів за вибором студентів, ані зменшення наповнюваності академічних груп, яке такий вибір спричинить.

Реалізація Україною Болонських принципів вимагатиме укладання освітньо-професійних програм на модульних засадах. Наприклад, діюча ОПП зі спеціальності "Педагогіка і методика середньої освіти. Історія" (ОКР "бакалавр") нараховує понад 60 навчальних дисциплін. Це змушує студентів протягом семестру вивчати 10–12 предметів (у США до 5), що практично унеможлиблює їх ефективне засвоєння. На думку фахівців, з метою підвищення продуктивності навчальної праці студентів потрібно:

- максимально диференціювати зміст професійної підготовки (ядро ОПП);
- на науково-дидактичних засадах оптимально інтегрувати дисципліни гуманітарного, фундаментального та тематичного спрямування, утворюючи міждисциплінарні курси;
- максимально інтегрувати дисципліни гуманітарної підготовки для негуманітарних спеціальностей (наприклад, міждисциплінарний курс "Філософія" (культурологія, етика і естетика, логіка, релігієзнавство, філософія, історія філософії) або "Життя і безпека" (безпека життєдіяльності, цивільна оборона, основи охорони праці)).

Наведені пропозиції спрямовані не на еkleктичне об'єднання близьких за змістом дисциплін з метою штучного зменшення їх кількості, а на дидактичну інтеграцію предметів, які мають спільні змістові лінії [7].

У контексті обговорення проблем гуманізації і гуманітаризації професійної підготовки фахівців тривають дискусії щодо оптимізації вивчення дисциплін соціально-гуманітарного спрямування (нині воно становить 25–30% загального часу навчання). Не заперечуючи, що дисципліни гуманітарного циклу за умов відповідного викладання мають відіграти провідну роль у трансформації суспільно-політичної культури України, вважаємо, що духовне обличчя майбутнього фахівця формується й за допомогою професійно-орієнтованих дисциплін. Все залежить від того, яка парадигма лежить в основі навчального процесу: особистісно-плюралістична чи сциєнтично-технократична. Освітньо-професійні програми, за якими сьогодні готують фахівців українські ВНЗ, надають усім дисциплінам соціально-гуманітарного циклу статусу нормативних, тоді як у навчальних планах європейських університетів цей цикл дисциплін або зовсім відсутній, або обмежений невеликим числом курсів за вибором. На наш погляд, модернізація змісту освіти відповідно до вимог Болонського процесу вимагатиме віднесення гуманітарних та соціально-економічних дисциплін до вибіркових та визначення певної кількості кредитів, які студент повинен отримати з даного циклу.

У умовах європейської інтеграції одним із якісних показників вищої освіти в Україні і важливим чинником мобільності студентів і викладачів є рівень володіння майбутніми фахівцями однією-двома іноземними мовами. Сьогодні відповідні можливості не створені навіть для половини випускників українських ВНЗ. Щоб змінити ситуацію, університети повинні, з одного боку, сприяти поліпшенню вивчення іноземних мов у школах (пропонувати інноваційні високоефективні методики навчання, залучати до своєї структури якомога більше гімназій, ліцеїв, спеціалізованих шкіл, повністю забезпечувати потреби шкіл у вчителів іноземних мов тощо), а з іншого – докорінно змінити організаційно-педагогічні засади вивчення іноземних мов. По-перше, в межах виділених на вивчення цієї дисципліни кредитів потрібно перерозподілити час на аудиторну і самостійну роботу студентів таким чином, щоб на I–II курсах виділялося 4 аудиторні тижневі години на іноземну мову. По-друге, для студентів, які бажають поглиблювати знання, ввести на III–V курсах у вибіркову частину навчального плану хоча б 4 тижневі години іноземної мови. По-третє, доцільно формувати диференційовано гомогенні групи за рівнем знання іноземної мови, що дозволить не лише організувати

навчання з сильними підгрупами в оптимальному темпі, але й якісніше навчати слабших, особливо тих, які відстають з об'єктивних причин. По-четверте, навчання з принаймні частини циклу професійно-орієнтованих дисциплін має здійснюватися іноземною мовою, що актуалізує завдання вдосконалення мовної підготовки викладацьких кадрів. По-п'яте, варто ширше практикувати табори літнього відпочинку та інші проекти за участю іноземних студентів. І, нарешті, потрібно розширювати дослідження з розробки і впровадження інтерактивних методик навчання іноземної мови у вищій школі [8].

Ще одним завданням щодо модернізації змісту освіти відповідно до Болонської моделі є внесення змін у процесуальну складову навчання, оптимізація співвідношення між часом аудиторного і самостійного навчання студента. Хоча порівняно із радянською добою тижневе аудиторне навантаження студентів зменшилося з 36 до 30 годин, педагогічне керівництво їх самостійною роботою у вищій школі України не зазнало помітних змін: відсутні навчально-методичні матеріали для організації самостійної роботи студентів, викладачам керівництво цією роботою не оплачується, загальне навчальне навантаження викладача залишається невинновано великим (900 годин на рік) тощо.

Визначаючи оптимальне співвідношення між аудиторним і самостійним навчанням, навряд чи можна сьогодні досягнути показників США (3:5, а в Україні – 5:4), оскільки це співвідношення залежить від рівня навчально-методичного та технічного забезпечення навчального закладу, специфіки навчальних дисциплін, психологічної готовності студентів до щоденної самостійної праці і особливо їх мотивації до здобуття якісної освіти. До того ж, у цьому співвідношенні є критична межа, переступити яку рівнозначно зниженню якості фахової підготовки. Проте очевидно, що без добре організованої самостійної роботи студентів неможлива індивідуалізація навчання, а тим більше впровадження кредитно-модульної системи.

Болонський процес поряд із модернізацією змісту освіти передбачає якісні зміни у **технологічному та організаційному забезпеченні навчального процесу**. У сучасну лексику освітян впевнено увійшов термін "інноваційна технологія", який, однак, досить часто розуміється лише як технологізація і комп'ютеризація освіти, впровадження готового педагогічного досвіду. Тому інноваційне навчання досі залишається загальним орієнтиром, а

не звичайною практикою управління навчальним процесом в Україні. На наш погляд, основна мета інноваційного навчання – це *навчити людину вчитися* у будь-якій ситуації. Ця мета може бути досягнута через спільну діяльність студента і викладача у формі діалогу, міжособистісних взаємодій та інтенсивного занурення [9]. Тому основою концепції інноваційного навчання має виступати *індивідуально-кооперативна технологія* організації навчального процесу, побудована на поєднанні конструктивної і результативної *самостійної* навчальної діяльності студента з його активною діяльністю у великих і малих групах на *аудиторних заняттях*, що передбачає спільне розв'язання проблемних ситуацій і вимагає застосування таких активних методів як мозковий штурм, дискусії, сюжетно-рольові ігри, симуляції, робота в парах, презентації тощо. Завданням викладача є поступове розширення сфери орієнтирів особистісного розвитку через організацію різноманітних форм індивідуальної і спільної навчальної діяльності, їх поступове ускладнення.

Активне навчання передбачає участь студентів не лише у реалізації методичних задумів викладача, але й у процесі пошуків ефективної методики. Дієве залучення студента до навчальної діяльності, прийняття студентом відповідальності за її результати починається тоді, коли він розуміє мету методичних інновацій, усвідомлює їхні переваги порівняно з традиційною методикою викладання. Тому взаємодія зі студентською аудиторією, урахування її позиції щодо запропонованих викладачем навчальних стратегій є важливою умовою їх результативності.

Технологічна модернізація навчального процесу у ВНЗ України відповідно до стандартів європейського ринку освітніх послуг передбачає його подальшу *інформатизацію*, яка повинна здійснюватися комплексно. Сьогодні мова йде не тільки про належне забезпечення вищого навчального закладу комп'ютерною технікою (досягнення норми 1 комп'ютер типу Pentium на 8 студентів) та створення комп'ютерної системи управління його діяльністю, але й насамперед про ефективне *використання інформаційних технологій у навчальному процесі*. Має бути забезпечена неперервна загальна комп'ютерна підготовка студентів за рахунок наскрізної системи навчання та використання ПК, зокрема, викладання курсу "Сучасні інформаційні технології у навчальному процесі та наукових дослідженнях" з обчислювальною практикою на всіх непрофільних факультетах та курсу

"Використання СІТ у фаховій діяльності" на випускних курсах усіх факультетів; використання ПК та Інтернету для виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань, курсових проектів та дипломних робіт. Вимогою часу є розробка всіма викладачами інтерактивних комплексів методичного забезпечення дисциплін. ІКМЗД включатиме повний пакет необхідної студентів навчально-методичної літератури до курсу в електронному варіанті (на дискеті, CD, або у формі Інтернет-сторінки у віртуальній бібліотеці університету або на сайті відповідної кафедри).

Долучення України до "європейського клубу вищої освіти" висуває нові вимоги щодо **кадрового забезпечення** навчального процесу. Власне особистісна невідповідність викладачів вищих навчальних закладів до використання нововведень у навчальному процесі і є сьогодні головним гальмом на шляху їх впровадження. Отже, постає проблема формування достатнього рівня компетентності викладачів, що не зводиться лише до опанування предметом та певним арсеналом методів навчання. До елементів компетентності інноваційно-орієнтованого викладача належать гнучкість (уміння швидко орієнтуватися в ситуаціях навчання, що постійно змінюються), широкий інтерес до студента, широта (уміння переконувати учасників дискусії, не намагаючись будь-що відстояти свою точку зору), терпимість, доброзичливість [10].

Перехід від "парадигми викладання" до "парадигми навчання" має означати принципово іншу функцію викладача – він не транслятор обов'язкового для запам'ятовування навчального матеріалу і єдиний суддя, що оцінює успішність студентів, а компетентний фахівець, менеджер навчального процесу, який реалізує його конструктивну стратегію. Вочевидь, компетентність викладача в умовах інноваційного освітнього середовища вимірюється не стільки збільшенням у його методичному арсеналі кількості активних методів навчання, скільки зміною його особистісно-професійних орієнтирів, глибиною усвідомлення нової філософії його діяльності. Для того, щоб зрушення в цьому напрямі почалися, мають працювати три механізми: методична підтримка тих викладачів, які є ініціаторами і лідерами інновацій; "інноваційний менеджмент" (адміністративна підтримка і цілеспрямована організація змін у діяльності вищого навчального закладу); організація принципово іншого способу підготовки фахівців – викладачів вищої школи [11].

Важливим чинником інтеграції вищої освіти України у європейський освітній простір є формування у молодого покоління українців європейських за своєю природою та демократичних за своєю сутністю ціннісних орієнтацій, пріоритетними серед яких є гуманізм, особиста й академічна свобода, права людини, правосвідомість, толерантність. Провідну роль у цьому має відіграти забезпечення академічної свободи, реалізація університетської автономії, розвиток інституційної демократії, які стануть для студентської молоді джерелом практичного досвіду демократичного врядування, захисту громадянських прав і свобод. Демократичний навчальний заклад характеризується системою істотних ознак, які відрізняють його від авторитарного і через відповідні механізми забезпечують реальний демократизм в усіх його сферах. До таких ознак, зокрема, належать: наявність механізму правового захисту усіх суб'єктів навчально-виховного процесу та їх юридична навченість; відкритість і прозорість навчальної установи, свобода слова і запитань; громадський компонент в управлінні, повноцінне виконання студентами своїх самоврядних функцій; гуманізація суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин; адаптованість навчальних технологій до реальних потреб студентів у здобутті якісної освіти. Демократичність університету не вимірюється окремими демократичними новаціями. Це не данина моді, а спосіб життя, який формується всіма демократично спрямованими педагогами і керівниками навчального закладу, щоб студенти за найбільш сприятливих умов виховувалися вільними громадянами своєї держави і забезпечили у майбутньому поглиблення і необоротність у ній демократичних перетворень.

Отже, приєднання України до Болонського процесу вимагає запровадження інновацій в освітній діяльності, які означають насамперед зміну освітньої парадигми, перехід від "парадигми викладання" до "парадигми навчання" і подальше проектування освітнього середовища відповідно до вимог європейської (кредитно-модульної) системи навчання. Основою розбудови концепції інноваційного навчання має стати орієнтація на вільний особистісний розвиток суб'єктів освітньої діяльності за рахунок організації їх конструктивної взаємодії у різноманітних формах. Це вимагає зміни не тільки у формах і методах роботи, але й насамперед у свідомості і мисленні викладача. Він сам повинен

стати соціально орієнтованим, готовим до конструктивного діалогу зі студентами та колегами, демонстрації та оновлення свого професійного досвіду.

Аналіз тенденцій розвитку вищої школи в Україні доводить, що її входження в європейський освітній простір означає сьогодні головним чином запровадження формальних елементів кредитно-модульної системи організації навчального процесу (кредити, модулі, рейтингова система оцінювання, єдиний додаток до диплома тощо), яке до того ж суперечить чинній нормативно-правовій базі освіти. Філософія освіти, а, отже, і зміст світньої діяльності поки що не зазнали інноваційних змін. Суттєво гальмують формування "болонської моделі" вищої освіти проблеми соціально-економічного розвитку України і зумовлена ними специфіка національного ринку праці, повільні темпи демократизації вищої школи.

Література

1. Вища освіта України і Болонський процес: Навч. посіб. / За ред. В.Г.Кременя. – Тернопіль, 2004; Журавський В.С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К., 2003; Кредитно-модульна система підготовки фахівців у контексті Болонської декларації: Матеріали науково-практичного семінару, Львів, 21–23 листопада 2003 р. – Львів, 2003; Реалізація принципів і завдань Болонського процесу в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції 31 березня – 01 квітня 2005. – Львів, 2005; Сікорський П.І. Кредитно-модульна технологія навчання: Навч. посіб. – К., 2004; Товажнянський Л.Л., Сокол Є.І., Клименко Б.В. Болонський процес: цикли, ступені, кредити. – Харків, 2004; та ін.
2. Bologna Process Between Prague and Berlin // Report to the Ministers of Education of the signatory countries. – Berlin, 2003. – September. – P. 7, 11.
3. Беззуб'як М.Й. Політичні загрози Болонського процесу // Гуманітарні науки. – 2005. – №2. – С. 97.
4. Realising the European Higher Education Area // Communique of the Conference of Ministers responsible for Higher Education. – Berlin, 2003. – 19 September.
5. Інновації у вищій освіті: Матеріали першої міжнародної конференції, Київ, 16–19 травня 2003 р. – Ніжин, 2004. – С. 144.
6. Barr, R. & Tagg, J. From Teaching to Learning – a New Paradigm for Undergraduate Education, Change. – 1995. – November-December. – P. 13–25.
7. Сікорський П.І. Кредитно-модульна технологія навчання: Навч. посіб. – К., 2004. – С. 81.

8. Там само. – С. 10–11.

9. Сорокина Н.Д. Инновационное обучение: сущность и содержание // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. – 2002. – №4. – С. 159–167.

10. Інновації у вищій освіті: Матеріали першої міжнародної конференції, Київ, 16–19 травня 2003 р. – Ніжин, 2004. – С. 145.

11. Кирилук Л.Г. Изменение деятельности преподавателя вуза: необходимость и реалии // Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному учению: Материалы второй международной научно-практической конференции, Минск, 1–3 марта 2001 г. / БГУ. ЦПРО. – Мн., 2002. – С. 70–82.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Р.А.Дудка

Духовне життя Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька у др. пол. XIX – на поч. XX ст.

Сучасне студентство є надзвичайно мобільним, динамічним, політично активним, але, на жаль, у багатьох випадках позбавленим духовності. Тому так гостро стоять перед молоддю проблеми наркоманії, СНІДу, алкоголізму тощо. Історикам, як нікому, відомі приклади минулого, які є зразками високої духовності, так необхідні сучасній молоді для наслідування. Ось і в історії нашого інституту є давні зразки виховання духовності та моральності студентства др. пол. XIX ст.

Окремого дослідження з даної теми немає. Проте широко досліджували історію нашого вузу, а відтак і життя студентства, наші колеги Г.В.Самойленко та О.Г.Самойленко, які опублікували ряд узагальнюючих фундаментальних праць [1]. Певні розвідки з цього питання були нещодавно опубліковані у журналі "Ніжинська старовина": це стаття І.Костенка "Інститутська Свято-Олександрівська церква в Ніжині" та стаття В.Ємельянова "Інститутські законовчителі поч. XX ст.: з хрестом і вірою в політичних бурях" [2]. В останній мова іде про революційні події 1905 р., які вплинули на релігійні настрої студентів, що почали рідше відвідувати церкву, але, на думку автора, це не мало під собою політичного підґрунтя. Автор зупиняється на двох постатях законовчителів: О.Лобачевському та М.Боголюбову.

Детальніше хотілося б зупинитися на внеску в духовне виховання студентства та служінні Богу Андрія Федоровича Хойнацького, протоієрея, магістра богослов'я, першого законовчителя Ніжинського історико-філологічного інституту і гімназії при інституті. Він був сином священика з містечка Полоного Волинської губернії. Народився 4 липня 1837 р. Пізніше закінчив Волинську духовну семінарію, у 1863 р. Київську духовну академію. Спочатку працював учителем у Волинській духовній

семінарії, там отримав ступінь магістра богослов'я, а також звання професора. Андрій Федорович досліджував історію давніх святинь Волині та історію Почаївської лаври і опублікував ряд праць [3]. Від імператриці Марії Олександрівни отримав золотий перстень та історичну ікону угодників Волинських у пам'ять про чудесне спасіння життя імператора в Парижі 25 травня 1867 р.

У жовтні 1871 р. його призначили законовчителем лицю князя Безбородька та настоятелем лицейської церкви. З перетворенням у 1875 р. лицю у інститут був призначений законовчителем інституту [4], з 1884 р – законовчитель Ніжинської жіночої гімназії І.Кушакевича.

Отож, 14 вересня 1875 р. у м.Ніжин замість юридичного лицю було відкрито Історико-філологічний інститут ім. кн. Безбородька, ініціатива організації якого належала міністру освіти Д.А.Толстому. Під час урочистого відкриття інституту він наголошував, на тому, "какую великую услугу способно оказать не только обществу и государству, но также и церкви то серьезное классическое образование, какое будет давать своим воспитанникам институт". Після святкової літургії був здійснений водосвятний молебень і освячена ікона "Спасителя", яку подарував інституту законовчитель А.Хойнацький, та здійснено хід із хрестом і освячено водою всі приміщення інституту. Потім він знову піднявся на кафедру і виголосив коротку промову про те, що "едина есть вечная Истина и Жизнь, Бог Слово, и что тот, кто сам хранит Слово Божие и малых сих научает тому, великим наречется в Царствии Небесном, а кто разорит Слово Божие и тому же малых научит, малым наречется в Царствии Небесном" [5], та побажав всім, щоб Бог благословив їх діяльність у новому інституті і сподобив їх великими наректись у Царстві Божім.

Далі був чай у директора, після якого всі пішли в актовий зал. Прозвучав виступ помічника попечителя, у якому зокрема лунали такі слова: "Но одних трудов недостаточно, чтобы исполнить задачу – быть проводником истинных знаний: для этого нужно прежде всего неослабно иметь ввиду конечную цель всех человеческих знаний – утверждение в народе истинного богопознания и укоренения в нем чувства нравственного и гражданского долга" [6]. Ось які високі загальні завдання стояли перед викладачами, студентами та випускниками інституту.

У правилах для студентів інституту, затверджених 10 квітня 1876 р., можна прочитати. Таке переднє слово: "Студенты

Историко-филологического института князя Безбородко, свободно предназначая себя к высокому званию педагогов, должны прежде воспитать самих себя так, чтобы впоследствии собственным примером иметь доброе влияние на тех, кто будет вверен их педагогическим заботам". Далі у правилах першого розряду студенти зобов'язувалися після закінчення цього навчального закладу прослужити не менше 6 років у відомстві Міністерства народної освіти.

Студенти повинні слухатись керівництво інституту і дотримуватись як в інституті, так і поза ним правил для студентів.

У правилах другого розряду, які стосуються моральних обов'язків студентів, робився наголос на наступному: "Студенты Историко-филологического института кн.Безбородко должны исполнять христианские обязанности. Институт требует, чтобы студенты: во-первых, ежегодно были у исповеди и святого причастия; во-вторых, чтобы в воскресные и праздничные дни, в которые студенты увольняются от классных занятий, присутствовали при Божественной литургии; в-третьих, чтобы ежедневно являлись к утренней молитве в 7,5 часов" [7].

У примітці зазначалося, що читання вранішніх і вечірніх молитов, а також молитов перед обідом і після здійснюється студентами по черзі. Читання молитов починається не раніше приходу наставника до їдальні. До закінчення молитви після вечері чи обіду студентам забороняється виходити без особливого дозволу. Таким чином, у ті далекі часи релігійне виховання стояло на першому місці.

Крім того, в інституті і поза ним студенти повинні вести себе пристойно, дотримуватися гідного зовнішнього вигляду і поведінки, в тому числі бути вічливими не лише між собою, а при зустрічі з начальством інституту чи наставниками повинні були поклонитися.

Режим дня у них був таким:

7.00 – підйом.

7.30 – ранкова молитва і чай.

8.30 – 14.00 – лекції.

14.00 – обід.

16.00 – 17.00 (18.00) – додаткові лекції.

18.00 – чай.

21.30 – вечірня молитва і вечеря.

22.00 – відкривалися спальні.

23.00 – всі студенти лягали спати.

Отож, не дивно, що вони ставали висококваліфікованими фахівцями, адже більшість часу витрачали на професійну підготовку та обов'язкові духовні молитви.

У громадських місцях студентам заборонялося грати в будь-які ігри. Ні в камерах, ні в інших місцях інституту за жодних умов не дозволялося тримати зброю, порох, міцні напої, заборонені книги та гральні карти.

Крім того, студенти постійно турбувалися про чистоту тіла, а палити цигарки дозволялося лише у спеціально відведеному місці.

Виходити з інституту у будні дні дозволялось лише з 14 до 18 години, у святкові дні та у неділю виходити можна було після літургії і до 23 години.

Студенти не повинні були відвідувати такі заклади, де можуть легко принизити свою людську гідність, чого, на превеликий жаль, не можна сказати про сучасне студентство.

Лекції студенти відвідували обов'язково. За їхнім життям і виконанням правил повинні були стежити наставники. Їх обов'язком було намагатися за нагоди порадою або переконанням й особливо своїм особистим прикладом розвивати й укріплювати у студентів морально-християнські переконання, почуття боргу, честі, справедливості, законності, патріотизму і правильного розуміння важливості їх педагогічного покликання.

Студентам, крім фахових курсів, обов'язково читався курс богослов'я. Для студентів I та II курсів А.Хойнацький викладав богослов'я догматичне та моральне, у яких мова йшла про існуючі обов'язки християнина щодо Бога, ближнього та самого себе [8]. Пізніше, коли додалися старші курси, він читав лекції для студентів III курсу про освячення людини, Божу благодать та церковні таїнства, а для IV курсу – про останню долю світу та людини. Слухачам гімназії, що була при інституті, він читав закон Божий: "На I курсе введение в науку догматического богословия с указанием его источников; учение о Боге едином по существу, но троичном в лицах; о мире и человеке, о мироправлении, о мироправлении Божьем, о падении первых людей и его последствиях, о приготовительных действиях Божьих к искуплению человека. На 2-м курсе из догматического богословия – о лице Иисуса Христа и совершенном им деле искупления человека и Божьей благодати, святой церкви и таинствах, о последних судьбах мира и человека. Из нравственного богословия: общие сведения о

нравственном законе, добродетели и грехе, об основных обязанностях человека" [9]. Якщо поглянути на склад учнів гімназії за віросповіданням і станами, то такий підхід до читання Закону Божого цілком виправданий: у 1876 р. тут навчалися учні такого віросповідання

"Православного – 251
Римо-католицького – 17
Лютеранського – 4
Іудейського – 10
Єдиновірського – 1
Всього – 283
З дворян та чиновників – 156
Духовенства – 50
Міщан – 58
Селян – 16
Іноземців – 3" [10].

Студенти навчалися хорошему церковному співу під керівництвом А.В.Добіаша. Але іноді, з дозволу попечителя Київського навчального округу, для студентів інституту запрошували учителя танців, оскільки їм не викладався курс фізичної культури [11].

Про А.Хойнацького в інституті згадували: "Живая, подвижная натура. Он знал почти всех жителей города, их нужды и спешил со своим участием. Учредил благотворительное "Братство Божьей Матери, всех скорбящих радости".

Крім того, він був членом уїзного відділу училищної ради, завідувачим позабогослужбними співбесідами у місті та цензором цих співбесід.

Пізніше отець Андрій отримав звання члена Московського товариства любителів духовної просвіти, члена церковного археологічного товариства при Київській духовній академії та Історичного товариства імені Нестора-літописця. З-під його пера вийшло багато праць, які можна поділити на три групи: проповідницькі, літургійні та церковно-історичні. До першої групи належать такі твори: "Слово в день открытия историко-филологического института 14 сентября 1875 г.", "Речь по поводу покушения на жизнь Государя императора Александра Николаевича", "Слово по случаю открытия в Нежине памятника Николаю Гоголю 4 сентября 1881 г.", "Слово по случаю открытия Братства Божией Матери". До літургійних належать такі праці: "Практическое руководство для священнослужителей при совершении

треб церковных", "Акафист Божьей Матери Почаевской" та інші. З-поміж церковно-історичних можна виділити працю "Институтская Свято-Александровская церковь в г.Нежине", яка була опублікована в Чернігові у 1877 р.

Багато зусиль він доклав також для прикрашання та поліпшення інститутської церкви, історію якої він написав.

Було б цікаво познайомитися з історію цієї вже не існуючої святині. Вона була збудована під час царювання Олександра I і освячена 22 червня 1824 р. Від графа Олександра Григоровича Кушельова-Безбородька були прислані всі необхідні речі, ризниця, книги, навіть дзвін [12]. Він же запропонував присвятити церкву святому мученику Олександру Пресвітеру, а за храмовий день обрати 14 березня. Духовенство всього міста на чолі з архимандритом Ніжинського Благовіщенського монастиря Євгенієм здійснило освячення храму.

Цікавими є дані про кошти, які виділялися гімназії і затверджувались Олександром I. Із них можна побачити, що заробітна плата професорів і законовчителя була однаковою – по 2 тис. крб. На будинок, прислугу й утримання церкви окремо виділялося ще 6 тис. 395 крб. [13]

На жаль, у 1836 р. в інституті сталася пожежа, тоді згорів південний флігель, але сама церква не постраждала. Настоятелем церкви на той час був Іоан Мерцалов. Доки йшов ремонт, служби не було. За пропозицією директора ліцею Х.Екіблада у 1844 р. почалося розширення церкви.

У 1867 р. в церкві була поставлена одна з кращих ікон – Великого О.Невського, зроблена руками працівників і вихованців ліцею в пам'ять про чудесне спасіння життя імператора Олександра Миколайовича.

А 1870 р. після ремонту підлоги церква була освячена вдруге. У 1872 р. зусиллями жіночого монастиря і наставниці ігумені Смарагди було поновлено ризницю. Тоді ж ніжинських золотих справ майстер Г.Нефедов передав церкві святкове Євангеліє. З фізичного кабінету інституту, з картинного фонду перенесли сюди 26 ікон, у тому числі "Спасителя" Ломбарської школи Ганнібала Караччі, "Спасителя на хресті" Венеціанської школи Тінторетто, "Спаситель і Богоматір" XII ст. та інші [14]. Загалом у церкві було більше 30 ікон. Особливою шаную користувалася ікона "Святі Кирило і Мефодій", взята в золоту раму, яку подарував колишній стипендіат Кирило-Мефодіївського братства

у Санкт-Петербурзькому університеті І.Н.Михайлівський. Особливу мистецьку вартість мала ікона "Спаситель вручає ключі апостолу Петру" школи Миколи Пусена. Про це детально розповідає А.Хойнацький у першій главі своєї праці.

У другій главі він перераховує всіх настоятелів церков та подає їх короткі біографічні дані. Так, першим настоятелем був Павло Волинський (1824–1829), потім – Іоан Мерцалов (1829–1860). Антоній Гораїн був настоятелем лише один рік – 1861, тому що помер від туберкульозу. Наступним був Петро Смирнов (1861–1862), потім протоієрей З.Моргунов (1862–1870) і А.Хойнацький (з 1871 р.). У третій главі подано детальний зовнішній вигляд церкви.

Як уже зазначалося, А.Хойнацький турбувався про прикрашання церкви та придбання культових речей. Наприклад, було придбано нову плащаницю за 15 крб. сріблом [15]. Прихожани також виявляли бажання зробити пожертвування церкві. Так, вдова Є.М.Білоброва подарувала кіот ікони Божої Матері Почаївської за 100 крб. У 1878 р., також вона виявила бажання замінити старий іконостас на новий вартістю 650 крб. [16] В архіві є документ, що підтверджує придбання напрестольного хреста зі срібла з позолотою, чеканними образами і гравюрою вартістю 160 крб. тощо.

Тут, у церкві, відзначали всі урочистості: день заснування гімназії, зміну статусу закладу, храмові свята. Тут проходили щорічні поминальні відправи за засновниками графом І.А.Безбородьком та О.Г.Кушельовим-Безбородько, а також померлими професорами і студентами [17].

Помер А.Хойнацький 27 серпня 1888 р., встигнувши чимало зробити для нашого міста, вузу і виховання студентства.

15 березня 1889 р. законовчителем у Ніжин призначили Светлова Павла Яковича, а 23 квітня цього ж року він був рукопокладений у священика при інститутській церкві [18]. Павло Якович був сином священика з Рязанської губернії. Народився він у 1861 р. У 1882 р. закінчив Московську духовну академію. Після Ніжина у 1897 р. переїхав до Києва, де став професором богослов'я в університеті святого Володимира. За 15 років надрукував більше 70 праць у "Православном обозрени", "Трудах Киевской духовной академии", "Душеполезном чтении", "Богословском вестнике" та інших виданнях. Статті, в основному, були присвячені богословській тематиці та біблійній історії. Також

є промови з приводу особливих випадків: "О самоубийстве" (у зв'язку з самогубством студента), "О религиозно-нравственных основах русской государственной и общественной жизни", "О темных и светлых сторонах поэзии Пушкина", "Христос распятый – сила Божия и Божия премудрость". У Києві в 1900 р. був опублікований його "Курс апологетического богословия". Залишається лише жалкувати, що у нашому вузі він затримався ненадовго.

У 1882 р. в інституті було відкрито історичне відділення, де працювали такі талановиті вчені, як М.Арістов, П.Люперольський, Г.Зенгер, В.Ляскоронський та ін. Вони читали різні курси зі всесвітньої історії та історії Росії, проте цікавилися вони також і історією релігії. Студенти вузу мали можливість знайомитися з їхніми працями. Так, Микола Якович Арістов досліджував історію церковного розколу, старообрядництво тощо. З-під його пера вийшли праці "О сибирских раскольниках" (1877), "Невольное и неохотное пострижение в монашество у наших предков" (1878) та інші.

Відомий російський славіст Михайло Несторович Сперанський у 1895 р. в МДУ захистив магістерську дисертацію "Славянские апокрифические Евангелия", після чого був обраний професором Ніжинського історико-філологічного інституту. В подальшому він продовжив роботу над цією темою. Так, у 1900 р. в журналі "Русский филологический вестник" (№1–2) було опубліковано серію його статей "К истории славянского перевода Евангелия".

Лілеев Михайло Іванович був сином священика. Народився він у 1849 р. в Ярославській губернії. Закінчив Київську духовну академію. З 1874 р. був викладачем Чернігівської духовної семінарії, а з 17 листопада 1878 р. – викладач педагогіки та історії у Ніжинському історико-філологічному інституті. У 1895 р. в університеті Володимира захистив дисертацію на тему: "Из истории раскола в Вятке и в Стародубе XVII–XVIII вв.". Був членом правління інституту з 30 вересня 1892 р. по 28 квітня 1899 р. На релігійну тематику відома його робота "К вопросу об имени Нежинского святителя" (Киевская старина. – 1886. – Август).

Микола Михайлович Боголюбов народився у 1872 р. в Нижньогородській губернії в сім'ї священика. Після закінчення Московської духовної академії у 1900 р. захистив дисертацію "Теїзм и пантеїзм", здобувши ступінь магістра богослов'я. З 1909 р. працював у Ніжинському інституті законовчителем [19]. Відомі його 13 праць. Найцікавіші – "Кризис мифологического сознания в

Индии и древней Греции" (1912), "Понятие о религии" (1900), "Из истории души ищущаго человека" та інші.

Павло Васильович Тихомиров, син священика Тульської губернії, народився у 1868 р. Закінчив Московську духовну академію. Пізніше прослухав у МДУ курси фізики, хімії, анатомії, зоології та інших наук, необхідних при вивченні філософії. Він працював на стику філософії та релігії. У 1894–1895 рр. працював у Московській духовній академії на кафедрі єврейської мови та біблійної археології, а у 1897 р. був переведений на кафедру філософії, де працював до 1906 р. У 1903 р. захистив дисертацію "Пророк Малахия. Исследование", отримав ступінь магістра богослов'я і був обраний екстраординарним професором. У 1903–1904 рр. був у відрядженні у Німеччині. Там, у Берліні, Лейпцигу та інших містах ознайомлювався з викладанням філософії.

У 1906 р. його призначили екстраординарним професором на кафедру філософії Ніжинського історико-філологічного інституту. Читав логіку, психологію, історію філософії, педагогіку. Крім того, Павло Васильович був дійсним членом Московського психологічного товариства при МДУ, дійсним членом Кантівського товариства при університеті у Галлі, членом Московської комісії з влаштування публічних народних читань у м. Москва і дійсним членом Київського релігійно-філософського товариства. Автор 46 наукових праць. Найвідоміші з них – "Православная догматика и религиозно-философское умозрение" (1897), "Имманентная критика рационального богословия" (1898), "Каноническое достоинство реформы Петра Великого по церковному управлению" (1904), "Пророк Малахия. Исследование" (1903) Проте ми не можемо сьогодні знайти у фондах нашої бібліотеки жодної з них.

Цей стислий перелік засвідчує, яку велику увагу у Ніжинській вищій школі приділяли духовному формуванню студентів, переко­нує нас у необхідності відродження забутих традицій.

Література

1. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа. Сторінки історії. – Ніжин, 2005 та ін.
2. Костенко І. Інститутська Свято-Олександрівська церква в Ніжині; Ємельянов В. Інститутські законовчителі поч. XX ст.: з хрестом і вірою в політичних бурях // Ніжинська старовина. – 2006. – №2(5) – С. 14–17.
3. Хойнацкий А. Серебряная одежда на главном престоле Успенской соборной церкви в Почаевской лавре // Церковный вестник. – №4.

4. ВЧОАН, ф. 1105, оп. 1, сп. 10, арк. 1.
5. Торжественный акт открытия в Нежине Историко-филологического института князя Безбородко 14 сентября 1875 г. // Известия Историко-филологического института кн.Безбородко в Нежине за 1877. – С. 4.
6. Там само. – С. 5.
7. Там само. – С. 50.
8. ВЧОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 69, арк. 1.
9. Отчет о деятельности Института за 1877–1878 у.г. // Известия Историко-филологического института кн.Безбородко в Нежине за 1879 г. – Т. 3. – С. 2.
10. Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1878 г. – С. 69.
11. Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1877 г. – С. 77.
12. Хойнацкий А.Ф. Институтская Свято-Александровская церковь в г.Нежине. – Чернигов, 1877. – С. 9.
13. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 25.
14. Хойнацкий А.Ф. Институтская Свято-Александровская церковь в г.Нежине. – Чернигов, 1877. – С. 22.
15. ВЧОАН, ф. 1105, оп. 2, спр. 81, арк. 3.
16. Там само, спр. 87, арк. 1–7.
17. Костенко І. Інститутська Свято-Олександрівська церква в Ніжині // Ніжинська старовина. – 2005. – №1(4). – С. 102–104.
18. Преподаватели и воспитанники. – Ніжин, 1900. – С. 54–56.
19. Преподаватели и воспитанники. – Ніжин, 1913. – С. 4.

А.А.Карский

Переписка профессора Р.Ф.Брандта со студентом Евфимием Карским

В Петербургском филиале Архива РАН в фонде академика Е.Ф.Карского хранятся 34 письма известного филолога-слависта Романа Федоровича Брандта [1]. Долгие годы ученых связывали дружеские отношения.

Интересно проследить, как начиналась их переписка.

Лето 1884 года. Студент Евфимий Карский после успешной сдачи экзаменов за III курс Нежинского историко-филологического института находится на каникулах в селе Берёзовец Новгородского уезда Минской губернии. Он гостит у родителей, его отец в то время исполнял должность псаломщика в местной

Свято-Троицкой церкви, и совсем скоро, 29 июня, он будет "рукоположен во диакона на псаломщицком окладе" [2]. Тем летом Евфимий Карский заканчивал подготовку к публикации песен, собранных им за последние годы в этом селе. Работа была очень кропотливой, поскольку молодой собиратель фольклора поставил себе задачу максимально точно передать на письме звучание белорусской речи. Приходилось проверять и перепроверять каждое слово, каждое ударение, каждый звук. Пройдет совсем немного времени – и этот его труд принесет замечательные результаты: записанные им белорусские песни будут опубликованы в ведущем научном журнале [3], а осмысленная систематизация всего многообразия звуков и форм белорусской речи послужит основой для его сочинения, представленного по окончании выпускного IV курса [4].

Эта студенческая работа, после опубликования вызовет заслуженный резонанс в научном мире.

В середине июня Евфимий Карский получил письмо следующего содержания (публикуется впервые с сохранением длины строк и особенностей орфографии):

"Нѣжин 10 Юня 1884 г.

Любезный Ефим Фёдорович!

Обращаюсь к Вам с просьбою. Будьте так добры просмотрѣть и поправить прилагаемый список бѣлорусских слов, как относительно ударений, так и относительно форм: это тѣ слова из Морфологіи Миклошича насчѣт которых у меня явились тѣ или другія сомнѣнія.

Прошу не оставить ответом; дѣло впрочем не очень спѣшное, т. к. Сербскій отдѣл, за которым слѣдует Малорусскій только что начал печатаніем.

Ваш Р.Брандт" [5].

Несколько слов об авторе письма.

Брандт Роман Федорович (4(16).XII.1853, Петербург – 2.III.1920, Москва) – славяновед, языковед, историк литературы, педагог, поэт (псевдоним – Орест Головнин). Родился в семье известного зоолога академика Ф.Ф.Брандта. Среднее образование получил в 4-й Петербургской (Ларинской) гимназии, высшее – в Петербургском историко-филологическом институте и

Петербургском университете на историко-филологическом факультете, где изучал славянские языки и литературы. По окончании университета в 1875 г. был оставлен на кафедре славянской филологии, в течение двух лет под руководством И.И.Срезневского и В.И.Ламанского готовился к профессорскому званию. Значительную часть этого времени провел в Лейпциге, занимаясь под руководством А.Лескина, Г.Остгофа, что оказало влияние на всю его дальнейшую деятельность. После магистерского экзамена в 1877 г. был назначен и.д. экстраординарного профессора в Нежинский историко-филологический институт князя Безбородко. В 1881 г. в Петербургском университете защитил магистерскую диссертацию "Начертание славянской акцентологии"; таким образом, он по праву может считаться одним из первых, кто занялся новой областью славянского языкознания – учением об ударении и долготе гласных. В том же году, 19 октября, Р.Ф.Брандт был утвержден в занимаемой должности, а в следующем году – утвержден ординарным профессором. С 1883 по 1886 г. он был ученым секретарем института. В 1886 г. в Петербургском университете защитил докторскую диссертацию "Грамматические заметки", после чего перешел на кафедру славянской филологии в Московский университет [6; 7].

Знакомство Е.Ф.Карского с Р.Ф.Брандтом произошло в 1881 г., когда только что зачисленный в институт первокурсник начал слушать лекции молодого профессора. "По Славяно-русской филологии на I-м курсе проф. **Брандтом**, при 2 лекциях в неделю, прочитано введение в языковедение и сравнительная фонетика церковнославянского языка" [8]. В том же учебном году студент Евфимий Карский написал свою первую курсовую работу "Объяснение 3-й главы Евангелия от Иоанна по Остромировскому списку", видимо, по совету Р.Ф.Брандта и под его руководством [9].

В следующем учебном году "по Славяно-русской филологии... II курсу... профессор **Брандт** читал сравнительную морфологию староцерковного языка" [10]. И опять под руководством профессора Р.Ф.Брандта студентом Карским была написана курсовая работа [11]. "Из представленных, согласно установленному порядку, студентами гг. профессорам и преподавателям сочинений... лучшие, удостоенные с утверждения Конференции похвального отзыва были следующие: сочинение студента II

курса Евфимия *Карского* "Особенности правописания и языка Супрасльской рукописи..." [12].

В 1883–1884 учебном году "по Славяно-русской филологии проф. *Р.Ф.Брандт* студентам III-го курса славяно-русского и классического отделений, при 2 недельных лекциях, изложил сравнительно-историческую фонетику русского языка, а из морфологии – учение о склонении существительных" [13].

Таким образом, можно сказать, что студент Евфимий Карский в процессе обучения в институте постоянно общался с профессором Р.Ф.Брандтом. Не подлежит никакому сомнению, что именно молодой профессор первый поддержал намерение Карского посвятить себя изучению памятников письменности и живого разговорного языка родной Беларуси. Вообще, как видно из письма, к лету 1884 г. студент Карский становится для профессора авторитетным экспертом в вопросах белорусского языка.

Речь в исследуемом письме идет вот о чем. В 1882 г. однокурсник Е.Карского, выпускник Нежинской гимназии Николай Шляков взялся переводить с немецкого изданный в Австро-Венгрии капитальный четырехтомный труд словенского языковеда Франца Миклошича под названием "Сравнительная морфология славянских языков". Этот перевод, начиная с 1884 г., по частям печатался в институтских "Известиях" и одновременно отдельными выпусками издавался в Москве. Редактировал перевод профессор Брандт, он же написал предисловие и многочисленные примечания.

Как видно из письма, летом 1884 г. уже началось печатание второго выпуска, включавшего новословенский, болгарский и сербский языки. Выпуск этот увидит свет в следующем году [14]. Следовательно, на очереди был третий выпуск, включавший украинский, белорусский и русский языки, причем первые два Ф.Миклошич совершенно произвольно объединил в один – малорусский. Р.Ф.Брандт по этому поводу заметил в примечании к главе V "Малорусский язык": "...я никак не могу согласиться отнести к Малороссам и Белоруссов, как делает М... следует прямо делить русскую речь на 3 отдела..." [15].

Разумеется, молодой белорусовед, студент Е.Карский целиком поддерживал в этом вопросе своего профессора. Становилось ясно, что редактору выпуска предстоит своими примечаниями и пометками вносить в работу переводчика (а следовательно, мэтра славянского языкознания) существенные уточнения и

поправки. Мало того, что украинские и белорусские слова были перемешаны, очень часто они передавались на письме с искажениями и неточностями. К тому же, в тексте первоисточника было множество опечаток. Видимо, перед каникулами Р.Ф.Брандт и Е.Ф.Карский обсудили возникшие проблемы, и студент оставил профессору свой летний адрес для того, чтобы к нему можно было в любой момент обратиться за консультацией.

К приведенному в начале статьи письму, очевидно, было приложение, включавшее в себя 70 вопросов. Этот список белорусских слов, которые следовало уточнить, пока не обнаружен. Но о нём и, главное, о содержании ответа можно составить точное представление, поскольку черновик ответа находится на тех же листах. Это очень интересная особенность данного и последовавшего за ним писем: Евфимий Карский начинал отвечать сразу же, используя каждый свободный клочок бумаги.

Вот текст, написанный его рукой непосредственно под подписью Р.Брандта [16]:

"Просматривая указанные Вами слова, я старался проверить их беседой с нашими крестьянами, т.к. я боялся, ч. литературная речь может отклонить меня от ясного представления духа речи белорусской".

Эта фраза возникла, видимо, уже после того, как появились начальные строки (они следуют ниже):

"Многоуважаемый Роман Фёдорович!

С большою готовностію (над строкой приписано: и возможною аккуратностію) исполняю Вашу просьбу.

1) У нас г̃рят за́муж аддава́ц; 2) синтаксис совершенно верен, но т́ри гроша́, два́ двора́ у нас нельзя услышать. Вообще 2, 3 в бел. с большо́ею охото́ю сочиняются с двойственным ж. р.: дз'в'а́ наз'а́, т́ри б'адз'а́ (Сборн. Дмитриева стр.77), но т̃ко д'зв'а́ рукі..." [17].

И далее до конца страницы, на обороте и по всему второму листу следуют подробные ответы на вопросы Брандта по 70-й включительно. Любопытно, что ни в тексте профессора, ни в ответе его корреспондента не используется в твердых окончаниях буква **ь** (ерь), а также вместо **Ф** оба они пишут **Ф**.

Спустя примерно полтора месяца Евфимий Карский получил второе письмо. Привожу из него начальные строки (публикуются впервые).

"Нежин 25 Июля

Любезный Евфимий Федорович!

Искренне благодарен Вам за Ваши обстоятельные сообщения.

Побеспокою Вас еще несколькими вопросами, отчасти пропущенными в моем первом письме, отчасти возбуждающими сомнение и после Ваших разъяснений.

Миклошич приводит белорус форму трёх (trjoh) от числительного 3. Неужели это верно, и не нужно трох?.." [18].

Приложения к этому письму нет, все вопросы (а их 8) следуют в тексте подряд без нумерации. После подписи есть приписка:

"По моим сведениям у белорусов не существует безударного е, и вместо него всегда являются и или а; но по вашим наблюдениям это, повидимому, оказалось неверным?" [19].

Черновик своего ответа Евфимий Карский, как и в предыдущем случае, начал писать сразу же, на сей раз на втором листе полученного письма, затем перешел на его обратную сторону.

Вот начало ответа:

"Многоуважаемый Р.Ф.

Получил Ваше письмо, спешу вам ответить на него – дополнить написанное мною в прежнем.

У нас м. слышать т̃ко трох (р- м. п.). Форму для трёх М-чъ написал руководясь неверной орфографией источников, (т.к. и у Шейна № 91 трёхъ окунеу) писанных в угоду грамматике, тем >, ч. белорус иначе и не произнесет трёх к̃к т̃ко трох..." [20].

В прошедшие после первого письма недели Евфимий Карский, видимо, неоднократно мысленно возвращался к вопросам профессора, находил уточнения к своим ответам, новые примеры. Всем этим хотелось поделиться, но уже была исписана последняя страница. Тогда пришлось перейти на первый лист, где вверху, над датой, оказалось немного свободного места:

"Еще я дополню кое-что к прежнему письму..." [21].

Но материал переполнял, строки ответа пошли уже поверх приветствия, затем напоззли на первый абзац, после чего по правому полю спустились вниз, где и можно прочесть окончание:

"P.S. Если будете еще писать письма, то высылайте из Нежина не позже 8 Августа, т.к. в противном случае я Вашего письма могу не получить. 22 Августа я буду в Нежине" [22].

Однако, поскольку ответы были исчерпывающими, третьего письма от Р.Ф.Брандта тем летом не последовало.

В своих ответах Е.Карский стремился максимально точно передать звучание слов белорусского языка. Для этого он всюду ставит ударения, часто, чтобы выделить отдельные слоги, использует апострофы, подчеркивания. Обращает на себя внимание, что студент уже свободно пользуется всем арсеналом языковедов. Для передачи некоторых звуков он активно использует буквы *ă, j, ŷ*. Например, в черновике ответа на первое письмо пишет: "...60) *отпёрла с е, а не jo, впрочем обычно отчиніла*" [23]. В ответе на второе письмо: "...11) *у нас т̃ко ŷ пол'и, также везде у Шейна. Но в сборнике Яна Чечота... видим ŷ полю*" [24].

Как видим, он не только уточняет звучание тех или иных слов, но и сообщает об их распространенности, указывает наиболее употребительные слова и формы падежей. Причем Евфимий Карский опирается не только на собственные наблюдения, но и на все известные ему источники – словарь Носовича [25], сборники Чечота [26], Дмитриева [27], Шейна [28]. Как выясняется, к лету 1884 г. он ознакомился уже практически со всей литературой, касавшейся живой белорусской речи. Более того, все перечисленные книги, очевидно, находились тогда при нем, он ими, несомненно, постоянно пользовался при подготовке своей фольклорной публикации. При этом он отчетливо видит в изученных им трудах ошибки, неточности, спорные моменты. В частности, он предупреждает Р.Ф.Брандта:

"N В. Будьте осторожны, читая образцы склонений и спряжений у Шейна: они составлены по разговорам одной т̃ко Витебск. губ., где сильно великор. влияние; при том часто не отвечают данным самого сборника Шейна" [29].

Многие сведения, полученные от студента Е.Карского, профессор Брандт использовал при редактировании перевода, о чем счел необходимым печатно объявить: на первой же странице перевода главы V "Малорусский язык" в подстрочном примечании читаем: "...За оказанную мне, при проверке Малорусского отдела, обязательную помощь я должен благодарить преподавателя состоящей при Нежинском Институте Гимназии и наставника-руководителя студентов Ив. Аф. Сребницкого и Еф. Фед. Карского (в то время студента IV курса Института); первый, уроженец Полтавской губернии, служил мне экспертом

по малорусской речи; второй, уроженец Минской, – по белорусской. *Пр. ред.*" [30]. (Уважаемый профессор допустил ошибку: Е.Ф.Карский уроженец не Минской, а Гродненской губернии [31]).

В примечаниях к главе V ссылки на эксперта Карского встречаются постоянно, зачастую просто приводятся выдержки из его писем, причем, что любопытно, обозначается он по-разному: то просто К., то Г.К., то Г.К-ий, то, наконец, Е.Ф.К. Вот несколько примеров:

Только солдат-белорус, притом живший долго среди великороссов, может употребить подобную форму (К). *Пр. ред.* Стр. 356.

По сообщению Е.Ф.К., у них говорят сённи... *Пр. ред.* Стр. 358.

Инфинитивы на **ци**, по сообщению Г. К – го, во всех известных ему местах Белоруссии в большом ходу... *Пр. ред.* Стр. 372. [32]

Таких ссылок в главе около десяти. Встречаются, впрочем, и примечания, целиком основанные на ответах Е.Карского, но без его упоминания, например: "...Окончание **ом** в Минской губернии гораздо употребительнее, чем **ам**; там же существует и преобладает **ох** рядом с **ах**: **гаспадарох**. *Пр. ред.*" – стр. 349 [33]. После изучения сохранившихся в архиве листов можно с полной определенностью заключить, что этот текст основан на ответе студента Е.Карского на первое письмо [34] и последовавшем затем дополнении к нему [35].

Літэратура

1. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 14.
2. Минские Епархиальные Ведомости. – 1884. – №14. – 15 июля (часть официальная).
3. Белорусские песни с.Берёзовца, Новогрудского уезда. Минской губернии. // Русский Филологический Вестник. – 1884. – XII. – №3. – С. 124–135; 1885. – XIII. – №2. – С. 266–283 (продолжение).
4. Обзор звуков и форм белорусской речи // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1885–1886. – Т. X. – С. 1–170. Отдельное издание: Москва. Дата на обложке книги – 1885, дата на титульном листе – 1886. 8°. – 170 с.
5. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 14, лл. 1–2.
6. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь. – Минск, 1976. – Т. 1. – С. 38–42.
7. Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С. 83–84.
8. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1881–1882 учебный

год, читанный на акте 30 августа 1882 г. ученым секретарем Г.Э.Зенгером // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1883. – Т. VIII. – С. 7.

9. ПФА РАН, ф. 292, оп. 1. ед. хр. 22, л. 27–37.

10. Отчет о состоянии и деятельности историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1882–1883 учебный год, читанный на акте 30 августа 1883 г. ученым секретарем Р.Ф.Брандтом // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1884. – Т. IX. – С. 8.

11. ПФА РАН, ф. 292, оп. 1. ед. хр. 22.

12. Отчет о состоянии и деятельности историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1882–83 учебный год, читанный на акте 30 августа 1883 г. ученым секретарем Р.Ф.Брандтом. "Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине". – 1884. – Т. IX. – С. 11.

13. Отчет о состоянии и деятельности историко-филологического института Князя Безбородко за 1883/84 учебный год, читанный на акте 30 августа 1884 года ученым секретарем Р.Ф.Брандтом. – Там же. – С. 59.

14. Сравнительная морфология славянских языков. Сочинение Франца Миклошича. Перевел Николай Шляков под редакцией Романа Брандта. Выпуск II. Языки Словенский, Болгарский и Сербский. Москва. 1885 // Известий историко-филологического института князя Безбородко в Нежине 1884 г. – Т. IX (год издания – 1885).

15. Сравнительная морфология славянских языков. Сочинение Франца Миклошича. Перевел Николай Шляков под редакцией Романа Брандта. Выпуск III. Языки Малорусский и Русский. Москва. 1886 // Известий историко-филологического института князя Безбородко в Нежине". – 1885–1886 гг. (год издания – 1886). – Т. X. – С. 341.

16. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 14, л. 1.

17. Там же.

18. Там же, л. 3.

19. Там же, л. 4.

20. Там же.

21. Там же, л. 3.

22. Там же.

23. Там же, л. 2.

24. Там же, л. 3.

25. Словарь белорусского наречия. Составленный И.И.Носовичем. Издание Отделения Русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – СПб., 1870.

26. Яном Чечотом в период с 1837 по 1846 год изданы 6 сборников:

Piosnki wieśniacze znad Niemna. Wilno, 1837; Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1839; Piosnki wieśniacze znad Dźwiny.

Wilno, 1840; Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny z dołączeniem pierwotnych w mowie słowiano-krewickiej. Wilno, 1844; Piosnki wieśniacze znad Niemna, Dniepra i Dniestra. Wilno, 1845; Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idiotyzmy w mowie słowiano-krewickiej, spostrzeżeniami nad nią uczynionemi. Wilno, 1846. На какие именно сборники ссылается Е.Ф.Карский, предстоит выяснить в ходе дальнейших исследований.

27. Собрание песен, сказок, обрядов и обычаев крестьян Северо-Западного края. М.А.Дмитриева. – Вильна, 1869.

28. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями, с приложением объяснительного словаря и грамматических примечаний. Сборник П.В.Шейна, удостоенный малой золотой медали Императорского русского Географического Общества. – СПб., 1874.

29. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 14, л. 4.

30. Сравнительная морфология славянских языков. Сочинение Франца Миклошича. Перевел Николай Шляков под редакцией Романа Брандта. Выпуск III. Языки Малорусский и Русский. Москва. 1886 // "Известий Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине" // за 1885–1886 гг. (год издания – 1886). – Т. X. – С. 341.

31. Булахов М.Г. Евфимий Федорович Карский. Жизнь, научная и общественная деятельность. – Минск, 1981. – С. 11.

32. Сравнительная морфология славянских языков. Сочинение Франца Миклошича. Перевел Николай Шляков под редакцией Романа Брандта. Выпуск III. Языки Малорусский и Русский. Москва. 1886. "Известий Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине" за 1885–1886 гг. (год издания – 1886) – Т. X.

33. Там же.

34. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 14, л. 1.

35. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 14, л. 3.

Г.Ю.Баженова

Павло Ардашев як представник "російської школи" істориків нового часу Західної Європи

Нова історія країн Західної Європи як самостійна галузь дослідження виділилася в російській науці порівняно пізно. Лише починаючи з др. пол. XIX ст. активізується її всебічне вивчення. Це було пов'язано передусім із прогресивними реформами в галузі вищої освіти початку 60-х рр., які сприяли налагодженню контактів російських учених з європейським науковим світом.

Особливу увагу вони приділили дослідженню Великої французької революції та періоду, що їй передував. Як наслідок, сформувалася плеяда російських істориків нового часу, що отримала європейське визнання.

Насамперед, варто згадати "російську школу" істориків нового часу Західної Європи, до якої традиційно зараховують тих, чий праці були присвячені аграрній історії Франції. Термін "Ecole russe" уперше вжив Ж.Жорес у "Соціалістичній історії французької революції", маючи на увазі насамперед трьох видатних російських учених – М.Карєєва, І.Лучицького та М.Ковалевського [1]. Їхні роботи викликали значний інтерес у вітчизняних та зарубіжних науковців, спонукаючи останніх до розробки порушених ними проблем. До них можна віднести і професора Університету св. Володимира П.Ардашева (1865–1924), котрий зробив значний внесок у дослідження історії французької революції кін. XVIII ст. Ще за життя його творчість отримала визнання сучасників і широкий міжнародний резонанс, однак історіографічні дослідження радянської доби постать ученого обходили стороною. Причиною цього, на нашу думку, стала його громадсько-політична позиція. Саме тому вважаємо за доцільне дослідити життєвий шлях П.Ардашева та через його призму вивчити науковий доробок ученого.

Павло Миколайович Ардашев народився 22 листопада 1865 р. у сім'ї священика в с.Біляр Вятської губернії. Навчався в духовному училищі повітового міста Єлабуги, по закінченні курсу якого вступив до духовної семінарії в м.Уфа. В 1884 р. перейшов до Уфимської класичної гімназії, наступного року вступив на історико-філологічний факультет Московського університету. Він слухав загальну історію у проф. В.Гер'є, П.Виноградова, М.Кореліна, російську історію – у проф. В.Ключевського та П.Мілюкова. Зосередившись, головним чином, на вивченні загальної історії, П.Ардашев став постійним учасником історичних "семінарій" проф. В.Гер'є та П.Виноградова. Хист до науково-дослідницької роботи виявився у нього досить рано: за студентський твір "Листування Цицерона як джерело для історії Юлія Цезаря" він був нагороджений золотою медаллю.

Після закінчення університету в 1889 р. П.Ардашева залишили для підготовки до професорського звання на кафедрі загальної історії. В 1896 р. він отримав дозвіл на тривале закордонне відрядження, під час якого вивчав адміністративну та

економічну історію Франції за часів Людовика XVI [2]. Більшу частину часу, з лютого 1896 по червень 1898 рр., П.Ардашев присвятив вивченню "адміністративної серії" документів паризького Національного архіву, працював у Національній бібліотеці, зокрема у рукописному відділі, в архіві Міністерства закордонних справ. Однак через недостатню централізацію французьких архівів одних лише центральних архівів виявилось для П.Ардашева недостатньо, щоб скласти цілісне уявлення про предмет [3]. Тому він вдався до додаткових пошуків у низці провінційних ("департаментських") архівів: у Шалоні, Діжоні, Марселі, Монпельє, Тулузі, Рені, Сен-Бриє, Тарбі, По, Бурзі, Маконі, Фуа та Монде-Марсані [4].

Обов'язковим для "професорських стипендіатів" було подання до Міністерства народної освіти звітів. Під час свого перебування за кордоном вони мали ознайомитися з методикою викладання предмету їхньої спеціалізації в європейських університетах. Із звітів про наукові заняття П.Ардашева ми дізнаємося, що значну частину часу він присвятив ознайомленню з методикою викладання історії у вищих навчальних закладах Парижа: Практичній школі вищих наук, Вільній школі політичних наук та на словесному факультеті університету [5]. Він був особисто знайомий з такими французькими вченими, як А.Бретт, Е.Шампйон, Л.Леже [6], з якими продовжував підтримувати контакти після повернення до Росії.

Вочевидь закордонне стажування сприяло формуванню у П.Ардашева світогляду європейського вченого, а ознайомлення з методикою викладання історії в іноземних освітніх закладах допомогло накопичити значний викладацький досвід, що був використаний ним у майбутньому. Слід наголосити, що й особисте знайомство з провідними французькими істориками позитивно вплинуло на налагодження тісних наукових контактів між ученими в майбутньому. Кінець відрядження П.Ардашев провів у Лондоні, де в Британському музеї студіював літературу з теми магістерської дисертації. Головною ж причиною продовження закордонного відрядження стало запрошення розпочати викладання російської та французької мов сину Сіамського короля принцу Чакрабону, отримане від російського посольства в Парижі [7].

Після повернення із-за кордону в травні 1898 р. П.Ардашев закінчує опрацювання зібраного матеріалу, що друкується спочатку у вигляді окремих статей в "Журнале Міністерства Народ-

ного Просвещения" за 1898–1900 рр. Зазначимо, що ще 1897 р. В.Гер'є висунув наукову роботу свого учня на отримання престижної премії С.Соловйова, для написання якої відводився трирічний термін [8]. Вже 1900 р. виходить друком монографія "Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка" [9], що в жовтні того ж року одержала від Московського університету премію імені С.Соловйова (1400 руб.), а наступного місяця була представлена на історико-філологічному факультеті Московського університету як дисертація на ступінь магістра загальної історії. Цього ступеня автор був удостоєний після публічного диспуту, що відбувся 19 лютого 1901 р. [10].

Продовжуючи розробляти обрану тему, П.Ардашев у 1906 р. друкує другий том свого дослідження [11]. Цікава деталь: якщо за перший том йому присуджено ступінь магістра, то за другий він отримав у Київському університеті ступінь доктора загальної історії. Це була справді монументальна праця на 1400 сторінок, до яких слід додати третій том, в якому опубліковано мовою оригіналу майже 600 документів, що склали джерельну базу дослідження [12]. За всю працю Академія наук присудила авторові велику Макар'ївську премію [13]. Трилогія П.Ардашева отримала схвалення як у Росії, так і у Франції й Англії. На неї з'явилося близько 30 рецензій, серед них слід виділити рецензії французького історика Р.Дареста, проф.В.Гер'є та М.Карєєва. Р.Дарест писав тоді про книгу П.Ардашева: "Це найповніша робота, яка вийшла про означений предмет і за яку ми, французи, вдячні авторові" [14]. За французький переклад другого тому своєї монографії (видана в Парижі, 1909) автор одержав від Міністерства освіти, мистецтва та релігії Франції почесне звання "Officer de l'Instruction publique" (щось на кшталт "заслуженого діяча народної освіти") [15].

Як зазначалося вище, метою монографії П.Ардашева було вивчення адміністративного устрою дореволюційної Франції, тому він і зосередився на дослідженні питання провінційних інтендантів. Зауважимо, що своє походження *intendants des provinces* історично вели з посад королівських комісарів, що починаючи з XVI ст., посилалися в провінції з надзвичайними повноваженнями. Оскільки інтенданти ставали провідниками політики уряду на місцях, з часом вони відсторонили від влади традиційних генерал-губернаторів, посада яких перетворювалася лише на поважний титул без реальних функцій. Опрацювавши значний обсяг

адміністративного листування, П.Ардашев розглянув питання походження провінційного інтендантства, територіального устрою Франції, охарактеризував адміністративну та судову діяльність інтендантів, порівнявши її з іншими провінційними установами та посадовими особами. Результатом проведеного дослідження став висновок, що інтенданти не були маріонетками центрального уряду, а навпаки, часто грали активну й самостійну роль. Аналізуючи соціальне походження провінційних інтендантів, автор спростовує твердження про їхнє буржуазне походження й зараховує їх до лав "державного дворянства". Характеристика провінційного життя дала П.Ардашеву підстави не погодитися з думкою відомого французького історика й державного діяча пер. пол. XIX ст. А.Токвіля про те, що французька провінція доби старого порядку була мертвим тілом в адміністративному та культурному відношенні. Окрему увагу він присвятив проблемі становлення в управлінському середовищі типу "освіченої людини" та "освіченого адміністратора". Отже, автор доводить, що старий порядок за півтора століття свого існування не був чимось нерухомим та незмінним; усередині нього постійно щось змінювалося, здійснювалася "внутрішня еволюційна робота", яка особливо виявилася за часів Людовика XVI.

До цього монументального дослідження варто додати низку невеликих за обсягом нарисів, присвячених французькій адміністрації зазначеної доби, зокрема "Конец Лангдогского интендантства", "Французский bailli и его римские и византийские предки" тощо. Відзначимо, що вчений також обробив частину лекцій із всесвітньої історії професора Харківського університету М.Петрова, що були перевидані упродовж 1910–1913 рр. У співавторстві зі своїми учнями він видав "Хрестоматию по всеобщей истории" у двох частинах (К., 1914–1915). Крім того П.Ардашеву належить переклад відомої сатири Еразма Роттердамського "Похвальне слово Дурості" (з його передмовою, вступом та примітками), яка витримала три перевидання [16].

Паралельно з науковою (і також успішно) проходила педагогічна діяльність П.Ардашева. Наприкінці 1898 р. він прочитав дві пробні лекції на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, після чого був затверджений при ньому приват-доцентом на кафедрі загальної історії. В той же час, завдяки рекомендації проф.В.Васильєвського, молодий учений отримав запрошення прочитати курс новітньої історії Західної

Європи Великому Князеві Андрієві Володимировичу [17]. У січні 1899 р. П.Ардашев перейшов на посаду приват-доцента до Новоросійського університету, де протягом п'яти семестрів читав за дорученням факультету загальні й спеціальні курси зі стародавньої та нової історії.

У травні 1901 р. учений отримав за конкурсом кафедру загальної історії в Юр'ївському університеті, де, крім загальних і спеціальних курсів з нової історії, читав курси зі стародавньої історії та історії західноєвропейських літератур [18]. Один із слухачів його курсів пізніше згадував: "Можна думати, що тривале перебування у Франції вплинуло досить сильно на Ардашева. Автор цих рядків мав щастя прослухати у свого земляка-професора курс історії французької літератури. При цьому мені завжди уявлялося, що я слухаю французького вченого; завжди й скрізь блискучим, захоплюючим викладом своїх лекцій вирізняються саме французькі професори, і ця французька манера взагалі далека Юр'ївському університетові, де до самого останнього часу панує, за традицією, суто німецька манера викладання, що наближається до простого диктування лекцій, щоб слухач міг усе записати... І в усіх інших відношеннях професор Ардашев нагадував мені... швидше француза, аніж в'ятича. Крім того, він був співробітником французького журналу *Revue des Etudes franco-russes*" [19]. Додамо, що П.М.Ардашев друкував свої статті і в журналі "*Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*".

У травні 1902 р. Університетом св. Володимира в Києві було оголошено конкурс на заміщення вакантної кафедри загальної історії. Заявки про бажання взяти участь у конкурсі надійшли від ординарного проф. Ніжинського історико-філологічного інституту В.Піскорського, в.о.екстраординарного проф. Юр'ївського університету П.Ардашева та приват-доцента Московського університету, доктора загальної історії І.Іванова. Балотування всіх трьох конкурсантів показало, що саме за П.Ардашева проголосувала більшість (11 з 14 осіб) [20]. Отже, із серпня 1903 р. П.Ардашев зарахований до викладацького штату університету на кафедру загальної історії в званні в.о.екстраординарного професора, а з 1907 р. – ординарного професора [21]. П.Ардашев продовжив читати курси лекцій з історії Західної Європи в новий час, історії Франції у XVII та XVIII ст. Учений вів також практичні заняття із наказів третього стану 1789 р. на Вищих жіночих курсах та в університеті [22].

Визнанням наукових досягнень ученого стала його участь у двох міжнародних конгресах істориків у Берліні (1908) та Лондоні (1913), де він гідно представляв Університет св. Володимира [23]. Означені міжнародні форуми почали скликатися з 1900 р. і проводяться донині кожні п'ять років. Вони стали ґрунтом для інтернаціоналізації історичної науки, а участь у них – підставою для залучення до єдиного наукового простору, що, безумовно, сприяло налагодженню більш тісних контактів між ученими різних країн.

Для довершення портрета П.Ардашева зауважимо, що за поглядами він був консерватором, і це визначило його громадську діяльність. Напередодні Першої світової війни він був одним із керівників антиукраїнської організації "Клуб російських націоналістів" у Києві та активним прибічником прем'єр-міністра П.Столипіна. Н.Полонська-Василенко навіть пише, що П.Ардашев був членом чорносотенного "Союзу руського народу" і запеклим антисемітом. Тому з початком революційних подій 1917 р., проголошенням УНР та українізацією вищої школи він змушений був виїхати до Криму, де протягом п'яти років викладав у Таврійському університеті, згодом – у соціально-економічному інституті при Московському університеті. З грудня 1923 р. він працював у Вітебському педагогічному інституті. Тут, у місті Шагала та Бахтіна, вчений пішов з життя в червні 1924 р. [24].

Таким чином, вивчивши життя й творчість П.Ардашева, ми спробували не лише повернути з небуття ім'я видатного історика, але й визначити місце його наукового доробку у вітчизняній історіографії. Як зазначалося на початку статті, безпосереднім приводом для ґрунтовного дослідження російськими вченими історії зарубіжних країн стала можливість виїжджати до них і працювати у місцевих бібліотеках та архівах. Результатом цього стало утворення цілої школи з вивчення Великої французької революції. Зауважимо, що її характерною рисою став інтерес не до зовнішньої історії революції, а до її соціальної та економічної сторони. Це, зокрема, підтверджується роботами П.Ардашева, який належав до її правого крила. Оцінюючи його внесок в історичну науку, варто наголосити на ґрунтовності й документованості його досліджень, у яких помітно ідеалізувалася бюрократична система дореволюційної Франції. Його ж монографія "Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка" не мала аналогів навіть у французькій літературі. Вочевидь, накопичений науковий досвід та навички ведення дослідження вчений намагався передати своїм учням,

що зіграло важливу роль у формуванні світогляду науковців нового покоління.

Література

1. Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции. – М.: Прогресс, 1977. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 391.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования. (1802–1902) / Под. ред. Г.В.Левецкого. – Юрьев: Тип. К.Маттисена, 1903. – Т. 2. – С. 401–402.
3. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (далі – НІО рукописей РГБ), ф. 70, картон №36, ед. хр. 47, л. 13 об.
4. Биографический словарь профессоров и преподавателей... – С. 402–403.
5. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Веннадського (далі – ІР НБУВ), ф. 1, спр. 9412, арк. 10–17, 21–24.
6. НІО рукописей РГБ, ф. 70, картон №36, ед. хр. 47, л. 14 об-15.
7. Там само, л. 35 об.
8. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50254, арк. 1 зв.
9. Ардашев П.Н. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка 1774–1789. Провинциальные интенданты. – Т. 1. – СПб., 1900. – 658 с.
10. Биографический словарь профессоров и преподавателей... – С. 403.
11. Ардашев П.Н. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка 1774–1789. Провинциальные интенданты. – Т. 2. – К., 1906. – 734 с.
12. Урсу Д. Доктор загальної історії // Кримська світлиця. – 1999. – №81–82. – С. 19.
13. Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. – Л., 1931. – Ч. 2. – С. 12.
14. Ардашев П.Н. Провинциальная администрация... – Т. 2. – С. 11–12.
15. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 10439, арк. 3.
16. Бузескул В.П. Указ. соч. – С. 12–14.
17. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 10420б, арк. 2 зв.
18. Биографический словарь профессоров и преподавателей... – С. 403–404.
19. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 9034, арк. 21.
20. Державний архів м.Київ (далі – ДАК), ф. 16, оп. 465, спр. 1110, арк. 100–101 зв.
21. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4768, арк. 4 зв – 5 зв.
22. Бузескул В.П. Указ. соч. – С. 14.
23. Урсу Д. Вказ. пр. – С. 19.
24. Там само. – С. 19.

**Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва
в умовах наростання тиску тоталітарного режиму
у кін. 1920 – 1930-х рр.**

Музейна справа в Україні в 1920–1930-х рр. переживала досить суперечливий період. Це був період розвитку, поступового становлення структури та форм і наукових методів роботи. Та одночасно значними були матеріальні труднощі, а згодом – ідеологічний тиск та прилаштування тоталітарною державою діяльності музеїв до власних потреб. Все ж у той час було створено та функціонувало багато цікавих музеїв. З-поміж них вирізнявся Музей українських діячів науки і мистецтва.

Зусиллями академіка ВУАН Олекси Петровича Новицького та його однодумців вдалося не тільки створити надзвичайно цінну колекцію, а й привернути увагу державних та наукових установ, громадськості до збереження рухомих і нерухомих меморіальних пам'яток. Його діяльність тривалий час залишалася поза увагою дослідників. І хоча на цю тему вже є кілька публікацій [1–3], його внесок у збереження здобутків української культури залишається маловідомим. Завданням цього дослідження є показати роботу Музею українських діячів науки і мистецтва на останньому етапі його існування за умов зростання тиску тоталітарного режиму на українську культуру.

З кін. XIX ст. українська інтелігенція сподівалася створити музей найвидатніших митців та науковців України. Але в умовах царського режиму та відсутності відповідних наукових установ у Російській імперії це виявилось неможливим. Уже після заснування в Києві Українського наукового товариства (УНТ) в 1907 р. почалася робота в цьому напрямі. До УНТ почали передавати колекції. Так поступово було сформовано Музей Українського наукового товариства. Значну його частину становили матеріали, присвячені окремим науковцям і діячам культури. Спочатку вони не були опрацьовані та не експонувались, а лише збирались [4, с. 2]. Це матеріали зруйнованого музею П.О.Куліша в Борзні, кабінет та архів М.В.Лисенка, матеріали родини Лазаревських, кабінет письменника І.С.Нечуя-Левицького з архівом [4, С. 1].

У часи національної революції родинною мецената В.Ф.Симиренка УНТ було передано будинок по вулиці Трьохсвятительсь-

кій, 23 (у 1920–1930 рр. – Жертв Революції, нині – Десятинна, 9). Там і розмістили відділ українських діячів Музею УНТ. Але після приєднання в червні 1921 р. УНТ до Всеукраїнської Академії наук її музей було розподілено між різними установами ВУАН [5, с. 43]. Тоді ж відділ українських діячів Музею УНТ перетворено на Музей українських діячів [6, с. 178]. Його очолив академік Олекса Петрович Новицький у березні 1924 р. [7, 27 зв.; 8, 2 зв.].

Але внаслідок незначного фінансування та відсутності штату діяльність музею обмежувалася збереженням зібраних речей. У 1926 р. на пропозицію О.П.Новицького Спільне зібрання ВУАН перейменувало установу на Музей українських діячів науки і мистецтва [9, с. 12]. Основні етапи діяльності музею в сер. 1920-х рр. розглянуто у згаданих публікаціях, тому зупинимося на роботі установи в кін. 1920–1930 рр.

На кін. 1920 рр. Музею українських діячів науки і мистецтва вдалося зібрати і систематизувати такі види матеріалів: іконографія, рукописи, друковані матеріали, художні твори митців, речі, що належали діячам української культури, матеріали ювілеїв тощо. Крім керівника музею – академіка О.П.Новицького, на посаді консерватора музею працювала Євгенія Яківна Рудинська. До його діяльності залучалися два нештатних постійних і 10 непостійних співробітників. На той час музей уже займав (разом із Театральним музеєм ВУАН, який теж очолював О.П.Новицький) 21 корпус Всеукраїнського музейного містечка в Києво-Печерській Лаврі.

У 1929 р. музей почав роботу над виставкою "ВУАН на сучасному етапі". На початку її зміст відображав роботу Української Академії наук від початку створення і не був заідеологізованим. Але виконувати цю роботу довелось О.П.Новицькому без завідувача музею Євгенії Яківни Рудинської, заарештованої у справі "СВУ". Пізніше, в 1934 р., Євгенію Яківну змусили "зізнатись" у впливі на неї групи С.О.Єфремова у ВУАН [10, арк. 6 зв.]. Цього було достатньо для переслідування дослідниці. У надрах репресивних органів у той час був складений документ "Кандидаты к процессу с периферии", який не так давно був уведений до наукового обігу. Він до певної міри дає можливість зрозуміти мотиви притягнення Є.Я.Рудинської до цього процесу: "Рудинська М.Я., (так у тексті – О.Б.) член "БУДа", брала активну участь в його діяльності в Полтаві. Керувала Воскресенським сестринством в Полтаві, надавала допомогу заарештованим за

контрреволюційну діяльність" [11, с. 415]. Та з огляду обставин та недоведеністю вини Є.Я.Рудинська в 1930 р. після чотирьох з половиною місяців була звільнена і поновлена на посаді в Музеї українських діячів науки і мистецтва.

Але це не пройшло безслідно. Почалася методологічна перебудова музею, як і всієї української науки. Необхідно відзначити, що музей з 1928 р. провів виставки, присвячені письменниці Ганні Барвінок (1828–1911), дружині Пантелеймона Куліша, композитору М.В.Лисенкові, мистецтвознавцю і музейнику Д.М.Щербаківському, письменнику М.М.Коцюбинському [12, арк. 41].

У квітні 1929 р. Є.Я.Рудинській від музею було надано відрядження на два місяці до Харкова для збирання меморіальних матеріалів [13, арк. 27]. Олекса Петрович сподівався встановити тісніші контакти з харківськими науковцями і митцями. Як потім з'ясувалося, це була остання подорож перед арештом Євгенії Яківни. Про напружену атмосферу того часу дізнаємося з листа Олекси Петровича 15 травня в Харків до Є.Я.Рудинської: "... Ви гаразд розумієте, як доводиться мені крутитися з усякими справами. А крім того, Ви знаєте й все, що в нас робиться від наших милих співробітників" [13, арк. 8]. Незважаючи на обставини, О.П.Новицький наполегливо працював. Крім організації згаданої виставки, продовжував почату в попередні роки роботу з увічнення українських діячів меморіальними дошками в Києві. До управи впорядкування було подано список на п'ять дощок: Лесі Українці, М.Коцюбинському, І.Нечую-Левицькому, Г.Нарбуту та академіку-медику Ф.Яновському [14, арк. 36].

Незважаючи на часи "великого перелому", коли будь-який зв'язок з людьми із сумнівним, на думку каральних органів, походженням становив загрозу для життя, О.П.Новицький виступив на захист М.Д.Деген – близької родички відомого революціонера Миколи Васильовича Ковалевського. В архіві музею знаходимо "Характеристику родини Ковалевських", написану академіком [15, арк. 38–39].

Значним досягненням музею на той час було видання першого тому "Збірника" Музею українських діячів науки і мистецтва, а також каталогів двох своїх найбільших виставок, присвячених М.В.Лисенкові та І.С.Нечую-Левицькому [12, арк. 41–42].

Продовжувалась і співпраця з відомими українськими родинами: Лесі Українки, істориків І.Каманіна, К.Лебединцева, композитора та диригента П.Демуцького, письменника П.Куліша.

Унаслідок багаторічної копіткої праці у Музеї українських діячів науки і мистецтва на поч. 30-х рр. було зібрано близько 15 тис. одиниць надзвичайно цінних меморіальних матеріалів. У музей у той час мав також надійти архів Ореста Левицького, переданий академіком незадовго до смерті в 1922 р. відомому істориком та архівісту В.В.Міяковському [16, с. 61].

Надзвичайно складним для Музею українських діячів науки та мистецтва видався 1930 р. Маючи нове приміщення, музей втратив свободу в науковій та експозиційній роботі. Стан здоров'я О.П.Новицького та сімейні проблеми примушували його все менше займатися справами музею. Разом із тим були і значні здобутки: розгорнуто постійно діючу експозицію, налагоджено зв'язки з відомим мистецтвознавцем Д.П.Гордєєвим для поповнення експозиції. На той час у музеї було три відділи: точних та гуманітарних наук, мистецтва і відділ діячів революції.

Після звільнення в 1930 р. повернулася до активної роботи Є.Я.Рудинська. Згодом у 1934 р. на слідстві вона визнала, що повинна була працювати на основі "нової методології", але повністю зламати себе їй не вдалося [10, арк. 7]. Після звільнення Євгенія Яківна активно почала організовувати виставку "ВУАН на сучасному етапі". Вона отримала матеріали від академіків Д.Яворницького [17, с. 452–453], Є.Патона, С.Рудницького, М.Кашченка, окремих музеїв. Так, Чернігівський державний музей надіслав, крім іншого, й листування Максима Горького з Михайлом Коцюбинським.

Активною була співпраця з відомим мистецтвознавцем Дмитром Петровичем Гордєєвим. Проживаючи в Тифлісі, з 1926 по 1930 рр. він був керівником секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства в Харкові, а коли вона влилась у 1930 р. в Український науково-дослідний інститут історії матеріальної культури, до 1933 р. обіймав посаду замісника директора і керівника секції історії мистецтва [18, арк. 2]. З 9 листопада 1933 р. по липень 1936 р. знаходився під слідством та на засланні, безпідставно звинувачений у зв'язках з "українськими націоналістами" у зв'язку зі "справою М.Скрипника", як він сам писав у 1936 р. [19, арк. 5]. У рамках Всеукраїнського археологічного комітету зусиллями Д.П.Гордєєва була створена і працювала Комісія кавказознавства [20, арк. 3].

У 1930 р. Музей українських діячів науки та мистецтва доручав професору Д.П.Гордєєву збирати меморіальні матеріали

харківських діячів наукового та громадського руху – О.Потебні, П.Гулака-Артемовського, М.Сумцова та інших.

Поступово відходить із зазначених вище причин від роботи в музеї його директор академік О.П.Новицький. Так Музей українських діячів науки та мистецтва підійшов до 1932 р., багато в чому визначального для його долі. В архіві музею зустрічаються документи, що засвідчують загальну атмосферу недовіри до установи. 13 лютого 1932 р. таємна частина ВУАН вимагала від музею повідомити систему кожної друкарської машинки (включаючи власні співробітників). Пропонувалося повідомити систему кожної машинки, хто саме на ній працює, чи є штатна друкарка та надрукувати всі літери кожної машинки [21, арк. 20]. Музей діячів не включився на січень 1932 р. в соцзмагання ВУАН, а це тоді було невід'ємною умовою вияву лояльності до режиму. Важко було "перебудувати" себе Євгенії Яківні. 3 березня 1932 р. в заяві до секретаря Історичного циклу ВУАН Є.Я.Рудинська повідомляла, що відмовляється від методичної теми "Проблеми інтелігенції та пролетарських кадрів" [22, арк. 96 – 96 зв.].

Результатом кількарічної праці музейників було відкриття виставки "ВУАН на сучасному етапі". Це відбулося 5 червня 1932 р. у новому відремонтованому приміщенні у семи залах. Євгенія Яківна змушена була змінити початкову ідею виставки і самого музею, закладену ще Олексою Петровичем Новицьким: "Музей демонструє роботу ВУАН, її перебудову та досягнення на тлі боротьби на ідеологічному фронті, як окремих епізод соціалістичної реконструкції цілого наукового руху УСРР..., а разом із тим і коріння тих пережитків науки буржуазної" [23, арк. 3]. Виставка викликала велику зацікавленість широких кіл громадськості.

Але згодом, на першому ж допиті 27 березня 1934 р., Євгенію Яківну Рудинську змусили визнати "нацдемовські" тенденції в розгорнутій виставці. Так, вітрини, присвячені М.Грушевському, замість показу "контрреволюційності" видатного історика показували його значення як науковця. До того ж, діяльність В.Антонюка, М.Драгоманова та інших представників дореволюційної науки не протиставлялась на догоду новим ідеологічним аксіомам "новій соціалістичній" науці [10, арк. 7]. Один з агентів-екскурсантів повідомляв у "компетентні" органи, що під час екскурсії Євгенія Яківна висловлювала жаль з приводу масового знищення вікових надбань української культури. Інший повідомляв, що

націоналістична пропаганда виражалась і в обережному нагадуванні про національно-визвольні змагання 1917–1920 рр. в Україні [10, арк. 9]. На думку каральних органів, це вже було злочином. І це незважаючи на те, що на стінах зафіксували портрети Леніна та Сталіна, а структура виставки мала відбиток ідеологізації: існував поділ на добу фінансового та промислового капіталізму [24, арк. 1–19].

Після перегляду всієї роботи ВУАН під час і після партчистки в липні 1933 р. Євгенія Яківна Рудинська змушена була, як і більшість науковців, "критикувати" всю свою попередню роботу. Бригада, що робила "обслідування" в Музеї діячів, звинуватила його керівника в залишках "нацдемівщини", хоча мова йшла про 3–4 вітрини із загальної кількості близько 70 [10, арк. 16]. За логікою репресивної машини, після ідеологічного цькування, як правило, йшла заборона видань наукової установи. Дійсно, на рукописі звіту Є.Я.Рудинської про роботу музею стоїть резолюція: "Дуже застаріла замітка. Друкувати не потрібно. 6.IX.1933" [25, арк. 1].

Саме в той час, 9 листопада, в Харкові був заарештований Д.П.Гордєєв. Для цього його викликали з Тифліса телеграмою. Під час обшуку 23 листопада в харківському помешканні сестри ученого було вилучено листування, серед якого, безперечно, були і листи О.П.Новицького та Є.Я.Рудинської. Тісна співпраця із звинуваченим у контрреволюційній діяльності – підготовці збройного повстання та створенні для цього "арсеналу" в музеях(!) – загрожувала не тільки існуванню Музею діячів, а й особистій безпеці людей, до нього причетних. І дійсно, на допиті 8 січня 1934 р. Д.П.Гордєєва змусили визнати, що навколо О.П.Новицького "гуртувались значні кадри українських націоналістів". Аналогічні свідчення давали й інші заарештовані в той час ДПУ [10, арк. 9, 10]. Так було брутально перервано роботу науководослідної кафедри мистецтвознавства, Кабінету українського мистецтва, очолюваних академіком Олексієм Новицьким – інституції припинили існування за відсутності їх співробітників.

А Євгенія Яківна була вимушена "каятись" на відкритому засіданні співробітників історичного циклу II-го відділу ВУАН 13 листопада 1933 р. Тези доповіді Є.Я.Рудинської про методологічне спрямування роботи музею та стенограма обговорення дозволяють відтворити атмосферу цього "судилища". Вона була змушена визнати необхідною повну реконструкцію музею та

недостатню "озброєність" марксистською ідеологією. Їй закидалось те, що музей був пантеоном українських діячів національного руху, а не революційного [26, арк. 1].

Загальний настрої засіданню дав комуніст Степан Кокоско, який сказав, що історію творять люди, а не Левицькі-Нечуї (!). Одночасно він звинуватив керівника Комісії Біографічного словника Михайла Могилянського, присутнього на засіданні, в захисті нацдемівської експозиції та свого "буржуазного" словника. А І.Нечуй-Левицький, за словами С.С.Кокоска, був непомітним провінціальним письменником, який нічого не дає для висвітлення історичного процесу(!). Все ж М.Я.Рудинська наполягала на збереженні профілю унікальної музейної установи та меморіального архіву при музеї. Після цього виступив відомий історик О.П.Оглоблин, який сказав, що у більшості присутніх є чітка думка про те, що музей повинен висвітлювати історію ВУАН. А комуніст І.І.Кравченко висловив побажання залишити Євгенію Яківну на посаді директора. Підтримав її й відомий етнограф, історик В.П.Петров.

На відміну від О.П.Оглоблина, К.Ф.Штепа виступив за ширше висвітлення музеєм історії науки. І.І.Кравченко та Ф.М.Гавриленко (сам пізніше засланий) і далі звинувачували установу в нацдемівщині. І.І.Кравченко запропонував побудувати музей за формацийним принципом та показати "шлях успішної боротьби пролетаріату за безкласове суспільство". А С.С.Кокоско звинуватив у показі пам'яток української буржуазії з метою зберегти їх. До того ж, неправильно, на його думку, показано боротьбу зі школою М.С.Грушевського (характерно, що прізвище видатного історика в стенограмі написано з малої букви). Він пропонував показати М.В.Лисенка як "буржуазного музику" і протиставити йому "пролетарського музику". І знову на захист Музею діячів виступив Михайло Могилянський, який наполягав на тому, щоб у музеї був показаний об'єктивний історичний процес [26, арк. 2–4]. Зі всього вище сказаного можна зробити висновок, що, крім Є.Я.Рудинської, в той скрутний час знайшлися відважні науковці, які намагалися боронити унікальну збірку, значення якої для української культури важко переоцінити.

А далі сталося те, що повинно було статися. 10 січня 1934 р. адміністративно-фінансове управління ВУАН, згідно з постановою Президії, запропонувало згорнути експозицію музею і звільнити приміщення для міськради, залишивши для музейного майна три

зали та робочі кімнати [22, арк. 51]. А вже 21 січня відбулася передача Є.Рудинською коштовних речей музею спецчастині ВУАН (33 предмети). Це були переважно речі, що належали М.Лисенку, І.Нечую-Левицькому, М.Грушевському, П.Кулішу, Г.Квітці-Основ'яненку. Так практично було зруйновано музей, що створювався протягом багатьох років зусиллями не тільки Олекси Петровича Новицького та Євгенії Яківни Рудинської, інших працівників, а й українських інтелігентів, митців.

А директора Музею діячів чекали тяжкі випробування. 27 березня 1934 р. Київським обласним відділом ДПУ було розпочате попереднє слідство зі звинувачення Є.Я.Рудинської в контрреволюційній пропаганді за сумнозвісною статтею 54–10 Кримінального кодексу [10, арк. 1–1 зв.]. Євгенія Яківна, що вже двічі заарештовувалась за радянської влади в 1921 та 1929 рр., 27 березня давала свідчення на першому допиті. З матеріалів слідчої справи стає зрозумілим, що протягом кількох місяців перед арештом, за Євгенією Яківною здійснювалось агентурне стеження. Варто відмітити, що за агентурними даними, ВУАК, який очолював Олекса Петрович Новицький названо однією "з найактивніших експозитур СВУ", а зусилля установи зі збереження пам'яток української культури – свідомою контрреволюцією. Як тоді велося, розправа була швидкою. Уже 3 квітня Особлива нарада при колегії ДПУ УРСР постановила вислати Є.Я.Рудинську на Північ на три роки (і це при тому, що в справі не було ні документів, ні речових доказів, які б підтверджували висунуті звинувачення).

Уже дорогою до місця заслання в м.Котлас Євгенія Яківна написала заяву до Особливої наради з проханням про перегляд справи. Цей документ дає можливість прослідкувати механізм швидких розправ каральних органів над українською інтелігенцією: "Давая свои показания на коротком следствии, я находилась под категорическим указанием ничего не писать о положительных сторонах своей работы, а лишь указывать свои ошибки" [10, арк. 16]. Посилаючись на слабе серце, вона просила відмінити висилку, або зменшити строк покарання та призначити інший пункт перебування в СРСР, у якому буде перебувати заарештований раніше її брат, відомий український історик і археолог М.Я.Рудинський. Та 25 листопада 1936 р. їй відмовили в достроковому звільненні. А справедлива реабілітація прийшла занадто пізно – 5 жовтня 1989 р.

Після арешту Є.Я.Рудинської матеріали Музею українських діячів науки та мистецтва були розподілені між Історичним музеєм та іншими музейними установами, що знаходилися на території Києво-Печерської Лаври, частина їх пізніше потрапила до відділу рукописів ВБУ.

Але незважаючи на таке завершення, робота Музею українських діячів науки та мистецтва зі збирання та збереження меморіальних пам'яток дозволила не тільки врятувати безцінні скарби української культури, а й зацікавити дослідників даною тематикою, популяризувати їх серед широкого загалу. І особлива роль в цьому належить, безперечно, академіку Олексі Петровичу Новицькому та Євгенії Яківні Рудинській.

Література

1. Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. – К.: Рідний край, 2004. – 219 с.
2. Бонь О.І. Академік О.П. Новицький і діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва // Київська старовина. – 1999. – №6. – С. 123–132.
3. Бонь О.І. Музей українських діячів науки: етапи становлення / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К.: Рідний край, 2001. – Вип. 13. – С. 338–349.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. X, №18694.
5. Історія Академії наук України. 1918–1993. – К.: Наукова думка, 1994.
6. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України (1918–1921). – К.: Манускрипт, 1993.
7. ІР НБУВ, ф. 291, № 312.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 166, оп. 12, спр. 5396.
9. ІР НБУВ, ф. X, №31181.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 263, оп. 1, спр. ФП–26867.
11. Пристайко В., Шаповал Ю. Україна як об'єкт політичного терору (20-і – початок 50-х рр.) // Хроніка 2000. – Вип. 27–28. – К., 2003.
12. ІР НБУВ, ф. 279, №907.
13. ІР НБУВ, ф. 279, №1046.
14. ІР НБУВ, ф. X, №31098.
15. ІР НБУВ, ф. X, №31100.
16. Білокінь С. Таємниці архівів не вічні... // Сучасність. – 1998. – N10

17. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Вип. 1: Листи до Д.І.Яворницького / Упорядники С.В.Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піцик, Н.Г.Чередник. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997.
18. ІР НБУВ, ф. 278, №313.
19. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ), ф. 208, оп. 1, спр. 251.
20. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), ф. ВУАК. – №184.
21. ІР НБУВ, ф. X. – №31345.
22. ІР НБУВ, ф. X. – №31170.
23. ІР НБУВ, ф. X. – №30940.
24. ЦДАМЛМ, ф. 1304, оп. 1, спр. 17.
25. ІР НБУВ, ф. X. – №35143.
26. ІР НБУВ, ф. X. – №7117–7118.

О.Є.Черненко

Колекція археологічних матеріалів із с.Гориця у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського

У фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В.В.Тарновського зберігається колекція археологічних матеріалів із с.Гориця Менського району Чернігівської області [Інв. № Арх. 1/1]. Разом з іншими матеріалами музейного фонду вона була депаспортизована під час Другої світової війни [1]. Коли в 1948 р. склали нову документацію, місце знаходження експонатів встановили за примітками на фондових картках, до яких була прикріплена більшість предметів. У цей же час співробітник Чернігівського історичного музею М.І.Кіт здійснив поблизу с.Гориця розвідку. Згідно з його висновками (це вказано у колекційному описі 1948 р.), колекція сформувалася з речей, зібраних селянами на городищах Дворище та Провалля [2] на околицях села на поч. XX ст.

Городища Дворище та Провалля поблизу с.Гориця вперше згадуються у матеріалах XIV Археологічного з'їзду [3]. У 40-х рр. XX ст. їх обстежив О.О.Попко [4], 1961 р. – І.І.Ляпушкин [5], 1991 р. – О.В.Шекун [6]. В ході цих обстежень було визначено, що в урочищах Дворище (на південний захід від села, під забудовою) та Провалля (на захід від села, на краю тераси р.Десна) знаходяться багаточисельні поселення. На обох пам'ятках ознаки існування фортифікаційних споруд відсутні, тобто критеріям

визначення "городище" вони не відповідають. На поселенні в урочищі Дворище виявлено матеріали пізньозарубинецького часу та Х–ХІІІ ст.; на поселенні в урочищі Провалля – кераміку київської культури та Х–ХІІІ ст. Культурний шар на обох пам'ятках незначний, знахідки нечисленні. О.В.Шекун висловив припущення, що матеріали, котрі зберігаються в Чернігівському музеї, походять із карстової котловини, завдяки якій урочище Провалля отримало свою назву, або з іншої пам'ятки, яка на сьогодні зникла внаслідок активної ерозії берегової тераси [7].

У звітах Чернігівської губернської вченої архівної комісії згадується, що мешканці с.Гориця Менського повіту (перш за все, селянин Ф.Г.Любенко) неодноразово передавали до Музею українських старожитностей імені В.В.Тарновського (1924 р. увійшов до складу новоствореного Чернігівського державного музею) давні речі, знайдені поблизу села. 1912 р. співробітники Чернігівської губернської вченої архівної комісії обстежили околиці с.Гориця. Зі слів місцевих мешканців вони дізналися, що знахідки походять з "россыпи" (? – О.Ч.) біля села, проте на цьому місці не вдалося нічого розшукати [8].

В архівних документах є згадка, що знахідки з с.Гориця систематично надходили до музею протягом тривалого часу, щонайменш до 1928 р. Напередодні Другої світової війни колекція налічувала понад 600 предметів [9]. Сьогодні збереглася тільки частина цих матеріалів.

Зараз колекція знахідок із с.Гориця нараховує 279 од. Вона включає різноманітні речі, що належать до різних епох та культур. Найбільш ранні можна віднести до доби бронзи. Це уламки ліпних посудин, типових для сосницького варіанту східнотшинецької культури [Інв. № Арх. 1–11/1; Арх. 1–14/1]. Поселення цього часу відомо поблизу с.Гориця [10]. Відзначимо, що в ур.Провалля, з яким найчастіше пов'язують колекцію, матеріали східнотшинецької культури досі не зафіксовані.

До доби заліза відноситься бронзове вістря скіфської стріли [Інв. Арх. 1–50/1], фрагменти зарубинецької кераміки [Інв. № Арх. 1–7/1] тощо.

Завдяки довоєнній публікації у роботі А.М.Тальгрена [11] серед депаспортизованих матеріалів Чернігівського історичного музею вдалося відшукати ще кілька речей з околиць с.Гориця. Це бронзова лунниця трикутної форми, прикрашена виїмчастою емаллю, хрестоподібна підвіска з червоною емаллю у перехресті

[Інв. № Арх. 1–44/1; 52] та секироподібна підвіска [Інв. № Арх. 54]. Завдяки публікації А.М.Тальгрена вони досить добре відомі фахівцям. Так, ці вироби включені до зводу емалей Г.Ф.Корзухіної [12] та згадуються у монографії В.В.Седова "Славяне VI–XIII вв." (М., 1982). В останньому випадку назва пам'ятки звучить як "Горицы" (російською), мабуть, через плутанину з однойменним поселенням на півдні Русі (Гориці Вологодської обл.); в географічному покажчику до монографії обидва пункти об'єднані під одним записом [13].

Ще один депаспортизований предмет з околиць с.Гориця вдалося визначити завдяки старим музейним шифрам. В повоєнний час його помилково віднесли до колекції з Княжої Гори (розкопки М.Ф.Біляшівського 1891–1892 рр.) Це фібула з однією перекладиною та трикутним кінцем, що завершується дисками, і з прорізами на корпусі, прикрашена червоною емаллю. Як знахідка з Княжої Гори вона була опублікована Г.Г.Мезенцевою у монографії "Древньюрское місто Родень" (К., 1958). Дослідниця вважала, що згадана річ відповідає опису у каталозі колекції з Княжої Гори 1898 р., де під №388 згадується п'ятипроменева фібула готського типу [14]. Відзначимо, що пальчаста фібула з Княжої Гори згодом знайшлася серед депаспортизованих речей музейного фонду [15], а довоєнні позначки дозволили пов'язати фібулу з виїмчастою емаллю із колекцією з с.Гориця Менського району.

Переважна більшість матеріалів колекції належить до XI–XIII ст. Це фрагменти кругових посудин, хрести (6 од.), ножі (24 од.), уламки скляних браслетів (47 од.), скроневе кільце, рубчаста каблучка, частина струга тощо. З них на сьогодні предметом наукового аналізу стали вістря стріл та хрести.

Вістря стріл були включенні до зведення О.Ф.Медведева (типи 18, 42, 48, 55, 63, 66, 67, 69, 72, 86) [16]. На його думку, вони походять з городища X – пер. пол. XIII ст. в околицях села [17].

Хрести-енколпіони увійшли до каталогу "Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв." (СПб., 2003). А.А.Пескова відносить їх до IV та VII типів і датує кін. XII – поч. XIII ст. [18]. Дослідженням християнських старожитностей (хрести-тільники та енколпіони) зі складу колекції займалася також О.М.Веремійчик [19].

Доба пізнього середньовіччя репрезентована двома натільними хрестами з бронзового сплаву. Обидва мають зображення тільки на лицьовому боці. В одного по кінцях розміщені прямокутні медальйони, тексти в яких не читаються через низьку

якість відливки. Характер медальйонів та наявність на центральному полі хреста перемичок дає підставу вважати, що виріб був прикрашений емаллю. На другому хресті вміщено тричасткову композицію: внутрішній восьмикінцевий хрест зі списом та тростиною на Голгофі, вписаний до латинського хреста з медальйонами, і написи в них. Як і в попередньому випадку, напис не читається через погану якість відливки. Обидва вироби мають аналоги серед хрестів, знайдених на території Богородицької фортеці. На думку В.О.Векленко, ці речі – російського виробництва і датуються XVII ст. [20].

Таким чином, колекція археологічних матеріалів з с.Гориця складається з досить різноманітних археологічних предметів, що належать до різних періодів історії Подесення. Її хронологічні характеристики не відповідають періоду функціонування жодної з пам'яток поблизу с.Гориця, відомих сьогодні. Різноманітність репрезентованого матеріалу свідчить на користь припущення, що у колекції поєднані знахідки з різних пунктів в околицях села. Відомо, що в довоєнний час у Чернігівському державному музеї існувала традиція об'єднувати знахідки з однієї місцевості без фіксації точних топографічних прив'язок. Швидше за все, так сформувалась і колекція археологічних матеріалів з околиць с.Гориця: в ній об'єднані речі, що походять з різних пам'яток.

Література

1. Черненко О.Є. Доля археологічних колекцій Чернігівського історичного музею у 40-х рр. XX ст. // Скарбниця світової культури: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. – Чернігів, 1996. – С. 29–30.
2. Архів фондів Чернігівського обласного історичного музею. Записка до колекції Інв. № Арх. 90.
3. Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – С. 92–93.
4. НА ІА НАНУ, 1947/20, ф. експедицій, од. зб. 882, арк. 25. Попко А.А. Археологические памятники по Десне в р-не Чернигова в 1948 г.
5. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа: археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами. – МИА №104. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 327.
6. НА ІА НАНУ, ф. експедицій, од. зб. 24679, 1991/56, арк. 31. Шекун А.В. Отчёт об археологических исследованиях на территории Черниговщины в 1991 г.
7. Там само.

8. Отчёт о деятельности Черниговской губернской учёной архивной комиссии за 1912 г. – Чернигов, 1913. – С. 8.
9. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – Київ.; Хмельницький, 1991. – С. 428.
10. Березанская С.С. Средний период бронзового века в северной Украине. – К., 1973. – С. 131.
11. Tallgren A.M. Enamelled Ornaments in the Valley of the Desna // *Eurasia Septentrionalis antiqua*. – Helsinki, 1937. – V. XI. – P. 148.
12. Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V – первой половины VI в. н.э. в Среднем Поднепровье. – Л., 1978. – САИ. Е 1–43. – С. 71; табл. 9, 10.
13. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – С. 22, 23, 316.
14. Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. – К., 1898. – С. 5; Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень: Княжа Гора. – К., 1958. – С. 75; табл. V: 17.
15. Простантинова В.В. Пальчатые фибулы из фондов Черниговского и Менского музеев // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвящённой 90-летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 52.
16. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. – М.: Наука, 1966. – САИ Е1-36. – С. 60, 66, 69, 71, 74, 75, 77, 78, 82.
17. Там само. – С. 105.
18. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. – СПб., 2003. – С. 166, 171, 196.
19. Веремейчик Е.М. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья // *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. – СПб., 2006. – С. 125–128.
20. Векленко В.О. Православні старожитності з території Богородицької фортеці // *Проблеми археології Подніпров'я*. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 51–67; Рис. 2, 3: 3.

М.В.Семенова

Тенденції культурного розвитку Чернігівщини у 90-і рр. XX ст.

Історична ситуація 90-х рр. XX ст. в Україні змінила умови розвитку культури. Перш за все виникла необхідність кардинального оновлення законодавчої бази культурної сфери як на загальнодержавному рівні, так і місцевому. Іншою проблемою, яка набула серйозного загострення, стала проблема фінансового забезпечення

галузі культури: в умовах наростання економічної кризи 90-х рр. та залишкового принципу фінансування культура фактично залишилася без матеріального забезпечення, що зумовило пошук альтернативних джерел надходження коштів (спонсорська допомога, надання платних послуг закладами культури).

Пріоритетною засадою діяльності культурних закладів стає процес національного розвитку: функціонування української мови, розвиток народознавства, відродження українських національних звичаїв та обрядів [1].

Провідною тенденцією, що характеризує стан культурної сфери, є постійне скорочення протягом 90-х рр. мережі культурних закладів. До закладів культури відносять театри, філармонії, музеї, бібліотеки, організації телебачення і радіомовлення, кіновідеопрокату, заклади культури клубного типу, парки культури та відпочинку, цирки, поза-шкільні заклади естетичного виховання і дозвілля дітей. Зменшення одиниць мережі культурно-просвітницьких установ автоматично призводить до кадрової проблеми: відбувається скорочення ставок, перехід працівників на неповний робочий день (так, на кінець 90-х рр. майже 53% працівників сфери культури сільської та районної ланок працювали на 0,75–0,25 ставки) [2].

На 2000 р. мережу закладів культури та мистецтва області складала 4 театри на 1329 місць, філармонійний центр, 23 музеї, 805 бібліотек, 856 клубних установ, 478 кіноустановок [3]. Недостатність або відсутність коштів на утримання закладів культури не дозволяє створити в області індустрію відпочинку, яка б відповідала сучасним вимогам. Щорічне постійне скорочення мережі масових закладів культури призводить до зниження рівня забезпеченості ними населення.

Джерелом інформації, центром культурно-освітнього розвитку, місцем спілкування та відпочинку населення є бібліотеки. Проте, як і мережа інших закладів культури, їх кількість щороку зменшується: у 1990 р. їх кількість становила 1032, у 1995 – 988, у 2000 – 805. Зменшується і книжковий фонд (відповідно 13146,5–12491,1–11765,7 тис. примірників), хоча кількість примірників у розрахунку на 100 осіб населення залишається майже незмінною (937) [4].

Культурну, мистецьку та історичну спадщину представляють музеї області – єдині заклади, мережа яких зросла: у 1990 р. їх нараховувалось 13, у 1995 – 14, у 2000 – 23 (тобто відбулося зростання у 1,8 рази). Збільшилася і кількість експонатів основного фонду. Так, у 1990 р. вона становила 361,9 тис., на кінець 2000 р.

– 397,5 тис. одиниць.Цю мережу доповнюють громадські музейні заклади, яких нараховується 129 [5].

Система театральньо-видовищних підприємств області включає 4 театри та філармонію. У 90-і рр. мережа театрів зазнала деяких змін. Центрами театрального життя залишалися Чернігівський обласний український музично-драматичний театр ім. Т.Шевченка, Ніжинський український драматичний театр ім. М.Коцюбинського, театр для дітей та молоді. У 1996 р. в обласному центрі був відкритий обласний дитячий ляльковий театр ім. О.Довженка, з 1998 р. по 2000 р. тут діяв театр-студія ім. В.Висоцького. Досягненням стало відкриття приміщення для функціонування раніше пересувного Ніжинського драматичного театру. Завдяки цьому, а також реорганізації приміщень, кількість місць для глядачів зросла з 914 у 1990 р. до 1102 у 2000 р. (на 2002 р. – 1329 місць – зростання майже у півтора рази – по завершенню реформування мережі) Однак кількість проведених спектаклів зменшується: 1990 р. – 1375, 1995 – 891, 2000 – 1103. Відвідуваність вистав зменшується щорічно. Якщо кількість відвідувань у розрахунку на 100 жителів у 1990 р. становила 30, у 1995 – 16, у 2000 тенденція підтвердилась – 11 [6].

Обласний філармонійний центр – концертна організація, яка об'єднала в собі ряд музичних колективів та окремих виконавців. Силами своїх та сторонніх колективів і виконавців протягом 90-х рр. центр проводить концертну діяльність. Проте кількість відвідувань концертів у розрахунку на 100 осіб населення різко скоротилась: з 23 у 1990 р. до 11 у 1995 р. і 2 у 2000 р. [7].

Кількість закладів культури клубного типу зменшується: 1104 їх діяло у 1990 р., 1031 – у 1995 р., 856 – у 2000 р. [8].

Значного скорочення зазнала мережа закладів кіновідеопрокату. Кількість кіноустановок зменшилася: так, у 1990 р. їх нараховувалося 1194, у 2000 – 478 (з 1990 р. по 2002 р. зменшилася майже у 8 разів: залишилось 138 кіноустановок). Більш швидкими темпами зменшується сільська кіновідеомережа (у 9,1 рази), на яку припадає 87% усіх кіновідеоустановок [9]. Так, якщо у 1990 р. кожен житель області бував у кіно у середньому 11 разів за рік, то у 1995 р. – 1,1 рази, а у 2000 р. – 0,1 рази. У сільській місцевості за останній рік один раз кіносеанси відвідали лише три зі ста осіб. [10]. Цей процес є закономірним – найважливішою причиною невпинного зниження інтересу населення до відвідування кіновідеомережі є розвиток телебачення, електронних засобів масової інформації.

У 90-і рр. інфраструктура культурної сфери зазнала серйозної деформації, кількісні показники функціонування різних

типів культурних закладів скорочуються, головною причиною цього процесу є проблема фінансування. Щодо якісних змін – змінюється характер діяльності закладів культури і мистецтва, запроваджуються нові форми і методи роботи, з'являються нові моделі закладів культури. Незмінною залишається мета діяльності закладів культури і мистецтва – удосконалення та поліпшення культурного обслуговування населення.

Література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р–5040, оп. 1, спр. 2091, арк. 38.
2. ДАЧО, ф. Р–5040, оп. 1, спр. 2303, арк. 25.
3. Культура, мистецтво, фізкультура та спорт в Чернігівській області. – Чернігів, 2003. – С. 5.
4. Там само. – С. 13–14.
5. ДАЧО, ф. Р–5040, оп. 1, спр. 2107, арк. 4.
6. ДАЧО, ф. Р–5040, оп. 1, спр. 2224, арк. 3–5.
7. ДАЧО, ф. Р–5040, оп. 1, спр. 2371, арк. 62.
8. Соціальна сфера області. – Чернігів, 1994. – С. 69.; Соціальна сфера області. – Чернігів, 1999. – С. 121; Культура, мистецтво, фізкультура та спорт в Чернігівській області. – Чернігів, 2003. – С. 16.
9. ДАЧО, ф. Р–5040, оп. 1, спр. 2262, арк. 7.
10. Культура, мистецтво, фізкультура та спорт в Чернігівській області. – Чернігів, 2003. – С. 18.
11. Там само. – С. 20.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Пащенко В.М., Бережняк В.М. Декодування мовних засобів ліризму у творах Л.І.Глібова	3
Шинкаренко Д.В. Жінка у візіях чоловіка (Гендерна інтерпретація оповідання Михайла Коцюбинського "Сон")	10
Капленко О.М. Автобіографічність у творах Майка Йогансена як результат суб'єкт-об'єктного статусу автора	16
Клікун Л.М. Творчість Ліни Костенко в межах сучасного літературознавчого дискурсу	27
Дяченко А.М. Етика і поетика Ігоря Качуровського	33

ІСТОРІЯ

Кедун І.С. Округа Новгород-Сіверського у X–XIII ст.	41
Дудченко Г.М. Козацтво як стан та як народ-нація в "Історії русів"	45
Желіба О.В. Альтернативна історія: методика використання в навчальному процесі	52
Коляструк О.А. Повсякденність у міждисциплінарному дискурсі	58
Міронова І.С. Що таке ямська гоньба?	66
Клименко Н.П. Іван Крип'якевич: культурно-просвітницька діяльність на Волині та Холмщині під час Першої світової війни	76
Іванюк О.Л. "Подільські губернські відомості" про підготовку до проведення загальноросійського перепису населення 1897 р.	87
Рижєва Н.О. Роль непересічної особистості в історії суднобудування України	96
Петренко С.М. Діяльність споживчої кооперації України у роки голодомору (1932–1933)	104
Мицик Л.М. Український вимір Болонського процесу	112

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Дудка Р.А. Духовне життя Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька у др. пол. XIX – на поч. XX ст.	123
---	-----

Карский А.А. Переписка профессора Р.Ф.Брандта со студентом Евфимием Карским	132
Баженова Г.Ю. Павло Ардашев як представник "російської школи" істориків нового часу Західної Європи	141
Бонь О.І. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кін. 1920 – 1930 рр.	149
Черненко О.Є. Колекція археологічних матеріалів із с.Гориця у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського	158
Семенова М.В. Тенденції культурного розвитку Чернігівщини у 90-і рр. XX ст.	163

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 39

*Історія та культура Полісся й України
в сучасному науковому сприйманні*

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор: Лисенко М.М.

Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О.В.

Літературний редактор: Дудка М.В., Приходько Н.О.

Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку 07.12.07 Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура Times Ум. друк. арк. 9,04 Тираж 100 пр.
Замовлення №

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru